

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕЛЕВЕР НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 342.72/.73(477):342.56/.57:347.73

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ
В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
081 – право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Наталія ШЕЛЕВЕР

Ужгород – 2024

АНОТАЦІЯ

Шелевер Н.В. Принцип справедливості в конституційному праві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2024.

Дисертацію присвячено дослідженню принципу справедливості в конституційному праві України. Це перше комплексне наукове дослідження, у якому висвітлюються проблеми врахування ціннісних аспектів справедливості в конституційному законодавстві та правозастосовній практиці. Розглянуто проблеми реалізації конституційного принципу справедливості, у тому числі під час російсько-української війни, та надано пропозиції для їх вирішення.

На підставі дослідження історії розвитку принципу справедливості, у конституційній традиції констатовано, що філософи Стародавньої Греції зробили великий внесок у розвиток такої категорії права, як «справедливість», проте нові умови життя диктують нові проблеми, і тема справедливості є вічною, потребує постійного дослідження та існуватиме доти, поки існує людство.

Досліджено розвиток та значення принципу справедливості в римському приватному праві, у період Середньовіччя та в сучасному світі. Справедливість пройшла довгий шлях свого розвитку, але стосовно розкриття змісту цієї категорії сучасні філософи до сих пір не можуть прийти до єдиної точки зору. Вивчення справедливості з позицій різних наук є потрібним з огляду на необхідність розуміння категорії «справедливість» як сутності права, його внутрішньої якості, вироблення критеріїв справедливості і їх практичного застосування.

Удосконалено тезу про те, що протягом усього періоду людського розвитку поняття справедливості трансформувалося в залежності від конкретної історичної епохи, з різної точки зору оцінювалися ті чи інші вчинки та явища. Проте сам феномен справедливості не зникав зовсім, а лише видозмінювався відносно раніше існуючого поняття, доповнювався новим змістом, зберігаючи в собі загальнолюдську сутність.

Аргументовано, що справедливість – це основоположна правова цінність, яка забезпечує функціонування та застосування конституційного права, бо саме вона є конституційною цінністю, яка встановлює певні вимоги до тлумачення, застосування та введення в дію Конституції. Доведено, що в ситуації конфлікту, конкуренції конституційно-правових цінностей найбільш рельєфно проявляється категорія справедливості. Визначаючи роль і місце справедливості в системі конституційних цінностей, зроблено висновок, що справедливість, як цінність, змістовно характеризується актуальною присутністю та існуванням всіх інших цінностей у несуперечливому співвідношенні між собою.

Сформульовано авторське визначення конституційного принципу справедливості. З'ясовано, що сутність інших принципів не може бути в повній мірі розкрита без даного принципу, оскільки реалізація будь-якого з них завжди порівнюється з феноменом справедливості. У дисертації надаються пропозиції щодо удосконалення реалізації в Україні справедливості як конституційної цінності та принципу конституційного права. Дістало подальший розвиток розуміння того, що функція принципу справедливості пов'язана в першу чергу з його сутністю та природою.

Проведено співвідношення принципу справедливості з принципом законності та встановлено, що вони тісно взаємопов'язані між собою, проте їх функції не співпадають ні за своїм змістом, ні за механізмом здійснення. Функціонування кожного із принципів має однакове значення для успішної реалізації свого призначення тією системою, яку вони утворюють в єдності

та взаємозв'язку з іншими принципами. Встановлено загальні та специфічні критерії юридичної справедливості правозастосовного акту.

Охарактеризовано справедливість та рівність як конституційні категорії, визначено їх взаємозв'язок. Зроблено висновок, що справедливість та рівність не співпадають повністю, проте і не суперечать одне одному. Визначено перспективи удосконалення реалізації принципів рівності та справедливості. Дістало подальший розвиток розуміння того, що виражені в праві демократичні цінності, такі як законність, справедливість та рівність в якості принципів, діють у взаємозв'язку і органічно доповнюють один одного. Сутність принципу справедливості не може бути в повній мірі розкрита без них. Крім того, критерієм справедливості оцінюються всі галузі і норми права.

Досліджено справедливість як принцип правозастосовної діяльності. Акцентована увага на те, що винесене рішення, правозастосовний акт, що встановлює конкретні права і обов'язки, заходи юридичної відповідальності мають бути справедливими.

Досліджено реалізацію конституційного принципу справедливості в соціальній сфері. Обґрунтовано, що у зв'язку з прагненням України стати повноправним членом Європейського Союзу, з боку держави повинен забезпечуватися високий рівень соціальної захищеності всіх громадян, гарантування гідного життєвого рівня, удосконалення нормативно-правової бази щодо утвердження соціальної справедливості у всіх сферах суспільного життя.

Розглянуто вплив принципу справедливості на розвиток економіки України, виділено чинники, які негативно впливають на залучення іноземних інвестицій у державу та вказано на шляхи вирішення проблем, які у зв'язку з цим виникають. Обґрунтовано, що після закінчення війни в Україні необхідним стане її економічне відновлення, що стане першочерговим для держави. Зроблено висновок: хоча інвестиційна привабливість в Україні не найкраща, проте при зменшенні рівня корупції, ефективній судовій реформі,

при використанні заморожених російських активів можливе економічне зростання нашої держави. Необхідним кроком є також модернізація виробництва, збільшення продуктивності праці у відповідності до стандартів Європейського Союзу.

Досліджено проблеми забезпечення права на свободу сексуальної орієнтації та гендерну ідентичність в Україні. Виділено виклики, з якими зустрічаються представники ЛГБТ-спільнот під час дії воєнного стану в Україні. Зроблено висновок, що важливим для України є прийняття законів щодо гарантування прав ЛГБТ-спільнот. Необхідним є і підвищення правової культури та правосвідомості з метою толерантного ставлення до таких осіб, тому необхідною є і відповідна робота з населенням. Надаються пропозиції щодо забезпечення прав ЛГБТ-спільнот.

Зроблено висновок, що право на справедливий суд – це комплексне суб'єктивне право особи, яке гарантоване міжнародними та внутрішньодержавними нормами, є сукупністю процесуальних прав, реалізація яких залежить лише від судді, який розглядає справу. Це одне із фундаментальних прав кожної людини, завдяки функціонуванню якого можна вести мову про розвиток демократичних, правових основ державотворення, адже воно є гарантією захисту порушених прав, свобод та законних інтересів особи. Виділено характерні ознаки конституційного права на справедливий суд у правовій державі: усвідомлену можливість особи реалізувати це право; спеціальний суб'єктно-об'єктний склад; як наслідок, відповідні дії у спеціально створених державних судових інституціях, спрямовані на відновлення порушених прав.

Обґрунтовано, що справедливість судового процесу безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією права на доступ до суду. Визначено умови доступності до правосуддя. Неприпустимим обмеженням доступу до суду є відмова у правосудді, пов'язана з недоліками законодавчого регулювання: відсутністю компетенції у національних судів щодо розгляду певних категорій вимог; нечітким вирішенням питань підвідомчості тощо.

Зроблено висновок, що війна стала викликом для України після пандемії, і завданням нашої держави є створення умов для того, щоб правосуддя здійснювалося без перешкод навіть в умовах воєнного стану.

Аргументовано, що судовий розгляд є справедливим у разі дотримання усіх процесуальних принципів з урахуванням європейських стандартів відправлення правосуддя. Такий підхід відповідає міжнародній практиці, оскільки при вирішенні питання про можливість визнання судового розгляду справедливим ЄСПЛ оцінює його з точки зору дотримання кожного зі стандартів правосуддя, що впливають із положень ст. 6 Конвенції.

Обґрунтовано, що право на справедливий судовий розгляд у розумний строк не означає лише короткий період розгляду і вирішення конкретної справи, але вважається належним чином дотриманим при досягненні оптимальної рівноваги між тривалістю судочинства, законністю та обґрунтованістю рішення суду. Тому необхідно удосконалювати процесуальне регулювання, оскільки на даний час спостерігається ситуація, коли якість вирішення справи нівелюється на користь швидкості її розгляду судом.

Аргументовано, що судові рішення – це акти юридичної культури, які втілюють ідеї справедливості. Визначено вимоги до судового рішення та вказано на негативні наслідки судової помилки. Вказано, що суддівський розсуд має бути розумний та справедливий, а суддя не має зловживати таким правом. У суддівського розсуду мають бути певні межі, і це складне питання – знайти баланс, для прикладу, між публічними та бізнес-інтересами, принципами справедливості, рівності та суддівським розсудом. Зроблено висновок, що дотримання справедливості не може в більшій мірі залежати від розсуду суду, у самому законі мають бути закладені необхідні для цього гарантії.

Доводиться, що судова правотворчість – це важливий механізм встановлення справедливості, який ефективно регулює суспільні відносини в умовах, коли діюче законодавство «мовчить» чи суперечить вимогам

справедливості. Встановлено, що законна сила судового рішення є його правовою дією, що забезпечує за допомогою принципів правової визначеності і верховенства права незаперечний характер судового акту, що набрав чинності, скасування/зміна якого допустима у виняткових випадках для досягнення справедливості правосуддя та з дотриманням принципу розумності.

Обґрунтовано, що без виконання судового рішення зводиться нанівець весь судовий процес, мета, задля якої власне і розпочинався судовий процес. Належний судовий захист є неможливим без ефективного виконання рішення, бо лише тоді принципи справедливості та верховенства права втілюються у життя. Надано пропозиції щодо покращення стану виконання рішень судів в Україні.

Вказано, що висновки і пропозиції, сформульовані у дисертації, можуть бути використані в науково-дослідницькій діяльності, у правотворчій роботі, правозастосуванні та в навчальному процесі.

Ключові слова: справедливість, принцип конституційного права, конституційно-правова цінність, суд, законність, рівність, соціальна справедливість, іноземні інвестори, ЛГБТ-спільноти, право на справедливий суд, доступ до суду, рішення суду, воєнний стан, розумний строк, виконання судових рішень.

SUMMARY

Shelever N.V. The Principle of Justice in the Constitutional Law of Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Laws in the specialty 12.00.02 «Constitutional Law; municipal Law» (081 – Law). – State University «Uzhhorod National University», Uzhhorod, 2024.

The dissertation is devoted to the study of the principle of justice in the constitutional law of Ukraine. This is the first comprehensive scientific study that highlights the problems of taking into account the value aspects of justice in constitutional legislation and law enforcement practice. The author examines the problems of implementing the constitutional principle of justice, including during the Russian-Ukrainian war, and provides proposals for their solution.

Based on the study of the history of the development of the principle of justice, the author states that the philosophers of Ancient Greece made a great contribution to the development of such a category of law as «justice», but new living conditions dictate new problems, and the topic of justice is eternal, requires constant research and will exist as long as humanity exists.

The author examines the development and significance of the principle of justice in Roman private law, in the Middle Ages and in the modern world. Justice has come a long way in its development, but modern philosophers still cannot come to a common point of view regarding the disclosure of the content of this category. The study of justice from the standpoint of various sciences is necessary in view of the need to understand the category of «justice» as the essence of law, its internal quality, and to develop the criteria of justice and their practical application.

The author proves that throughout the entire period of human development, the concept of justice has been transformed depending on a particular historical era, and certain actions and phenomena have been evaluated from different perspectives. However, the very phenomenon of justice did not disappear at all, but

only changed in relation to the previously existing concept, was supplemented with new content, while retaining its universal essence.

It is argued that justice is a fundamental legal value which ensures the functioning and application of constitutional law, since it is a constitutional value which establishes certain requirements for the interpretation, application and enforcement of the Constitution. The author proves that in a situation of conflict and competition of constitutional and legal values, the category of justice is most prominently manifested. Determining the role and place of justice in the system of constitutional values, the author concludes that justice as a value is substantively characterized by the actual presence and existence of all other values in a consistent relationship with each other.

The author's definition of the constitutional principle of justice is formulated. It is found that the essence of other principles cannot be fully disclosed without this principle, since the implementation of any of them is always compared with the phenomenon of justice. The dissertation provides proposals for improving the implementation of justice in Ukraine as a constitutional value and a principle of constitutional law. The author further develops the understanding that the function of the principle of justice is primarily related to its essence and nature.

The author correlates the principle of justice with the principle of legality and establishes that they are closely interrelated, but their functions do not coincide either in terms of their content or the mechanism of implementation. The functioning of each principle is equally important for the successful realization of its purpose by the system which they form in unity and interconnection with other principles. The author establishes general and specific criteria of legal fairness of a law enforcement act.

The author characterizes justice and equality as constitutional categories and defines their interrelation. It is concluded that justice and equality do not completely coincide, but they do not contradict each other either. The author identifies the prospects for improving the implementation of the principles of equality and justice. The author further develops the understanding that democratic

values expressed in law, such as legality, justice and equality as principles, operate in an interconnected manner and organically complement each other. The essence of the principle of justice cannot be fully revealed without them. In addition, all branches and norms of law are evaluated by the criterion of justice.

The author examines justice as a principle of law enforcement. The author emphasizes that a judgment, a law enforcement act establishing specific rights and obligations, and measures of legal liability must be fair.

The author examines the implementation of the constitutional principle of justice in the social sphere. It is substantiated that in connection with Ukraine's aspiration to become a full-fledged member of the European Union, the State should ensure a high level of social protection of all citizens, guarantee a decent standard of living, and improve the legal framework for establishing social justice in all spheres of public life.

The author examines the impact of the principle of justice on the development of Ukraine's economy, identifies the factors that negatively affect the attraction of foreign investment into the country and indicates the ways to solve the problems that arise in this regard. It is substantiated that after the end of the war in Ukraine, its economic recovery will be necessary, which will be a priority for the state. The author concludes that although Ukraine's investment attractiveness is not the best, economic growth is possible with a reduction in corruption, effective judicial reform, and the use of frozen Russian assets. A necessary step is also to modernize production and increase labor productivity in accordance with the standards of the European Union.

The problems of ensuring the right to freedom of sexual orientation and gender identity in Ukraine are investigated. The challenges faced by representatives of LGBT communities during the martial law in Ukraine are highlighted. It is concluded that it is important for Ukraine to adopt laws to guarantee the rights of LGBT communities. It is also necessary to raise the legal culture and legal awareness in order to tolerate such persons, and therefore,

appropriate work with the population is also important. Proposals are made to ensure the rights of LGBT communities.

The author concludes that the right to a fair trial is a complex subjective right of a person guaranteed by international and domestic norms, and is a set of procedural rights whose realization depends only on the judge hearing the case. This is one of the fundamental rights of every person, and its functioning allows us to talk about the development of democratic, legal foundations of the State, since it is a guarantee of protection of violated rights, freedoms and legitimate interests of an individual. The author identifies the characteristic features of the constitutional right to a fair trial in a state governed by the rule of law: a person's conscious ability to exercise this right; special subject and object composition; and, as a result, appropriate actions in specially created state judicial institutions aimed at restoring violated rights.

It is substantiated that the fairness of the trial is directly related to the practical realization of the right of access to court. The conditions of access to justice are defined. An unacceptable restriction of access to justice is the denial of justice due to shortcomings in legislative regulation: lack of competence of national courts to consider certain categories of claims; unclear resolution of jurisdictional issues, etc. It is concluded that the war has become a challenge for Ukraine after the pandemic, and the task of our state is to create conditions for justice to be administered without obstacles even under martial law.

It is argued that a trial is fair if all procedural principles are followed, taking into account European standards of justice. This approach is in line with international practice, since when deciding whether a trial can be recognized as fair, the ECtHR assesses it in terms of compliance with each of the standards of justice arising from the provisions of Article 6 of the Convention.

The author proves that the right to a fair trial within a reasonable time does not mean only a short period of consideration and resolution of a particular case, but is considered to be duly observed when an optimal balance is achieved between the duration of the proceedings, legality and validity of the court decision.

Therefore, it is necessary to improve the procedural regulation, since at present there is a situation where the quality of case resolution is leveled in favor of the speed of its consideration by the court.

The author argues that court decisions are acts of legal culture which embody the ideas of justice. The author defines the requirements for a court decision and points out the negative consequences of a miscarriage of justice. It is stated that judicial discretion must be reasonable and fair, and a judge must not abuse this right. The judicial discretion must have certain limits, and it is a difficult issue to find a balance, for example, between public and business interests, the principles of justice, equality and judicial discretion. The author concludes that the observance of justice cannot depend to a greater extent on the court's discretion; the law itself should contain the necessary guarantees for this.

The author proves that judicial lawmaking is an important mechanism for establishing justice which effectively regulates social relations in conditions when current legislation is «silent» or contrary to the requirements of justice. The author establishes that the validity of a court decision is its legal effect, which ensures, through the principles of legal certainty and the rule of law, the indisputable nature of a judicial act which has entered into force, and whose reversal/amendment is permissible in exceptional cases to achieve fairness of justice and in compliance with the principle of reasonableness.

The author substantiates that without enforcement of a court judgment, the entire judicial process is nullified, the purpose for which the judicial process was actually initiated. Adequate judicial protection is impossible without effective enforcement of a judgment, since only then the principles of justice and the rule of law are realized. The author makes proposals for improving the enforcement of court decisions in Ukraine.

It is indicated that the conclusions and proposals formulated in the dissertation can be used in research activities, lawmaking, law enforcement and in the educational process.

Keywords: justice, principle of constitutional law, constitutional and legal value, court, legality, equality, social justice, foreign investors, LGBT communities, right to a fair trial, access to court, court decision, martial law, reasonable time, enforcement of court decisions.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

Колективна монографія:

1. Shelever N. Problems implementation of constitutional principle of justice in the economy in condition of the Covid-19 pandemic. *Pandemic Economic Crisis: Changes and New Challenges to Society* : scientific monograph / edited by M. Bezpartochnyi. VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, 2020. P. 188–197.

Статті в періодичних фахових наукових виданнях України:

2. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в римському праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2020. № 4. С.148–153.
3. Шелевер Н. В. Принцип соціальної справедливості в конституційному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 33–38. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.7>
4. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Ампаро*. 2020. № 4. Том 2. С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-05>
5. Шелевер Н. В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2004>
6. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні*

проблеми держави і права. 2020. № 86. С. 259–263. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2453>

7. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3199>

8. Шелевер Н. Поняття та зміст конституційного принципу справедливості. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Вип. 1. С. 65–72. DOI: <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2021.1.07>

9. Шелевер Н. В. Справедливість – обов’язкова вимога судового рішення. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.3>

10. Шелевер Н. В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.15421/392193>

11. Шелевер Н. В. Реалізація принципу соціальної справедливості у відносинах із соціальної підтримки населення в умовах пандемії COVID-19: досвід України та держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 149–152. DOI: <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1316>

12. Шелевер Н. В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.24>

13. Шелевер Н. В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2022. № 71. С. 104–107. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.16>

14. Шелевер Н. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 293–297. DOI: [10.31733/2078-3566-2022-6-293-297](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-293-297)

15. Гербут В. С., Лазур Я. В., Шелевер Н. В. Забезпечення та захист права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність крізь призму виконання рішень ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 674–678. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/160>

16. Шелевер Н. В., Лазур Я. В., Гербут В. С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 652–655. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/156>

17. Шелевер Н. В. Захист прав ЛГБТ-спільноти під час війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2024. № 83. Ч. 1. С. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.21>

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

18. Шелевер Н. В. Конституційний принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 2, No. 3. P. 254–259.

19. Shelever N., Bilash O. Constitutional principle of justice in Ukraine in its genesis and implementation in practice. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*. 2021. Vol. XIV, No. 1. P. 55–65. DOI: <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.1-6>

20. Shelever N. Constitutional principle of justice as a basic for attracting foreign investments in Ukraine. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2021. No. 2. P. 91–99.

21. Шелевер Н. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24>

22. Shelever N., Herevych M., Fenych Y., Sukhan I., Cherevko P. Guarantees for the exercise of the constitutional right of access to justice. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 79. P. 706–722.

23. Shelever N., Voron D., Antalovtsi O., Boldizhar S., Lohvynenko Ye. The constitutional right to a reasonable period of consideration of the case. *Baltic*

Journal of Law & Politics. 2023. Vol. 16, No. 1. P. 401–409. DOI: 10.2478/bjlp-2023-0000028

24. Shelever N., Varynskyi V., Burdonosova M., Rogach O., Pylyp V. Electronic means of ensuring fair justice: contemporary and development prospects. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 557–572.

25. Shelever N., Tychyna D., Galagan S., Cherniavska O., Bystrytskyi B. Prospects of justice for crimes against human peace and security. *Archives des Sciences*. 2024. Vol. 74, Issue 3. P. 139–145. DOI: <https://doi.org/10.62227/as/74323>

Статті в періодичних наукових виданнях, які індексуються в наукометричних базах Web of Sciences та Scopus:

26. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Svazek 7. 4. vydání. S. 44–48. DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.7 (*Scopus*).

27. Rogach O., Shelever N., Herevych M., Shulhan I., Muzyka M. Peculiarities of ensuring the constitutional right to a fair trial: international and national aspects. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40, No. 75. P. 615–635. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.37 (*Web of Science*).

28. Shelever N., Filipaska N., Varunts L., Pylyp V., Voron D. Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 77. P. 256–269. DOI: 10.46398/cuestpol.4177.17 (*Web of Science*).

29. Varynskyi V., Shelever N., Yankovyi M., Pylyp V., Antalovtsi O., Halahan O. Use of the «Electronic Court» service as a means of citizens' access to the judiciary. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 249–266. (*Web of Science*).

30. Shelever N., Rogach O., Antalovtsi O., Voron D., Pylyp V. Justice of judicial procedure conceptual basis and national characteristics. *Revista Brasileira de Direito, Passo Fundo*. 2024. Vol. 20, No. 1. 15 p. DOI: 10.18256/2238-0604.2024.v20i1.4987 (*Web of Science*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Шелевер Н. В. Застосування принципу справедливості у конституційному правосудді. *Розбудова правової держави в Україні: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 45–48.

32. Шелевер Н. В. Принцип справедливості як фундаментальний принцип судової влади. *Шляхи реформування юридичних наук у європейський простір: теоретико-практичний аспект* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Херсон, 19 травня 2020 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 130–132.

33. Шелевер Н. В. Місце та значення принципу справедливості у конституційному праві. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін.-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2020. С. 42–44.

34. Шелевер Н. В. Проблеми реалізації принципу справедливості під час пандемії COVID-19. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 серпня 2020 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 22–24.

35. Шелевер Н. В. Справедливий суд – основа залучення іноземних інвестицій в Україну. *Юридична наука, законодавство і правозастосовча практика: закономірності та тенденції розвитку* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Люблін, Республіка Польща, 30-31 жовтня 2020 р.). Люблін, 2020. С. 133–135.

36. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXVI наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Харків : Бровін О. В., 2020. С. 44–46.

37. Шелевер Н. В. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 10-11 грудня 2020 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Ч.1. С. 92–94.

38. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у практиці Європейського Суду з прав людини. *International scientific and practical conference «A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union»* (Romania, Arad, December 17-18, 2020). Romania, Arad, 2020. С. 107–110.

39. Шелевер Н. В. Соціальна справедливість в Україні: проблеми практики. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : 78 Матеріали XXVII науково-практичної конференції (м. Харків, 30 квітня 2021 року). Харків, 2021. С. 109–111.

40. Шелевер Н. В. Функції принципу справедливості в конституційному праві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 квітня 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 29–31.

41. Шелевер Н. В. Справедливість – конституційна цінність громадянського суспільства. *Закарпатські правові читання. Розвиток правової системи та європейська інтеграція України* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 219–223.

42. Шелевер Н. В. Справедливість як обов'язкова вимога судового рішення. *Юридична наука в XXI столітті* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 7-8 травня 2021 року). Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 30–32.

43. Шелевер Н. В. Співвідношення законності і справедливості. *Тези доповідей 75-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу* (м. Ужгород, 24-28 лютого 2021 р.). Ужгород : УжНУ, 2021. С. 185–187.

44. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations» : conference proceedings, April 23-24, 2021. Czestochowa : «Baltija Publishing», 2021. P. 55–57.*

45. Шелевер Н. В. Особливості реалізації конституційного права громадян на звернення до суду у воєнний час. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 28-29 квітня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 145–147.

46. Шелевер Н. В. Захист судами конституційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна : матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 49–53.

47. Шелевер Н. В. Особливості реалізації судами принципу справедливості в умовах війни в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 20 травня 2022 р.). Львів, 2022. С. 326–327.

48. Шелевер Н. В. Забезпечення справедливості в освітньому процесі під час війни в Україні. *Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня-13 червня 2022 р.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 474–476.

49. Шелевер Н. В. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Ужгород, 2023. С. 150–152.

50. Шелевер Н. В. Конституційне право на виконання судового рішення в умовах воєнного стану в Україні. *Матеріали 77-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 83–85.

51. Шелевер Н. В. Реалізація принципу справедливості при захисті прав ЛГБТ-військових під час війни в Україні. *Матеріали 78-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2024. С. 173–176.

52. Шелевер Н. В. Особливості дотримання процесуальних строків під час російсько-української війни. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26-27 квітня 2024 р.). Ужгород, 2024. С. 297–299.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	23
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ ТРАДИЦІЇ.....	43
1.1 Принцип справедливості за часів Стародавньої Греції.....	43
1.2 Принцип справедливості у римському праві	56
1.3 Принцип справедливості в період Середньовіччя.....	68
1.4 Концепція справедливості ХХ-ХХІ століть	80
Висновки до розділу 1.....	90
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ	95
2.1 Справедливість як конституційно-правова цінність та принцип конституційного права	95
2.2 Співвідношення конституційних принципів справедливості та законності	109
2.3 Конституційні принципи справедливості та рівності: порівняльний аспект	122
2.4 Конституційний принцип справедливості та його правозастосування	133
Висновки до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ	149
3.1 Конституційний принцип справедливості у соціальній сфері	149
3.2 Реалізація конституційного принципу справедливості в економіці	160
3.3 Конституційний принцип справедливості та право на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності	172
Висновки до розділу 3.....	187

РОЗДІЛ 4. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ОСНОВНИЙ КРИТЕРІЙ РОЗГЛЯДУ СПРАВ СУДАМИ	191
4.1 Конституційний принцип справедливості – основа права на справедливий суд	191
4.2 Доступ до суду як складова права на справедливий суд.....	213
4.3 Особливості реалізації судами конституційного принципу справедливості під час війни	227
4.4 Розумний строк розгляду справи судом – показник реалізації конституційного принципу справедливості	244
4.5 Реалізація конституційного принципу справедливості при ухваленні судових рішень	258
4.6 Виконання судових рішень як кінцева мета справедливого правосуддя.....	277
Висновки до розділу 4.....	289
ВИСНОВКИ	300
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	313
ДОДАТКИ	348

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДВС	Державна виконавча служба
ЄС	Європейський Союз
ЕКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року
ЄСІТС	Єдина судова інформаційно- телекомунікаційна система
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
Конвенція	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ	Конституційний Суд України
КЦС ВС	Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду
ЛГБТІ	аббревіатура від «лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери, інтерсекси»
МКС	Міжнародний кримінальний суд
МОП	Міжнародна організація праці
ООН	Організація Об'єднаних Націй
П.	пункт
ПДВ	податок на додану вартість
Ст.	стаття

США
ЦПК України
Ч.

Сполучені Штати Америки
Цивільний процесуальний кодекс
України
частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Принцип справедливості – це основоположний принцип права, який має велике значення, оскільки в правовій державі справедливість є основою реалізації всіх правових цінностей. Варто зауважити, що в Конституції України принцип справедливості прямо не зафіксований, проте у ст. 95 зазначається, що однією із засад будівництва бюджетної системи України є справедливий розподіл суспільного багатства. Основний Закон держави містить також ст. 1, що характеризує нашу державу як соціальну, тому це можна розглядати у виді норми, яка закріплює даний принцип. Це дає змогу вести мову про існування конституційно-правової концепції принципу справедливості. Необхідно відмітити, що Конституційний Суд України при аргументації своєї позиції неодноразово посилається саме на конституційний принцип справедливості.

Формування нових реалій соціально-політичного життя, зміни в економіці зумовили перед юридичною наукою і практикою комплекс завдань, пов'язаних із реформуванням законодавства. Проте вирішення даних питань можливе лише при умові, що закони, які приймаються, правозастосовна діяльність відповідають ідеалам справедливості.

У зв'язку з прагненням України приєднатися до Європейського Союзу, важливим завданням є утвердження принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя. Окрім цього, у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії в Україну, з'явилися нові проблеми, пов'язані з реалізацією даного принципу. Тому необхідним є внесення змін до законодавства України з огляду на принцип справедливості. Приймаючи справедливі закони, держава має забезпечувати гідність людини у її правах, не допускати дискримінацію.

Варто зауважити, що у законодавстві України не є чіткого розкриття змісту принципу справедливості, тому основне тлумачення даного поняття ми отримуємо з практики Європейського суду з прав людини.

Проаналізувавши її, ми прийшли до висновку, що принцип справедливості відіграє важливу роль у судовій практиці, особливо у тих випадках, коли суддя вирішує справу за своїм внутрішнім переконанням, тобто коли створюється судова правотворчість, вирішується питання щодо застосування аналогії права чи закону, різні колізії.

Актуальність теми дослідження зумовлена прагненням України стати повноправним членом Європейського Союзу, а також тим, що російсько-українська війна спричинила нові виклики для нашої держави, тому є необхідність у вивченні конституційного принципу справедливості, його реалізації у різних сферах суспільного життя, у тому числі ефективності застосування національними судами з огляду на позитивну практику ЄСПЛ. При аналізі судової практики ми виявили, що національні суди хоч і застосовують принцип справедливості, проте не розтлумачують його при застосуванні у відповідних спірних правовідносинах і відносяться до нього формально. Це призводить до «спотворення» суддівської правотворчості. Проте судова практика є важливим джерелом конституційного права й у разі допущення «прогалин» законодавцем, важливим питанням є її належне формування з огляду на постійну суспільну необхідність, яку спричинила російсько-українська війна. Тому вводяться у науковий обіг українського конституційного права нові джерела розуміння конституційного принципу справедливості.

Теоретичною базою для проведення дослідження стали праці Аристотеля, Гегеля, Гельвеція, Гоббса, Канта, Локка, Платона, Дж. Ролза, Руссо, Спінози, Цицерона та інших філософів. Сучасні вчені також не залишилися осторонь даної проблематики та присвятили її дослідженню чимало своїх праць. Серед них такі вчені як І. Бабич, А. Барак, Н. Грень, О. Грищук, П. Гуйван, Л. Дешко, Є. Діденко, І. Коваль, Н. Костюк, А. Медвідь, О. Олійник, В. Опришко, С. Погребняк, Т. Подковенко, С. Прийма, М. Савчин, О. Скрипнюк, М. Смокович, Л. Тацій, О. Хрімлі та багато інших.

Окремі аспекти принципу справедливості уже вивчалися, проте в Україні відсутнє комплексне дослідження конституційного принципу справедливості та його реалізації. Оскільки цей принцип не зафіксований прямо ні в Конституції України, ні в процесуальних кодексах, необхідним є його аналіз через призму практики ЄСПЛ, Конституційного Суду України та Верховного Суду. Важливим питанням є вивчення його реалізації у різних сферах суспільного життя, виявлення проблем, які назріли як до війни, так і у зв'язку з війною, бо головним завданням держави у відносинах із людиною є утвердження і забезпечення її прав та свобод. Дослідження даної теми є важливим завданням сьогодення з огляду на євроінтеграційні прагнення України, необхідність утверджувати принцип справедливості в державі з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

В умовах російсько-української війни необхідним є і надання відповідних пропозицій щодо удосконалення чинного національного законодавства з метою утвердження принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя. У зв'язку з цим наука українського конституційного права стане досконалішою й збагатиться відповідними напрацюваннями.

Варто зауважити, що у вітчизняній науці конституційного права неповно розкриті проблеми щодо розуміння принципу справедливості та його реалізації, війна зумовила нові виклики для України, а саме:

- у зв'язку з російсько-українською війною, наближенням України до членства у ЄС необхідно якісно, по-новому вказати на роль і місце конституційного принципу справедливості у правотворчості та правозастосуванні, його співвідношення, взаємозв'язок з іншими основоположними принципами права;

- потрібно виявити нові проблеми, спричинені війною й пов'язані з реалізацією принципу справедливості у різних сферах суспільного життя та причини їх появи;

- розробити нові шляхи вирішення проблеми реалізації конституційного принципу справедливості та пріоритети удосконалення законодавства;

- вказати на значення конституційного принципу справедливості у судовій практиці під час дії воєнного стану, оскільки до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну до даного принципу суди відносилися досить формально;

- дослідити значення судової правотворчості при вирішенні колізій чи усунення прогалин у законодавстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Обрана тема дисертаційного дослідження спрямована на виконання основних положень Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26 березня 2021 р. № 12-21, Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. № 722, Стратегії розвитку органів правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. Дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України. Тематика дослідження входить у комплексну тему: «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ-ХХІ ст.» (0198U007793).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне дослідження сутності змісту конституційного принципу справедливості та його реалізації.

Для досягнення визначеної мети в дисертації поставлено та виконано такі завдання:

- досліджено зародження принципу справедливості у Стародавній Греції;
- проаналізовано особливості розвитку принципу справедливості у римському праві;
- розкрито розуміння принципу справедливості в період Середньовіччя;
- досліджено розвиток принципу справедливості в XX-XXI столітті;
- розкрито сутність справедливості як конституційно-правової цінності та принципу конституційного права;
- проведено співвідношення конституційних принципів справедливості та законності;
- вказано на роль і місце принципу справедливості у правозастосуванні та його співвідношення, взаємозв'язок з іншими основоположними принципами права;
- у контексті порівняльного аспекту розкрито спільне та відмінне між конституційними принципами справедливості та рівності;
- здійснено критичний аналіз діючого законодавства з позиції реалізації конституційного принципу справедливості, внесено пропозиції щодо його удосконалення;
- розроблено пропозиції щодо удосконалення законодавства у соціальній сфері з метою закріплення принципу справедливості;
- розкрито особливості реалізації конституційного принципу справедливості в економічній сфері та зроблено висновок про необхідність залучення іноземних інвесторів з метою відбудови України після закінчення війни;

- проведено співвідношення між конституційним принципом справедливості і правом на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;
- обґрунтовано, що у разі незабезпечення прав ЛГБТІ це стане загрозою для членства України в ЄС;
- розкрито суть права на справедливий суд, як одного із фундаментальних прав людини та його структуру;
- з'ясовано суть доступу до суду, як складової права на справедливий суд в контексті рішень ЄСПЛ;
- досліджено значення та особливості забезпечення доступу до суду під час війни в Україні, розкрито специфіку такого доступу;
- з'ясовано суть поняття «розумний строк» розгляду справи та особливості його дотримання під час воєнного стану;
- досліджено необхідність реалізації конституційного принципу справедливості при ухваленні судових рішень, розкрито його значення;
- розроблено пропозиції щодо удосконалення завершальної стадії судового процесу – виконання судових рішень та обґрунтовано значення конституційного принципу справедливості для виконавчого провадження;
- обґрунтовано необхідність поступової імплементації норм міжнародного права, що сприятиме ефективній реалізації принципу справедливості в національному законодавстві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного принципу справедливості як базової цінності громадянського суспільства.

Предметом дослідження є теорія і практика забезпечення справедливості у всіх сферах суспільного життя, її сучасний стан, тенденції розвитку і реалізації на практиці через призму конституційного законодавства України; недопущення дискримінації та обмеження прав людини.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених цілей і завдань використано різні методи наукового пізнання. В якості методів дослідження велику роль відіграв діалектичний підхід до аналізу співвідношення загального, особливого й окремого, загальнонаукові приватнонаукові методи дослідження: системний підхід, історичний, логічний, порівняльно-правовий, формально-юридичний та інші методи. Застосовувався загальнонауковий метод аналізу і синтезу, який у поєднанні із порівняльно-правовим став основним у дисертаційному дослідженні.

Завдяки системно-структурному методу, розглянуто природу конституційного принципу справедливості, його структуру, місце та значення серед інших принципів конституційного права.

З метою глибокого, всебічного наукового осмислення предмета дослідження і вирішення поставлених перед собою завдань використано приватні методи пізнання – порівняльно-правовий та формально-юридичний.

Порівняльний метод застосовувався для співставлення нормативного змісту і юридичної природи конституційного принципу справедливості з іншими принципами. Це надало змогу більш диференційовано виділити різні аспекти, що складають зміст даного принципу.

Методи формальної логіки: опис, класифікація, аналіз і синтез допомогли охарактеризувати нормативний зміст конституційного принципу справедливості. Завдяки даним методам наукового пізнання, автору вдалося провести дослідження діючого законодавства на предмет його відповідності цьому конституційному принципу, виявити недоліки нормативного регулювання і сформулювати пропозиції щодо його удосконалення.

Широко використано і міждисциплінарний підхід, оскільки проаналізовано результати дослідження принципу справедливості у різних сферах гуманітарних знань: праві, філософії, соціології, економіці. Таким чином, вдалося виявити різні сторони і аспекти конституційного принципу справедливості, його соціальні функції та регулятивний потенціал. Також розглянуті особливості реалізації конституційного принципу справедливості

в таких галузях юридичної науки як праві соціального забезпечення, процесуальному праві.

Проте тільки комплексне використання різних методів надало можливість вирішити поставлені завдання практичного характеру, пов'язані з розробкою пропозицій щодо удосконалення діючого національного законодавства.

Емпірична база дисертаційного дослідження представлена дослідженням практики ЄСПЛ, Конституційного Суду України, Верховного Суду, судів загальної юрисдикції, матеріалів соціологічних досліджень та статистичних даних.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим комплексним науковим дослідженням, у якому висвітлюються проблеми врахування ціннісних аспектів справедливості в конституційному законодавстві та правозастосовній практиці. На підставі розкриття змісту конституційного принципу справедливості сформульовано такі наукові положення, рекомендації та висновки, зокрема:

вперше:

- сформульовано авторське визначення поняття «конституційний принцип справедливості». Конституційний принцип справедливості – це базовий основоположний принцип права, який доповнює та розвиває інші загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, обґрунтовує функціональну необхідність їх існування, визначає межі дії інших принципів, формує ціннісні морально-правові орієнтири і в кінцевому результаті сприяє пануванню справедливості у всіх сферах суспільних відносин. Сутність інших принципів не може бути в повній мірі розкрита без даного принципу, оскільки реалізація будь-якого з них завжди порівнюється з феноменом справедливості;

- доведено, що в ситуації конфлікту, конкуренції конституційно-правових цінностей найбільш рельєфно проявляється категорія справедливості. Автор, визначаючи роль і місце справедливості в системі

конституційних цінностей, приходять до висновку, що справедливість як цінність змістовно характеризується актуальною присутністю та існуванням всіх інших цінностей в несуперечливому співвідношенні між собою. У випадку конкуренції різних конституційних цінностей в рамках конкретного правовідношення мова повинна йти не про визнання пріоритету однієї конституційної цінності перед іншою, що може призводити до повного заперечення останньої, а до пошуку збалансованого співвідношення обох. І такий підхід, пов'язаний з пошуком «справедливого балансу» конкуруючих конституційних цінностей, має бути характерним для практики Конституційного Суду України при вирішенні конкретних справ;

- обґрунтовано, що право на справедливий судовий розгляд в розумний строк не означає лише короткий період розгляду і вирішення конкретної справи, але вважається належним чином дотриманим при досягненні оптимальної рівноваги між тривалістю судочинства, законністю та обґрунтованістю рішення суду. Тому необхідно удосконалювати процесуальне регулювання, оскільки на даний час спостерігається ситуація, коли якість вирішення справи нівелюється на користь швидкості її розгляду судом;

- встановлено, що загальноправовий принцип соціальної справедливості розкривається через галузеві принципи або через такий важливий інститут галузі права соціального забезпечення як зарплата і пенсія, та повинен мати чіткий прояв у відповідному забезпеченні. Зарплатне та пенсійне забезпечення можна назвати справедливим, якщо у законодавстві закріплені наступні прояви принципу соціальної справедливості: встановлення такого рівня заробітних плат та пенсій, які забезпечать гідний рівень життя населення, адже Україна прагне стати членом ЄС, тому і рівень забезпечення має бути не нижчим, ніж у ЄС; підвищення рівня зарплат та пенсій до рівня споживчого кошика людини, що проживає в ЄС; недопущення дискримінації серед громадян щодо розмірів зарплат та пенсій; недопущення невідповідності розміру трудової пенсії прожитковому

мінімуму, тому що у разі порушення це означає невідповідність сучасного пенсійного законодавства Рекомендації Міжнародної організації праці № 43;

- робиться висновок про те, що право на справедливий суд – це комплексне суб'єктивне право особи, яке гарантоване міжнародними та внутрішньодержавними нормами, є сукупністю процесуальних прав, реалізація яких залежить лише від судді, який розглядає справу;

- доводиться, що судова правотворчість – це важливий механізм встановлення справедливості, який ефективно регулює суспільні відносини в умовах, коли діюче законодавство «мовчить» чи суперечить вимогам справедливості;

- законна сила судового рішення є його правовою дією, що забезпечує за допомогою принципів правової визначеності і верховенства права незаперечний характер судового акту, що набрав чинності, скасування/зміна якого допустима у виняткових випадках для досягнення справедливості правосуддя за дотриманням принципу розумності;

удосконалено:

- тезу про те, що протягом усього періоду людського розвитку поняття справедливості трансформувалося в залежності від конкретної історичної епохи, з різної точки зору оцінювалися ті чи інші вчинки та явища. Проте сам феномен справедливості не зникав зовсім, а лише видозмінювався відносно раніше існуючого поняття, доповнювався новим змістом, зберігаючи в собі загальнолюдську сутність;

- погляди на те, що, завдяки працям Платона та Аристотеля, вперше в теорії держави і права Європи було сформульовано теоретичну концепцію справедливості. Концепція Платона та Аристотеля дозволяє розкрити сутність справедливості як якості системи відносин, що виражається у пропорційності діяння як внеску у досягненні цілі і оціночних наслідків цього внеску, пов'язаних із заохоченням або осудом у залежності від відповідного позитивного чи негативного значення цілі;

- ідею про те, що реалізація конституційного принципу справедливості як базової цінності громадянського суспільства, формування демократичної правової соціальної держави є суперечливим процесом удосконалення відносин на всіх рівнях їх прояву, і це супроводжується різними формами реалізації в цих відносинах, не завжди співпадаючих корпоративних, групових, індивідуальних інтересів. Це визначає в якості однієї із ключових проблему досягнення балансу інтересів особистості, суспільства і держави у відповідних сферах державного і суспільного життя у процесі виконання державою конституційних обов'язків по визнанню, дотриманню і справедливому захисті рівних прав та свобод людини і громадянина;

- погляди на те, що принципи справедливості та законності тісно взаємопов'язані між собою, проте їх функції не співпадають ні за своїм змістом, ні за механізмом здійснення. Функціонування кожного із принципів має однакове значення для успішної реалізації свого призначення тією системою, яку вони утворюють в єдності і взаємозв'язку з іншими принципами;

дістали подальший розвиток:

- думка про те, що протягом усього періоду людського розвитку поняття справедливості трансформувалося у залежності від конкретної історичної епохи. Проте сам феномен справедливості не зник зовсім, а лише видозмінювався відносно раніше існуючого поняття, доповнюючись новим змістом, зберігаючи в собі загальнолюдську цінність;

- розуміння того, що функція принципу справедливості пов'язана в першу чергу з його сутністю та природою;

- розуміння того, що виражені у праві демократичні цінності, як законність, справедливість та рівність в якості принципів, діють у взаємозв'язку і органічно доповнюють один одного. Сутність принципу справедливості не може бути в повній мірі розкрита без них. Крім того, критерієм справедливості оцінюються всі галузі і норми права;

- обґрунтування тези про те, що прояв справедливості у діяльності суддів виражається через рішення суду, яке повинне бути справедливим;
- обґрунтування тези про те, що право на мотивоване судові рішення зовнішньо проявляється через можливість отримання сторонами від суду першої інстанції відповіді по заявленим доказам, внутрішньо – через необхідність виявлення взаємного зв'язку, між пред'явленими матеріально-правовими вимогами, встановленими обставинами і доказами, які підлягають оцінці з урахуванням норм процесуального права, на основі яких вказані вимоги можуть бути судом задоволені або відмовлені;
- розуміння природи права на виконання судового рішення, яке набрало законної сили, повинно бути корелятивно принципом реалізації виконавчого документа в розумний строк.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації висновки і пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідницькій діяльності* – для дослідження проблеми забезпечення конституційного принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя з метою дотримання прав і свобод людини та громадянина (Акт №2/2024 від 05.09.2024 р. про впровадження в наукову діяльність Дніпровського державного університету внутрішніх справ; Акт впровадження результатів дисертаційної роботи у науково-дослідну діяльність кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 17.09.2024 р.);
- *правотворчій роботі* – для удосконалення чинного законодавства та законопроектів на предмет дотримання принципу справедливості, поваги до гідності та прав людини і недопущення дискримінації, порушення прав людини;
- *правозастосуванні* – для удосконалення роботи усіх гілок влади, особливий акцент робимо в дисертаційному дослідженні на реалізацію принципу справедливості судами, які повинні втілювати даний принцип у

свої рішення, формувати відповідні судові прецеденти для вирішення аналогічних справ у майбутньому з метою інтеграції України до ЄС;

- *навчальному процесі* – для підготовки підручників та навчальних посібників, при викладанні конституційного права, процесуального права, у науково-дослідній роботі студентів з навчальних курсів «Конституційне право України», «Конституційно-процесуальне право України», «Адміністративне судочинство», «Судові та правоохоронні органи України», «Виконавче провадження», «Актуальні проблеми конституційного права» (Акт впровадження основних положень та результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» від 03.09.2024 р; Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в освітній процес Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника від 10.09.2024 р; Акт впровадження результатів дисертації зі спеціальності у навчальний процес Університету Короля Данила від 17.09.2024 р.; Акт впровадження результатів дисертаційної роботи у науково-дослідну діяльність кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 17.09.2024 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є кваліфікаційною науковою працею, наукова новизна, висновки та пропозиції сформульовані авторкою самостійно й обґрунтовані на підставі особистих досліджень.

Деякі статті, що відображають результати роботи, написані у співавторстві. Особистий внесок здобувачки у цих статтях полягає:

- «Constitutional principle of justice in Ukraine in its genesis and implementation in practice» – в описі історичного аспекту розвитку принципу справедливості та його реалізації;

- «The Constitutional right to a reasonable period of consideration of the case» – у розробці методології дослідження; аналізі останніх досліджень по

даній тематиці; в обґрунтуванні необхідності дотримання судами при розгляді справ «розумного строку»;

- «Забезпечення та захист права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність крізь призму виконання рішень ЄСПЛ» – в аналізі основних досліджень і публікацій; проблем виконання рішень Європейського суду з прав людини у державах-членах Ради Європи;

- «Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні» – у пропозиції змін до чинного законодавства, зокрема запровадження повноцінної системи арешту коштів боржників; аналізі позитивного досвіду Ізраїлю по виконанню рішень судів;

- «Peculiarities of ensuring the constitutional right to a fair trial: international and national aspects» – у розробці методології дослідження; у наданні пропозицій щодо забезпечення ефективного доступу учасників до суду;

- «Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level» – у розробці методології дослідження; в аналізі останніх досліджень;

- «Guarantees for the exercise of the constitutional right of access to justice» – у визначенні чинників, які впливають на механізм реалізації права на доступ до правосуддя; в описі сучасних проблем забезпечення доступу до правосуддя в Україні; у визначенні чинників, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя;

- «Use of the «Electronic Court» service as a means of citizens' access to the judiciary» – в аналізі зарубіжних практик електронного судочинства; в аргументації позитивних результатів запровадження «Електронного суду»;

- «Electronic means of ensuring fair justice: contemporary and development prospects» – в описі особливостей впровадження та модернізації електронного судочинства в Україні; у з'ясуванні сутності та перспектив використання штучного інтелекту під час судових процедур;

- «Justice of judicial procedure conceptual basis and national characteristics» – у розробці методології дослідження; у вивченні позитивного досвіду застосування практики ЄСПЛ з метою забезпечення справедливого судочинства в Україні; у дослідженні реалізації права на справедливий суд в Україні;

- «Prospects of justice for crimes against human peace and security» – у загальній характеристиці злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки були представлені на міжнародних, всеукраїнських конференціях: Шелевер Н. В. Застосування принципу справедливості у конституційному правосудді. *Розбудова правової держави в Україні: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 45–48; Шелевер Н. В. Принцип справедливості як фундаментальний принцип судової влади. *Шляхи реформування юридичних наук у європейський простір: теоретико-практичний аспект*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Херсон, 19 травня 2020 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 130–132; Шелевер Н. В. Місце та значення принципу справедливості у конституційному праві. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін.-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2020. С. 42–44; Шелевер Н. В. Проблеми реалізації принципу справедливості під час пандемії COVID-19. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 серпня 2020 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 22–24; Шелевер Н. В. Справедливий суд – основа залучення іноземних інвестицій в Україну. *Юридична наука, законодавство і правозастосовча практика: закономірності та тенденції розвитку* : матеріали міжнародної наук.-практ.

конф. (м. Люблін, Республіка Польща, 30-31 жовтня 2020 р.). Люблін, 2020. С. 133–135; Шелевер Н. В. Принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXVI наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Харків : Бровін О. В., 2020. С. 44–46; Шелевер Н. В. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 10-11 грудня 2020 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Ч.1. С. 92–94; Шелевер Н. В. Принцип справедливості у практиці Європейського Суду з прав людини. *International scientific and practical conference «A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union»* (Romania, Arad, December 17-18, 2020). Romania, Arad, 2020. С. 107–110; Шелевер Н. В. Соціальна справедливість в Україні: проблеми практики. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : 78 Матеріали XXVII науково-практичної конференції (м. Харків, 30 квітня 2021 року). Харків, 2021. С. 109–111; Шелевер Н. В. Функції принципу справедливості в конституційному праві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 квітня 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 29–31; Шелевер Н. В. Справедливість – конституційна цінність громадянського суспільства. *Закарпатські правові читання. Розвиток правової системи та європейська інтеграція України* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 219–223; Шелевер Н. В. Справедливість як обов'язкова вимога судового рішення. *Юридична наука в XXI столітті* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 7-8 травня 2021 року). Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 30–32; Шелевер Н. В.

Співвідношення законності і справедливості. *Тези доповідей 75-ї підсумкової наукової конференції професорсько- викладацького складу* (м. Ужгород, 24-28 лютого 2021 р.). Ужгород : УЖНУ, 2021. С. 185–187; Шелевер Н. В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations» : conference proceedings, April 23-24, 2021. Czestochowa: «Baltija Publishing», 2021. P. 55–57*; Шелевер Н. В. Особливості реалізації конституційного права громадян на звернення до суду у воєнний час. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 28-29 квітня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 145–147; Шелевер Н. В. Захист судами конституційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна : матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 49–53; Шелевер Н. В. Особливості реалізації судами принципу справедливості в умовах війни в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 20 травня 2022 р.). Львів, 2022. С. 326–327; Шелевер Н. В. Забезпечення справедливості в освітньому процесі під час війни в Україні. *Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня-13 червня 2022 р.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 474–476; Шелевер Н. В. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Ужгород, 2023. С. 150–152; Шелевер Н. В. Конституційне право на виконання судового рішення в умовах воєнного стану в Україні. *Матеріали 77-ї підсумкової*

наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 83–85; Шелевер Н. В. Реалізація принципу справедливості при захисті прав ЛГБТ-військових під час війни в Україні. *Матеріали 78-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2024. 173–176; Шелевер Н. В. Особливості дотримання процесуальних строків під час російсько-української війни. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26-27 квітня 2024 р.). Ужгород, 2024. С. 297–299.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у 52 наукових працях, з яких – 16 статей у наукових фахових виданнях України, 13 статей у зарубіжних наукових виданнях (5 з яких включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science і Scopus), 22 тези доповідей на наукових та науково-практичних конференціях, 1 – в колективній монографії.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дисертаційного дослідження. Дисертація складається із анотації, вступу, чотирьох розділів, що поділені на 17 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 368 сторінок, із них основний текст викладено на 288 сторінках, список використаних джерел складає 300 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ ТРАДИЦІЇ

1.1 Принцип справедливості за часів Стародавньої Греції

Справедливість у різні часи сприймалася по-різному, її розуміли як деякий зразок, який є моральною основою для регулювання людської поведінки, а його дотримання у поведінці і законодавчій діяльності повинно було задовольняти інтереси всіх представників суспільства.

Важко визначити час початку дослідження такого поняття як «справедливість». Дуже довгий час, століттями його вивчають вчені різних галузей знань. Досліджувану нами категорію можна аналізувати вічно. Велике значення їй присвячується у філософії, бо саме ця наука мала перші уявлення щодо справедливості, їх розвивала, вивчала і на даний час розглядає як міру, масштаб, точний критерій для того, щоб зробити співвідношення і порівнювати суспільні явища.

Перші уявлення про справедливість і спроби регулювання відносин у суспільстві можна віднести до первіснообщинного ладу. Стародавні люди бачили справедливість, насамперед, у рівному розподілі соціальних благ між усіма членами племені. Бажання рівності сформувалося в інстинкт, бо ніяких уявлень про істинну рівність ці люди не могли мати і не знали слів, що уособлюють справедливість чи несправедливість. Житель з первіснообщинного ладу хотів ділити порівну речі, їжу, здобич, включаючи військову, і тому з'явилися слова, які мають у сучасному світі таке значення як «належний», «правильний».

Сенс поняття «справедливості» шукало багато вчених, філософів, які жили в різних державах і в різні часові епохи. Вони намагалися з'ясувати, звідки походить справедливість – із космосу чи божественного, ідеального світу; природи чи земного, людського життя. У давньогрецькій мові термін «справедливість» тлумачився як уклад життя, звичай. Населення розуміло,

що ця категорія – один із найважливіших факторів, який здійснює вплив на людську цивілізацію.

Тому багато філософів Стародавнього світу у своїх творах піднімали проблему справедливості і несправедливості, вважаючи ці два поняття ознаками досконалості чи недосконалості людських взаємовідносин, критеріями їх поведінки, визначаючи їх божественне походження.

Для Геракліта справедливість – це «божественний логос», якому підпорядковуються і люди, і боги. На думку Анаксагора, розум – безцінне джерело прекрасного і справедливого. Думки стародавніх філософів про те, що існує тісний зв'язок понять про справедливість, правду, істину та інтереси людського суспільства, державності, відобразилися у змісті міфу, який придуманий, за свідченням Платона, Протагором (481-441 рр. до н.е.). У міфі зазначається: мистецтво політиків полягає в тім, що об'єднані спільним проживанням в одному місті (чи державі) люди не завдавали один одному образи, а якщо завдадуть, то їх спільне життя може завершитися, вони розсіються і загинуть. Саме тому Зевс привів до людей Сором і Правду, які повинні були підтримувати порядок у містах і зміцнювати дружбу жителів, наказав розділити їх між усіма порівну і встановити закон: тих із них, хто не в змозі мати у душі ці дві якості, «вбивати, як язву міста» [1, с. 23–26–38].

У давньогрецьких міфах втіленням справедливості був Бог Зевс. Право – це справедливий порядок, який виник на Олімпі і подарований людям. І справедливість, і право розглядають як те, що дане зверху, як священний дар. У поемах Гомера використовується термін «правда», який поступово трансформується в справедливість. Право і справедливість хоч і були пов'язані тісно в уявленні греків, проте розрізнялися термінологічно. Справедливість (діке) – основа і принцип права як звичаю, який сформувався, загального права (теміс). Звичайне право (теміс) є відомою конкретизацією вічної справедливості (діке).

Розуміння справедливості стародавніми греками також може бути належним чином проілюстровано їхнім образотворчим, літературним та

скульптурним мистецтвом. Давньогрецька культура була відома тим, що розрізняла право в розумінні справедливості і право в розумінні законності. З цієї причини греки мали дві богині. Діке, богиня права в розумінні справедливості, була дочкою верховного бога Зевса і богині Феміди. Феміда також була богинею закону, і у сенсі законності [2, с. 429–430]. Адікія була сестрою Діке і вона була богинею беззаконня [2, с. 103]. В. Замаровський зазначає: «Коли Зевс виконував свою функцію найвищого судді, вона завжди стояла поруч зі своєю матір'ю Фемідою, яка була богинею правопорядку. Спільна присутність цих богинь мала глибоке символічне значення: греки, ймовірно, знали, що справедливий і законний порядок є не завжди одне й те саме» [2, с. 103].

Поява приватної власності, поділ суспільства на класи призвело до того, що єдність норм, які регулюють соціальні відносини, руйнується. І склалася внаслідок цього така ситуація, що те, що справедливе для панівного класу, є несправедливим для пригнобленого.

Велике значення справедливості надавав Сократ та розглядає її як чесноту і мудрість, тоді як несправедливість як порок – нерозумність і невігластво [3, с. 64]. Сократ вважав, що говорити про справедливість можна лише як про істину і правильність повернення того, що один отримав від іншого, недостатньо [3, с. 40–41]. Сократ відкидає думку про те, що справедливість полягає в тому, щоб віддавати кожному належне, тобто робити добро людям і зло своїм ворогам [3, с. 34].

Справедливість Сократ пов'язує із законністю. Для нього громадянином є той, хто вчиняє усе по закону, дотримується вимог держави, а той, хто це порушує, є незаконно діючим громадянином. Сократ вважає, що громадянин повинен дотримуватися усіх законів держави, в якій проживає, незалежно від того чи вони хороші, чи погані. Філософ розглядав ту чи іншу державу з позиції справедливості, бо це є головним для нього. Не може жодна форма правління суперечити справедливості.

Із вищезазначеного ми можемо побачити, яка висока правова свідомість була у державних діячів того часу, які, бажаючи зайняти посаду у владі, навіть вивчали такі поняття як «справедливість» та «несправедливість».

Сократ писав: «Отож, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законам, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому їй треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [4, с. 21].

Як бачимо, погляди Сократа є актуальними і у наш час. На його думку, справедливість є основою для побудови справедливої держави, а людина має бути мудрою і дотримуватися космічних законів. Кожній людині потрібна така чеснота як справедливість.

Як раніше нами було висвітлено, філософ дуже влучно висловлюється і про державу, і про Батьківщину та про необхідність її захищати. Наразі це є надзвичайно актуальним і для будівництва справедливої держави, важливою є саме справедливість як цінність. Він вважав, що кожній людині потрібна справедливість як чеснота [5, с. 35].

Сократ розглядав право і закон як відмінні одне від одного поняття. Проте основу і права, і закону, на його думку, складає справедливість. І неписані божественні закони, і писані людські закони мають на увазі, згідно Сократа, одну і ту ж справедливість. Для нього справедливість була синонімом права. В ідеальній державі на першому місці має стояти справедливість, і вона існує лише тоді, коли кожен соціальний прошарок, кожна людина робить тільки те, до чого покликана.

Про справедливість Сократ мислив не лише в контексті взаємних рівноправних стосунків між людьми, але й соціально нерівних відносин, тобто між панівним класом і народом, навіть приписував державі атрибут справедливості [3, с. 167]. У діалозі з Трасимахом він також торкнувся утилітарного рівня проблеми справедливості і спробував знайти відповідь на питання чи справедливість є лише питання вигоди правлячого класу та вигоди сильнішого [3, с. 44–45].

У своїх діалогах Сократ стверджував, що результатом несправедливої дії є несправедливість і навпаки [3, с. 192]. У цьому контексті філософ торкався і якостей ідеального судді: «І такий добрий суддя повинен бути не молодим, а старим, і тільки потім він повинен ознайомитися з тим, що таке несправедливість, і що не спостерігаючи несправедливість, яка є у власній душі, але вивчаючи довгий час чужу несправедливість в чужих душах, щоб він знав, яке це велике зло, при цьому він буде спиратися на розум, а не на власний досвід» [3, с. 143].

Велике значення у розробленні поняття справедливості і розкритті її соціальної ролі належить давньогрецьким філософам Платону (427-347 до н.е.) і Аристотелю (384-322 до н.е.).

Філософи поділяли справедливість на зрівнюючу і розподільчу та виділяли такий вид справедливості як відплату, який повинен впливати із принципу пропорційності заслуг людини перед суспільством. Платон стверджував, що справедливість властива як окремій людині, так і можливо усій державі. Він розвивав правовий аспект справедливості, розглядав її в

якості початку всіх чеснот. На його думку, справедливість досягається лише через мислення. Основу концепції Платона складає ідея про те, що кожна людина, кожна річ мають своє місце і функцію, яка визначена вселенським законом. Для Платона справедливість є майже синонімом права. Він вважає, що справедливість більше державна чеснота, ніж особиста.

Усі існуючі в давнину держави вчений відносив до негативного виду, де панує несправедливість, тиранія, яскраво виражена протилежність між багатими і бідними, причому перші пригнічують других, у тому числі за допомогою законів, які містять суворі покарання.

Платон приходять до висновку, що справедливість є не особиста, а державна чеснота. У його праці «Держава» провідне місце займає власність, володіння багатством, майнове право. Він розвинув ідею про ідеальну, справедливу державу і вважав, що сама держава створює людські потреби. В якості основи держави проголосив принцип розподілу праці, який визначає наявність трьох станів – правителів, воїнів і виробників (ремісників і землеволодільців). Сенс і вимоги справедливості Платон бачив у тім, щоб кожний із трьох станів, кожний член суспільства займався своєю справою.

Платон у третій книзі «Держави» зазначає: «Справедливість – це умиротвореність душі в самій собі і впорядкованість частин душі як одна щодо іншої, так і в цілому; здатність підпорядковуватися в житті закону; властивість, завдяки якій той, хто нею володіє, перевагу надає тому, що здається йому справедливим; розподільча здатність, що виділяє кожному своє по достоїнству; рівність в співжитті; здатність коритися правильним законам» [6].

Платон вважає, що справедлива людина анітрохи не відрізняється від справедливої держави, але, навпаки, схожа з нею, що має свою підставу в загальній структурі людини і держави. Ця структура включає в себе розумне, жадане і проміжне, яке прагне до розумного. Цьому всьому відповідають три чесноти: мудрість, мужність і помірність. Платон виділяє і четверту чесноту – це власне справедливість, яка існує не тільки поряд із першими

трьома чеснотами, але і є їх загальною основою. На його думку, справедливою людиною є та, яка «не дозволить ні одній із основ, які є в її душі, виконувати чужі завдання чи докучати один одному взаємним втручанням, вона правильно відводить кожній із цих основ дійсно те, що їм властиво» [7, с. 176]. На думку Платона, справедливість є втілена в структуру людини і держави та є її основою.

Як зазначає В. М. Трубніков та О. Є. Скакун: «З погляду Платона, справедливе суспільство – те, в якому кожна людина повною мірою реалізує дані йому від природи здібності. Правитель, або правитель-філософ, від природи наділений здатністю мислити, знає, що таке справедливість і як її досягти. Його завданням є розподіл функцій у державі на основі принципу справедливості, визначення з його допомогою місця в суспільстві звичайної людини, природа якої не дозволяє їй самостійно зрозуміти своє істинне призначення. Платон, конструюючи ідеальну справедливу державу, виходив з доцільності, яка, за його уявленнями, існує між космосом у цілому, державою і окремою людською душею. Справедливість полягає в тому, щоб кожний початок займався своєю справою і не втручався в чужі справи. Справедливість вимагає ієрархічної співвідлеглості цих елементів в ім'я цілого: здатність міркувати личить пануючому початку, іншому – бути озброєним захистом, підкоряючись першому; обидві ці складові керують початком жадаючим, який «по своїй природі жадає багатства». Платон пов'язав справедливість із громадським порядком. Він вважав, що закони природи не можуть механічно переноситися на людське суспільство. Ідеальним громадським порядком Платон вважав винайдене ним суспільство, розділене на три касты: філософів (пануюча каста), воїнів і хліборобів з ремісниками» [8, с. 14].

Цікаво Платон думає про рівність, яку розглядає як критерій справедливості. Він вважав, що треба дотримуватися належної міри, бо інакше рівне стане нерівним для нерівних. Цю міру встановлює держава. Платон пропонує користуватися іншим видом рівності – це рівність громадян

незалежно від їх особистих достоїнств та чеснот, тобто демократична рівність.

Слід зазначити, що вчення Платона про справедливість не втратило свою актуальність і у наш час. Так, для прикладу, він відмічав, що законність та справедливість співпадають, що у писаних законів і звичаїв є справедливий початок. На його думку, ідеальна держава будується на основі законності, а не на розсуді правителя, бо інакше виникнуть проблеми з державним устроєм і законами держави.

Подальший розвиток ідеї справедливості отримали у працях Аристотеля, який, як і Платон, особливу увагу приділяв зв'язку справедливості з державою і правом. Важливим є те, що він звернув увагу на відносність поняття справедливості і в той же час на її об'єктивну обумовленість у кінцевому результаті «правдою», звичайними законами природи. «Пропорційність» – це поняття, яке характеризує справедливість. Така думка притаманна Аристотелю, який «пропорційність» розглядав як принцип організації розумної рівноваги. Для нього, що є пропорційним те є справедливим.

Цікавою є думка Аристотеля про «hubris». У своїй праці «Про чесноти та пороки» він пише: «Hubris це несправедливість, яка полягає в тому, що людина отримує задоволення для себе, принижуючи тим самим гідність інших» [9, с. 499]. Така думка філософа є актуальною і наразі, адже в Україні панує соціальна несправедливість. Так, спостерігається ситуація, коли деякі чиновники отримують зарплату у сотні разів більшу, ніж інші державні службовці. Вважаємо, що в Україні це і «hubris».

Уся філософія Аристотеля пронизана роздумами про справедливість. Для нього справедливість – «досконала чеснота», «найбільша із чеснот», якщо не сказати «чеснота в цілому». Справедливість ніби керує іншими чеснотами. Аристотель розглядає справедливість у порівнянні з несправедливістю, тобто поняття справедливості як властивість душі необхідно відрізнити від справедливості в контексті науки.

Аристотель перший здійснив формально-структурний аналіз категорії справедливості. Поділив її на розподільчу (політика) і зрівнюючу (економіка і право). Філософ розрізняв два види справедливості – це справедливості, яка відноситься до сфери права і справедливості спеціальна, яка проявлялася в розподілі почестей чи всього того, що може бути розділене між людьми, а також в зрівнюванні того, що може бути предметом обміну. «Все встановлене законом у відомому значенні справедливе, бо все, що закладено законодавцем, законне і кожному окрему його постанову ми називаємо справедливою» [1, с. 84].

Спеціальна справедливість поділяється на два види. Перший вид «...проявляється у розподілі почестей, або грошей, або взагалі того, що може бути розділене між людьми... Другий вид її проявляється у зрівнюванні того, що складає предмет обміну» [1, с. 86–87]. Справедливе в обміні полягає в арифметичній рівності. Зрівнююча справедливість – це «середина шкоди і вигоди». Справедливість розподіляюча виробляється «по гідності», у відповідності до тих чи інших властивостей людей. Зрівнююча справедливість Аристотеля – це відносини, встановлені без врахування конкретних особливостей індивідів. Розподіляюча справедливість полягає в урахуванні «переваг» кожного індивіда, вона вирішує питання про розподіл не тільки в залежності від розподіленого об'єкта, але і від властивостей отримуючих суб'єктів.

Застосування в одних випадках зрівнюючої справедливості, а в інших – розподіляючої певною мірою відповідає розрізненню приватного і публічного права. Зрівнююча справедливість регулює приватні взаємовідносини індивідів – угоди, відшкодування шкоди. Розподіляюча справедливість є областю політичних прав, тобто публічного права.

Аристотель метафорично характеризував коригуючу справедливість з позиції арифметичної пропорції (арифметичної рівності). Наприклад, арифметична рівність між розміром заподіяної шкоди і його компенсацією. Дистрибутивна справедливість пов'язана з розподілом в суспільстві благ або

тягаря між окремими особами у відповідності з їх заслугами, потребами чи будь-яким іншим загальним політичним критерієм. Таким чином, кожний має право на визначену долю ресурсів, благ і одночасно повинний нести визначену долю соціального тягара. Тому на відміну від формальної (арифметичної) рівності, що властива корегуючій справедливості, дистрибутивна справедливість базується на геометричній рівності, рівності в пропорціях. Тобто долі в соціальних благах повинні бути не формально (арифметично рівними), а справедливими, виходячи із загальновизнаного критерію (наприклад, кожному по його заслугах) [10, с. 8].

Справедливою Аристотель вважає таку людину, яка дотримується законів і не претендує на те, щоб мати більше [11, с. 131]. Те, що встановлено законодавчою владою є для нього законне і справедливе водночас [11, с. 132]. Природно, що філософ розуміє справедливість як чесноту, яка приносить користь іншим, що апріорі виключає розуміння справедливості як сприяння власному егоїстичному інтересу: «І тому справедливість часто здається найпрекраснішою з чеснот...» [11, с. 133]. Проте справедливість як чесноту тут слід розуміти в значенні певної риси характеру, що тоді *eo ipse* виключає можливість навчитися справедливості.

Аристотель категорію справедливості розглядає у взаємозв'язку із вчинками людей. «Вчинки, які суперечать справедливості і протилежні їй, можуть бути двох видів: вони можуть стосуватися або однієї певної особи, або цілого суспільства. Так, людина, яка здійснює перелюб і наносить побої, вчиняє несправедливо по відношенню до однієї визначеної особи, а людина, яка ухиляється від відбування військового обов'язку, вчиняє несправедливо по відношенню до всього суспільства» [1, с. 43–60]. Ми повністю погоджуємося з позицією Аристотеля, що справедливість розкривається саме через вчинки людей та їх відношення до світу. Це є актуальним у наш час, оскільки Україна знаходиться у стані війни, тому є проблеми із виконанням військового обов'язку громадянами держави.

Великий вклад у розуміння справедливості вніс також давньогрецький філософ Демокріт (460-371 до н.е.), який, як і Аристотель, пов'язував справедливість із державною діяльністю і правосуддям. Слід зазначити, що характерною рисою його вчення було те, що у питаннях справедливості він підкреслював пріоритет суспільних справ, суспільної користі перед приватними інтересами. «Інтереси держави повинні ставитися вище всього іншого і потрібно турбуватися, щоб вона добре керувалася. Щоб сприяти цьому, не слід боротися проти справедливості і для своєї користі застосовувати насилля проти загального блага. Бо добре кероване місто є великим оплотом; у ньому все укладається, і доки воно зберігається, усе ціле, а гине воно, з ним разом і усе гине» [1, с. 48–51].

Ми цілком погоджуємося з думкою Демокріта щодо того, що людина виконує свій обов'язок під впливом внутрішнього переконання. Дійсно, на практиці закон лише «утримує від несправедливого (вчинку) і багато людей у цьому випадку «таємно грішать», порушуючи той закон, який передбачає відповідальність за скоєне протиправне діяння, яке завдає шкоди. А от позитивний ефект досягається тоді, коли особа за своїм внутрішнім переконанням вважає, що скоювати злочин не можна. Тому в сучасному світі є важливим підвищення правової культури населення, ефективна правова освіта, вжиття різних превентивних заходів серед населення для того, щоб шляхом переконання стимулювати населення до виконання своїх обов'язків та запобігати поширенню злочинності в державі.

Демокріт розглядав і питання про оцінку результатів діяльності керівників, начальників з точки зору справедливості. Він вважав, що люди більше пам'ятають про зроблені керівництвом помилки, ніж про успіхи, але таке ставлення є правильним. Так як не потрібно хвалити того, хто повертає гроші, надані на зберігання, а той, хто не повертає, заслуговує на покарання, так само треба відноситися і до начальників. «Бо воно обрано не для того, щоб дурно вести справи, але щоб добре». Проте філософ наголошував і на необхідність захисту керівника, який вчиняє справедливо та переслідує тих,

хто вчиняє несправедливо, щоб він в кінцевому результаті не попав під владу останніх; щоб «який-небудь закон чи який-небудь інший засіб захищали правителя, який вчиняє справедливо» [1, с. 73–89].

Великий вклад у розвиток справедливості зробив Епікур (341-270 рр. до н.е.). Він досліджував сенс існування, проблеми життя і смерті. Для Епікура справедливість розглядалася в аспекті спокою людини та безпеки. На його думку, закон за своєю природою виражає справедливість та є запорукою належного взаємного спілкування людей. Проте, якщо закон не сприяє цьому, він є несправедливим.

Слід зазначити, що саме концепцію договірною характеру справедливості висунув Епікур. Категорія «корисності» у відповідності до його поглядів є головною складовою поняття справедливості. «Справедливість походить від природи, є договором про корисне – з метою не шкодити один одному і не терпіти шкоди, нема нічого справедливого і несправедливого; точно так і по відношенню до всіх народів, які не можуть чи не хочуть укладати договори про те, щоб не нашкодити і не терпіти шкоду» [1, с. 103].

Філософ відмічає, що основним критерієм справедливого чи несправедливого є корисність тої чи іншої дії для задоволення потреб зносин людей один з одним. Епікур проголошував справедливість індивідуальну, корисну для індивідів і тільки через неї приходив до суспільної користі. Запорукою справедливості правил взаємного спілкування людей є закон, який по своїй природі є вираженням справедливості. На думку Епікура, якщо видається закон, який на практиці не приносить людям користь, то він уже є несправедливим. Філософ ставить питання про ефективність законодавства, відповідність правової норми суспільним потребам. Він також звернув увагу на те, що справедливість не є вічною категорією, зміст справедливості визначається суспільною користю, під якою треба розуміти користь суспільного устрою.

Цікавими є його роздуми про те, що необхідно постійно змінювати діюче законодавство, коригувати його у відповідності до потреб суспільного розвитку та потреб суспільства. Якщо дії, визнані законом чи звичаєм є справедливими, але на практиці не відповідають уявленням про справедливість, то вони повинні бути визнані несправедливими. При зміні обставин ті ж дії, які визнаються справедливими, якщо виявляться більше уже не корисними, визнаються справедливими тільки тоді, коли вони будуть корисними для громадян.

Отже, справедливість – це процес, який зазнав змін в історичному плані, який набуває нові якості та втрачає ті, що є, отримує нову сутність і оцінку. Протягом історичного розвитку підтверджується сократівська формула справедливості: «Кожному – своє». Саме у філософії вперше були висунуті основні теоретичні постулати справедливості про існування справедливості «загальної» і «спеціальної», «розподіляючої» і «зрівнюючої», «суб'єктивної» і «об'єктивної», а також була виражена думка про те, що в основі приватного і публічного права закладені різні по суті ідеї справедливості. Слід зазначити, що всі мислителі, які наслідували грецьких філософів, мали справу саме з проблемами, що піднімалися греками та не могли їх ігнорувати.

1.2 Принцип справедливості у римському праві

Особливе місце в історії людства займає римське право. Зародилося воно тоді, коли Рим ще був незнаним маленьким містечком у середній Італії. Римське право пережило римлян та підкорило собі весь світ. Римська культура, державність та римське право дуже вплинули на формування і розвиток європейського права. Саме римські юристи створили ідеальну модель, до якої прагнули багато правопорядків.

Поняття «справедливість» не залишило байдужим римлян, і саме в римському праві ми знаходимо згадки про нього. Саме римляни є творцями відомих висловів – «*Justitia in suo cuique tribuendo cernitur*» (справедливість полягає у відплаті кожному за його заслугами), «*Lex iniusta non est lex*» (несправедливий закон не є законом), «*Jus est ars boni et aequi/justitiae*» (право – це мистецтво добра і справедливості).

Основоположним принципом у римському праві є саме принцип справедливості. На даний час у зв'язку з проведенням судової реформи та прагненням України приєднатися до ЄС його вивчення є як ніколи актуальним [5, с. 34].

У різних державах з найдавніших часів можна простежити прагнення багатьох правотворців закріпити законодавчо справедливість у відповідних юридичних документах чи хоча б проголосити саму її ідею. Людство завжди прагнуло до справедливості, і це питання є не вивчене до сих пір і є актуальним в умовах нашого сьогодення. Як показує життєвий досвід, людина дуже часто не може обґрунтувати своє розуміння справедливості чи несправедливості того чи іншого вчинку, рішення влади. Однак вона відчуває справедливість напевно інтуїтивно, пропускаючи дані обставини через внутрішнє сформоване уявлення про справедливість. Так з'являється мудрість поколінь і вчення про справедливість передається з покоління в покоління, проте видозмінюється у відповідності до життєвих умов та

обставин. Ідея справедливості пронизує всі аспекти суспільного життя, формує певний менталітет, норми моралі, а далі і норми права.

Важливу роль в утвердженні принципу справедливості відіграли релігія, звичаї, традиції. Про справедливість згадується ще у Біблії. Так, у Псалмі 36 (Псалом Давида) зазначається: «1. Не палай гнівом на злочинців, творящим беззаконня не завидуй. 2. Вони бо, як трава, швидко поникнуть, – зів'януть, як рослина яра. 3. Вповай на Господа й чини добро, щоб жити на землі й безпечним бути. 4. Втішайся в Господі, і він сповнить тобі бажання твого серця. 5. На Господа здай твою дорогу; вповай на нього, і він учинить; 6. Виведе, як світло, твою правду і твоє право, як полудень» [12].

На нашу думку, принцип справедливості – це такий принцип римського приватного права, який використовувався як римськими юристами, так і преторами у разі відсутності правової норми. Стародавні римляни в основу права ставили принцип справедливості і називали його *aequitas*, «тобто принцип справедливої рівності чи рівної справедливості». На їх думку, «право не є *aequitas*, але прагнути наблизитися до ідеалу справедливості воно повинно завжди» [13].

Латинське слово *aequitas* означало порядність, справедливість, а також рівність. Рівність як один із основних критеріїв справедливості мала уже у ті часи тісний зв'язок зі справедливістю. Про це свідчить відомий римський вислів – *Aequitas est quasi aequalitas* (Справедливість – це майже рівність) [14, с. 33].

Частина римських правових висловів про справедливість підкреслювала необхідність виправлення суворого застосування закону саме через справедливість. Наприклад, такий вислів як *Aequitas naturalis praeferenda est rigori iuris* (Природня справедливість має переважати перед суворістю закону) [14, с. 33] або *Aequitas est, quae de iure multum remittit* (Це просто справедливість, що значно пом'якшує суворість закону) [14, с. 33].

В. І. Синайський звертає увагу на те, що саме під дією ідеї справедливості створювалося розмежування між нормами старого, суворого

права і права справедливості. Для нього поняття *aequitas* було моральним поняттям рівності, правильності. В. І. Синайський вважав, що для римських юристів правова норма вважалася тим досконалішою, чим повніше вона відображала ідею справедливості [15, с. 59].

І. Г. Бабич зазначає: «Етимологічно латинське «*aequitas*» означало «рівномірність, співрозмірність, рівність». Відносно до правових явищ у римській юриспруденції це поняття набуло значення «справедливість» та стало явищем конкретизації поняття справедливості, яке визначалося словом «*justitia*» [16, с. 8].

На думку авторки, «Поняття «*aequitas*» використовувалося римськими юристами для протиставлення *iniquitas* (несправедливості) – правовій ситуації, яка протирічить справедливості. «*Aequitas*» була висловленням природно-правової справедливості, яка істотним чином визнала та оцінювала діюче право, яке служило керівним орієнтиром, моральним еталоном у правотворенні преторів, сенату та юристів, при тлумаченні та застосуванні права» [16, с. 8].

О. С. Олійник зазначає: «В сфері правотворчості *aequitas* допомагала реалізовувати важливі економічні, соціальні та етичні аспекти, пристосовуючи діюче право до умов суспільного життя, що постійно змінювалися. *Aequitas* для Стародавнього Риму стала вираженням природно-правової справедливості, яка визначала і оцінювала діюче право на предмет відповідності його норм вимогам моральності та справедливості, була свого роду моральним (етичним) кодексом у правотворчості преторів, сенату і юристів при тлумаченні і застосуванні права.

Таким чином, справедливість полягає у такій поведінці учасників приватно-правових відносин, яка б виключала їх несправедливі дії, а ґрунтувалася б на поведінці справедливій, а саме такій поведінці, яка є не тільки правомірною з точки зору закону, а й етичною, моральною з точки зору суспільства» [17, с. 230].

На перший план питання справедливості увійшло в римське право лише з періоду республіки і то, зокрема, у зв'язку з приватним судовим процесом, частина якого проходила перед претором. У зв'язку зі швидким розвитком суспільних відносин приймати індивідуальні рішення вже було неможливо, лише за Законом дванадцяти таблиць, але був потрібний певний преторський винахід у формі *aequitas*, тобто «почуття вищої справедливості та сприяння загальній вигоді», але його недоліком було те, що так званий преторський капітал переважно захищав інтереси панівного класу [18, с. 19].

Закон дванадцяти таблиць не містив прямої згадки про справедливість, хоча як кодифікація загального права він містив деякі елементарні правила обміну або ретрибутивної справедливості.

Поняття справедливості у Стародавньому Римі має свою специфіку. Римські юристи теоретично не розробили і не дали визначення *aequitas*, вона була незамінним інструментом, який застосовувався у практичній діяльності. Поняття «справедливість» використовувалося в таких значеннях: як рівномірність між наданим і отриманим; як рівність осіб перед законом; як чеснота, яка складає сутність і зміст моральної краси; як неупередженість судді при вирішенні спорів. При тлумаченні законів римські юристи керувалися справедливістю і керувалися її головною вимогою – враховувати особливості кожного окремого випадку, а якщо було необхідно, то у відповідності зі справедливістю допускалося навіть відступ від «букви» закону. Суть феномену справедливості полягав у відповідності «духу» права, в орієнтації на загальні, сутнісні правові початки.

Застосовуючи закон чи створюючи нові правові приписи шляхом інтерпретації діючих норм, римські юристи виходили з того, що право повинно бути продовженням справедливості. Якщо із змісту закону випливало, що він створений на іншій підставі, ніж справедливість, то такий закон вважався не правовим. У такій ситуації римляни зверталися до самої справедливості як першопочатку приватного права.

Як зазначалося у попередньому дослідженні, принцип справедливості

став основою романо-германської системи права, а римське право стало для неї матеріальним. Справедливість унікальна і її феномен у тому, що якщо закон не може врегулювати суспільні відносини, то у такому випадку звертаються саме до справедливості [19, с. 152].

Римський юрист Гай зазначає: «Всі народи, які керуються законами та звичаями, користуються частково своїм власним правом, частково правом, загальним для всіх людей. Тому що право, яке кожний народ встановив для себе, є власним правом держави та має назву «цивільне право» тобто якби власним правом самої держави те ж право, яке природний розум встановив між всіма людьми, виконувалося у всіх однаково і мало назву «право народів», якби те право, яким користуються народи» [20, с. 123].

Принцип справедливості заповнював прогалини у римському праві. Римський юрист Паул писав: «В усіх справах, особливо ж у праві, потрібно пам'ятати про справедливість». Аналогічно йому висловлювався Ульпіан: «Там, де чітке правове розпорядження відсутнє, бажано вирішувати за справедливістю. Природна справедливість переважає строгість права» [21].

На думку О. С. Олійника, поняття «справедливість» спочатку виникло як моральна категорія, а не правова. Воно є результатом уявлення людей про те, що є добром, а що є злом. Проте згодом з розвитком суспільства «...набуває правового забарвлення і характеризується як певна поведінка людей діяти належним чином з врахуванням етичних устроїв суспільства та з тенденціями до самообмеження у правовідносинах. Важливого значення при характеристиці справедливості має поняття відповідності, яка розглядається як відповідність будь-якій мірі, певним засобам, досягнення балансу між певними правами та обов'язками учасників правовідносин. Отже, якщо узагальнити викладене, то римські юристи, характеризуючи «право справедливості», передбачали, перш за все, знання і уміння розуміти і розрізняти добро і зло, справедливе та несправедливе, наявне і потрібне» [17, с. 231].

І. Г. Бабич справедливо робить висновок про те, «...що застосування

принципу справедливості також сприяло узгодженому використанню різних джерел права. Більше того, серед всіх джерел права принципові справедливості надавалася перевага. *Aequitas* застосовувалася при регулюванні спірних випадків. Застосування принципу справедливості привело до розуміння рівності суб'єктів правовідносин і розширення їхніх свобод, що, у свою чергу, привело до активної участі більшої кількості суб'єктів права і забезпечило більш динамічний розвиток господарських відносин. Розвиткові права сприяла діяльність преторів, які закликали вести судочинство у відповідності до доброї совісті та до вимог справедливості та законності. Так само римські юристи заповнювали існуючі у законодавстві прогалини, складаючи форми для нових угод (*cavere*), керуючись загальними засадами та змістом законодавства, на підставі принципів справедливості, доброї волі, рівності суб'єктів тощо. У результаті нових норм не виникало, а існуюче право поширювалося лише на випадки, прямо не передбачені законодавцем» [22, с. 10].

Слід зазначити, що саме в Древньому Римі категорія справедливості набула філософсько-правове значення. Філософські концепції старогрецьких мислителів знайшли своє відображення у правотворчій і правозастосовній діяльності видатних римських юристів. В їх роботах був проголошений діалектичний взаємозв'язок правотворчості і справедливості. У цей час народилися традиції розуміння справедливості як основи права і правотворчості, як процесу нормативного відображення уявлень про справедливість.

Як справедливо зазначає І. Г. Бабич: «На думку римських юристів, природне право виконує вимоги справедливості, та виражає ідею, відповідно до якої право взагалі справедливе за своєю сутністю.

Розгляд права як справедливості і добра звично пов'язують з ім'ям знаменитого юриста Цельса. Ульпіан відзначає, що право сходить до справедливості (*justitia*), як це визначає Цельс: *jus est ars boni et aequi* (право є мистецтво добра і справедливості).

Протилежність між справедливим і несправедливим правом у римській юриспруденції виражалось шляхом співставлення еквівалентного (рівного) права нееквівалентному (нерівному) праву. У будь-якому праві правовий еквівалент означає рівну справедливість або справедливу рівність. Ідея такого праворозуміння міститься у визначенні Ульпіаном поняття справедливості: «Справедливість є незмінна і постійна воля надавати кожному його право. Розпорядження права суть такі: жити чесно, не робити шкоди іншому, кожному віддавати те, що йому належить. Справедливість є пізнання божественних і людських справ, наука про справедливе і несправедливе» [16, с. 8].

Є. Реньов зазначає: «Як відомо, в Стародавній Греції і Стародавньому Римі поняття «право» і «справедливість» практично ототожнювалися, що дозволяє вести мову про те, що право і не вважалось несправедливим чи у відриві від справедливості. Більш того, ці поняття були синонімічні. У той же час існує думка, що Аристотель пояснює не право через справедливість, а, навпаки, справедливість через право» [23, с. 91].

Римські юристи розмежовували право і закон. В «Дигестах» Юстиніана підкреслюється важливість законів, які призначені для підтримки у правопорядку справедливості [24].

Про рівність як про початок справедливості ще писав і Сенека. На його думку, справедливість вимагає віддавати кожному своє. Він вважає, що хоча справедливість і поширюється за загальною думкою на інших, але в більшій своїй частині повертається до нас. Вчиняти по справедливості по відношенню до інших означало приносити користь в першу чергу собі, а прагнути до справедливості треба заради неї самої, а той, хто цинить в цій чесноті що-небудь, крім неї самої, не буває справедливим.

Відомим римським філософом, політиком та оратором був Марк Тулій Цицерон (106-45 до н.е.). Цитуючи греків, він завжди виступає в ролі непідкупного судді, бо це обумовлено сферою його суспільної діяльності. Цицерон виконував обов'язки захисника і в процесі адвокатської діяльності

він висловлювався по загальним питанням римського судочинства і права, пов'язуючи ці питання з поняттям справедливості. На його думку, судочинство повинно бути завжди засноване на справедливості і законності, в тому числі і по відношенню до обвинуваченого.

Погляди Цицерона про справедливість можна поділити на два блоки. Перший стосується справедливості у політичному значенні. Трактати «Про державу» і «Про закони» присвячуються для пошуку відповіді на питання про справедливу форму державного устрою. На його думку, такою є змішана форма правління, яка містить ознаки аристократії, демократії і монархії. Саме ідея про змішане правління виражає фундаментальний принцип політичної справедливості, оспіваний Цицероном, – принцип «згоди станів», який полягає в національному примиренні і досягненні загального блага. Справедливість є не абстрактно існуюче поняття, а конкретне благо конкретного народу – римлян [25].

Тема справедливості у працях Цицерона розглядається на тлі дискусії про те, чи є справедливість *de natura* за своєю природою, чи ні. Природне право наділялося Цицероном надзвичайно високою, самостійною цінністю. Він вважав, що прагнути до природнього права треба заради нього самого, і саме в цьому проявлялася справедливість. А от Сципіон розумів справедливість як політичне явище, а не як елемент природи: «Якби це була частина природи, як тепле і холодне або гірке і солодке, тоді справедливий і несправедливий світ був би однаковим для всіх» [26, с. 63]. Таку думку підтримує Лелій, який доповнює, що якби справедливість мала природу *de natura*, тоді кожна держава матиме таке ж право [26, с. 64].

Вчення Цицерона про справедливість має значення через те, що містить достатньо обширні теоретичні розробки досліджуваного поняття. Цицерон виділяє основи справедливості, які треба розуміти як таку сутність, завдяки якій справедливість виникає. Такою основою є вірність. Основи справедливості переплітаються із задачами справедливості і зводяться до обов'язку не завдавати нікому шкоди і служити спільній користі. Заслуга

Цицерона полягає в тім, що він розробив власну правову ідею справедливості, яка тісно пов'язала справедливість із правом.

Для римського права до Юстиніана, який прямо забороняв будь-яке тлумачення свого законодавства, інтерпретація права, тобто встановлення і пояснення істинного значення правової норми чи правової дії, мала особливе значення. На першому етапі римського права монополію на його інтерпретацію мали жерці-понтифіки. Оскільки «Закони XII таблиць» мали суворо формальний характер, понтифіки допомагали юридичній практиці, розвиваючи думки і принципи, які містяться в законах, і цим створювали нове право. Творче тлумачення права перейшло до світського правознавства. У результаті таких змін тлумачення досягло такого високого рівня, що висновки, отримані в його процесі, набували загальнообов'язкову силу. Спочатку юристи суворо притримувалися формулювань законів, але потім стали приділяти більшу увагу змісту і призначенню закону. У період найбільшого розвитку римської юриспруденції вони тлумачили право уже зовсім вільно, щоб воно найкращим чином виконувало свої функції, але їх постійною метою і головним орієнтиром була «*aequitas*».

Римське право розрізняло справедливе і несправедливе право. Несправедливе право – *jus iniquum* і *jus strictum* – право не досить справедливе і недостатньо задовольняє вимоги справедливості.

Римське розуміння поняття справедливості дає підстави для розуміння того, що справедливість є онтологічним і гносеологічним початком права. Щодо онтологічного початку, то у цьому випадку справедливість ніби передує праву, правові приписи виходять саме з основ справедливості. Щодо гносеологічної основи, то проходячи через чуттєве і раціональне осмислення, втілюється в ідею, яка потім застосовується в процесі здійснення громадянських прав, побудови цивільно-правових інститутів, тлумачення норм закону і т.д.

Принципи римського права, які координують зміст і спрямованість правових норм, виходять із особливого розуміння справедливості, яка лежить

в основі суспільної ідеології і права та має завдання «служити загальній користі». Для римської юриспруденції позитивне право, як можна зрозуміти з приписів права, містить в собі елемент несправедливості, оскільки його основу складають абстрактні норми, а справедливість, на думку римських юристів, конкретна і продиктована метою досягнення стабільності соціальних відносин.

При розгляді відповідної справи суддя повинен керуватися «*bonum et aequum*» – «добрим і справедливим», оскільки із двох можливих рішень надається перевага більш милосердному, а не більш строгому, а «...якщо не можна знайти бездоганне рішення, треба вибирати найменш несправедливе із рішень» (Дигести 50, 17, 200).

Слід зазначити, що ідеї таких грецьких філософів як Епікура, Аристотеля відобразилися у юридичних концепціях Стародавнього Риму. Великий вплив на розвиток римського права здійснили саме судові прецеденти. Із принципу зрівнювальної справедливості виходили римські юристи при створенні цих прецедентів.

Велику роль у становленні справедливості в римському праві відіграли претори, бо саме до них зверталися громадяни, стосовно яких, на їх думку, були постановлені несправедливі рішення судів. Тоді претори самостійно вивчали конфліктну ситуацію і виводили власну форму справедливості для вирішення даної справи. Саме в Римі поняття справедливості перевели з філософських міркувань на мову правових формул.

Критерії справедливості в римському праві доволі специфічні. Так, для прикладу, міра і характер справедливості визначалися ідеєю влади, тобто владними суб'єктами гарантувалася справедливість, а міра справедливості визначалася знову ж владними відносинами. Наприклад, батько мав абсолютну владу у сім'ї і у відповідності до римських законів отримував велику владу над жінкою та дітьми.

М. Селлерз зазначає: «Філософи з часів Аристотеля та Цицерона стверджували *верховенство права* («*legum imperium*») як головну гарантію

практичної справедливості. «Верховенство права, а не людей» (якщо точніше) вимагає критерію поза людською волею для захисту суб'єктів права і суспільства від свавілля будь-якої іншої особи. Цицеронів критерій розумності проводить традиційне розмежування між «верховенством права», яке враховує цей зовнішній критерій легітимності, і «верховенством людини», яке його не враховує. Це не означає, що право повинно ігнорувати емоції, а радше, що право має включати людські емоції та спрямовувати їх на досягнення відповідних цілей, які охоплюють розбудову і утвердження справедливості в суспільстві. Верховенство права, як зазначають Арістотель, Цицерон та засновники сучасного конституціоналізму, передбачає постійне слідування вказівкам розуму та справедливості у правотворчості, інтерпретації та застосуванні права» [27, с. 212].

Цікаво про Римську імперію і сучасну державу висловився К. О. Кузнецов: «У великої держави – великі і завдання. Але ці завдання саме в силу їх величезності вона не може не виконувати поза елементом бездушності. Десь там, в центрі виконується урядова робота. Із них тих, хто її творить, ми і в тисячній частці не знаємо. І, звісно, ніяка пропорційна система виборів не замінить нам нашої безпосередньої участі в урядовій організації. У результаті і те, що нам ця організація дає у формі закону, отримує характер холодного наказу, звідкись зверху чи, в кращому випадку, зі сторони того, хто приходить. Виробляється вчення про право як про деяку величину, яка позбавлена зв'язку із справедливістю» [28, с. 63–64].

Слід зазначити, що в Стародавньому Римі справедливість є критерієм оцінки по своїй суті і природі явищ та процесів. Важливою складовою категорії справедливості є рівність, бо природні потреби однієї людини тотожні потребам іншої. Тому справедливість у розумінні римських юристів означала рівність і еквівалентність.

Розуміння римлянами справедливості виражалося через їхні художні твори. Як відомо, римську богиню закону і справедливості називали Юстиція. На відміну від греків, які визнавали дихотомію права і

справедливості, римляни ототожнювали обидва поняття. Юстиція була злиттям грецької Діке та Феміди в одну богиню [2, с. 221]. В. Замаровський стверджує, що римляни зображували її як «...достойну жінку із зав'язаними очима, щоб вона ні на кого не дивилася, приймаючи рішення. У правій руці вона тримала меч як символ покарання, на лівій вазі, щоб вона точно зважувала провину та невинність» [2, с. 221]. Ваги, таким чином, символізували пошук балансу в конкретному випадку. Одна рука Юстиції (з вагами) таким чином метафорично виражає судження про вину, а інша (тримає меч) виражає аспект покарання. Таким чином, Юстиція була богинею, яка символізувала саме кримінальне право. Проте римляни також позначали справедливість у значенні вищої справедливості з терміном *aequitas*, який також означав рівність [29, с. 20]. Виходячи з цього, можна стверджувати про зв'язок із грецькою філософією та вченням про справедливість як рівність.

Римські юристи збільшили здобутки грецької філософії завдяки практичному застосуванню права і функціонуванню держави. На даний час ми користуємося багатьма латинськими юридичними термінами, в яких приховане своє уявлення про справедливість та її найважливіший критерій – рівність.

Справедливість одночасно виступає і як правовий принцип, який здійснює регулятивний вплив на правове життя суспільства. Тому і вивчення історії того чи іншого правового інституту є особливо доцільним, адже без знання минулого ми не зможемо розбудувати своє майбутнє. Ось чому ми поставили собі за мету дослідити основні етапи розвитку інституту справедливості у різні історичні періоди.

1.3 Принцип справедливості в період Середньовіччя

Справедливість зародилася перед появою різних наук, свій початок вона бере з моралі і є одним із перших регуляторів суспільних відносин, які складаються між людьми. Справедливість – це багатопонятійна категорія.

Слід зазначити, що філософські погляди представників епохи Відродження хоч і були звернені у бік відновлення античного способу життя, все ж формувалися під впливом середньовічної культури, тому в них одночасно поєднувалися і протиставлялися релігійне мислення і античне бачення буття. Центральним предметом дискусії є людина, а пізнання справедливості зводиться до пізнання особистістю самої себе. Справедливість розглядали як дещо ідеальне.

Філософські принципи мають загальнонаукове значення, вони є основою наукового знання і обґрунтовують як ідеали та норми науки, так і змістовну наукову картину світу. Для того, щоб провести конституційно-правове дослідження справедливості, її слід вивчати і з позиції філософії.

Термін «*justitia*» – справедливість ототожнювався з правильністю. Враховуючи, що погляди середньовічних філософів формувалися під впливом релігії, то поняття «справедливість» показувало правильність по відношенню до Бога та правильність добровільно здійснених людиною дій у суспільстві.

Насамперед, необхідно виділити філософа Середньовіччя Августина, який є прихильником Платона і приймає його природне-правове визначення справедливості через принцип «кожному – своє».

Августин вирішує проблему роздвоєння стану людини як християнина і громадянина держави. Він вважає, що держава повинна створюватися на міцному фундаменті справедливості та спиратися на право. На думку К. Н. Яроша, правова концепція справедливості Августина полягала в тому, що право не можна відокремлювати від справедливості. Августин вважає, що право повинно містити справедливі приписи; якщо несправедливі приписи

людей відносити до права, то це означає заперечення походження права від справедливості [30, с. 111]. Філософ знаходився під впливом римських юристів та Аристотеля і це призвело до розуміння справедливості як чесноти, яка віддає кожному своє.

До теперішнього часу суть проблеми справедливості у християнстві характеризується формулою Августина – божественний розум чи воля бога. Чи справедливість існує поза богом, і він справедливий, бо завжди розумно вибирає рішення, чи справедливість – сама воля бога, яка б вона не була. Велику увагу приділяв категорії справедливості італійський філософ і теолог Фома Аквінський. Він підпорядкував природне право «вічному праву», що є вищою справедливістю, під якою він розумів сукупність загальних божественних принципів правління світом.

Згідно філософії Фоми Аквінського природній закон ототожнюється із божественним законом. Щодо взаємодії права і справедливості Фома Аквінський прийшов до висновку, що ці поняття відповідають діям людей і вносять у суспільні відносини рівність [30, с. 111].

Домінуючою основою у філософії справедливості Аквінського є повне позбавлення категорії справедливості земного, соціального характеру і перетворення її в один із засобів зміцнення існуючих суспільних відносин.

У XIII ст. він здійснив теологізацію світогляду Аристотеля, трактував проблеми закону, права і справедливості у світлі релігійних уявлень про місце і призначення людини, про характер і сенс її дій в божественному світопорядку.

У Аквінського категорія справедливості повністю відірвана від земної соціальної сфери і оголошена «божественним порядком». Позиція в трактуванні, в способі, розумінні ідеї справедливості і сьогодні у всіх основних світових релігіях, таких як християнство, буддизм, іслам, іудаїзм обґрунтовується з точки зору в теології.

Монтень поділяв справедливість приватну (обмежену) і справедливість загальну. Суть першої полягає в тім, що вважає справедливим окрема

людина. Щодо другої, то мова йде про те, що визнається справедливим багатьма чи всіма, або ж про те, що встановлено згідно законів держави чи законів моральності.

Гуго Гроцій також присвятив свою творчість проблемам філософії права. Він вважав справедливість вищим принципом співжиття і підпорядковував їй всі етичні і правові категорії. Право він виводив із справедливості й визначав його як таке, що не суперечить справедливості. Гроцій пов'язував існування права з соціальною природою людини, яка сприяє переходу людей із звичайного стану до суспільного договору. Розглядав справедливість як філософську категорію, яка означає відповідність природним законам людського буття. На його думку, справедливість – це необхідна ознака права.

Джерело справедливості закладене в обов'язку виконувати угоди. Це є актуальним і сьогодні, бо у цивільному праві відображається в принципі зобов'язального права, відповідно до якого зобов'язання повинні виконуватися.

Гроцій розкривав зміст справедливості, яка діє в області права, вказував на її суттєві елементи, такі як еквівалентність в обміні; повернення речі тому, кому вона належить; виконання договорів, що особливо важливо у сфері міждержавних відносин. Ці принципи були відображені потребами буржуазії. Гроцій вважав, що феодальні перепони є порушенням природної справедливості, тому виникає необхідність їх ліквідації.

Представники філософської думки XVII століття Т. Гоббс і Б. Спіноза обґрунтували вчення про природне право, пов'язували свої уявлення про справедливість з головним політичним інститутом суспільства – державою.

Саме Гоббс вважав, що держава і справедливість могли виникнути із подолання людьми природнього стану, із згоди, до якої приходять люди відносно суспільного блага і співставлення суперечливих інтересів. Тому саме Гоббс створив одну із перших конструкцій «суспільного договору»,

розглядав державу як творіння людини, вважав головним досягненням людини розум, що проявляється у справедливості і законах.

Гоббс, спростовуючи пануючу в суспільстві теологічну точку зору, оголосив державу, мораль і право інститутами творчості самої людини. Будучи одним із перших авторів конструкцій «суспільного договору», в якому органічно пов'язані питання виникнення і сутності ідеї справедливості, Гоббс стверджував, що вона є правовою вимогою. На його думку, політика і етика – це науки про дотримання справедливості.

Як і Аристотель, Гоббс виділяв два види справедливості: коммутативну чи зрівнюючу, дистрибутивну чи розподільчу. Наявність обох її видів він вважав необхідними, але віддавав перевагу останній. На його думку, справедливість полягає не тільки в тім, щоб продати річ якнайдорожче і дати кому-небудь більше чи менше належного, а в тім, щоб не порушувалася досягнута угода. Таким чином, справедливість існує лише у співвідношенні із законодавством і виявляється в дотриманні та неухильному виконанні договорів, що укладаються між людьми.

Серед природніх законів Гоббс виділяє справедливість і вважає несправедливим розірвання угоди [31, с. 166]. На його думку, справедлива людина дбає про те, щоб її вчинки були справедливими і зазначає, що «... до таких людей у нашій мові частіше застосовуються найменування чесний і безчесний, аніж справедливий і несправедливий, хоча значення тут одне й те саме. Отже, чесна людина не втрачає цього звання через один чи декілька несправедливих учинків, зумовлених раптовою пристрасстю чи нерозумінням якихось речей або осіб, а безчесна людина не перестає бути такою внаслідок тих учинків, які вона здійснює чи яких уникає через острах, бо її воля визначається не почуттям справедливості, а вірогідною користю, якої вона прагне досягти завдяки способу своїх дій. Відтінку справедливості людським учинкам надає певне благородство та галантна мужність (що рідко зустрічаються), завдяки яким людина не бажає бути зобов'язаною благами свого життя хитрості чи порушенню обіцянки. Ця справедливість характеру і

є тим, що мають на увазі, коли називають справедливість чесною, а несправедливість – вадою» [31, с. 170].

Роздумує Гоббс і на рахунок війни і вважає, що якщо немає закону, то нема справедливості, і якщо немає влади, то немає закону. На війні виділяє дві чесноти – силу і підступність [31, с. 154–155]. Гоббс вважає, що «...серед людей є такі, хто відчуває задоволення від споглядання своєї влади під час завойовницьких дій і хто продовжує ці дії далі, ніж того вимагає власна безпека, то й інші, котрі в іншому разі залюбки терпіли б помірні утиски, виявляється, не в змозі довго протриматись, лише захищаючись і не посилюючи свою владу шляхом завоювань. Звідси випливає, що таке збільшення влади над людьми, як необхідне для самозбереження людини, має бути для неї припустимим» [31, с. 152].

Гоббс розробив цілий ряд законів, суть яких полягає у пошуку і дотриманні миру та виконанні угод, бо джерелом і початком справедливості філософ вважає саме виконання укладених угод.

Як бачимо, якими актуальними наразі є закони Гоббса у наш час. Якби хоча б одного дотримувалася російська федерація, то не було б такої жахливої війни, яка є наразі у нашій незалежній державі. Ми бачимо, як ганебно виступає агресор, якщо порівняти його дії з дотримання законів видатного філософа.

Він був одним із перших авторів конструкції «суспільного договору», у якому пов'язані питання виникнення і сутності ідеї справедливості. Вважав, що справедливість полягає саме у дотриманні договору, тобто справедливість не полягає в тому, щоб продати що-небудь дорожче і дати комусь менше чи більше належного. Справедливість проявляється саме у точному виконанні договору, який укладений між людьми.

Гоббс вплинув на погляди Б. Спінози. Для нього категорія справедливості органічно пов'язана з діяльністю держави. На думку Б. Спінози, одночасно із виникненням держави, законодавства, громадянського суспільства зародилася думка про справедливість. Спіноза

вважає, що саме верховна влада має право вирішувати, що є справедливо, а що ні.

Цікавою є його погляд стосовного того, що «...антихристи – насправді ті, хто переслідує чесних мужів і тих, які люблять справедливість, за те, що ті не згодні з ними і не захищають з ними тих же догматів віри. Адже ми знаємо, що, хто любить справедливість і любов, ті через це одне є вірні, а хто переслідує вірних, той антихрист. Нарешті, із викладеного випливає, що віра вимагає не так істинних, як благочесних догматів, тобто таких, які спонукають душу до послуху, нехай навіть між ними вельми багато таких, які не мають ані тіні істини, – тільки б той, хто їх приймає, не знав, що вони брехливі. Інакше він неодмінно вчинив би спротив. Адже яким чином могло б трапитися, аби той, хто прагне любити справедливість і догоджати Богові, вшанував божественним те, про що він знає, що воно чуже божественній природі?» [32, с. 155].

На думку Д. Локка, справедливість має подвійне значення. Одна її основа – людська природа, сутністю якої є внутрішнє прагнення до власності, здатність до праці і вимога особистої недоторканності. Друге – це встановлення відповідних законів для захисту звичайних прагнень людини. Тому поняття справедливості набуває у Локка визначені соціальні контури та суттєво конкретизується. Для нього справедливість відповідає моралі та добру, а несправедливість – навпаки [33].

Ш. Монтеск'є розробив рекомендації щодо визначення співвідношення злочину і покарання, сформулював загальні принципи кримінальної політики. Філософ міркував про справедливість Бога.

Французький дослідник виходить з того, що злочинець раціональний: якщо встановити деяку межу покарань, то він буде здійснювати найбільш тяжкий злочин і виходити із оптимального для нього співвідношення можливих придбань і втрат. Монтеск'є не виступає беззастережно за пом'якшення покарань. Він лише вказує на те, що застосування

найсуворіших покарань створює ефект звикання і вони з часом перестають виконувати стримуючі функції.

Ідеї Монтеस्क'є про співвідношення злочину і покарання не менш важливі, ніж розроблена ним класична теорія розподілу влади. Принциповий характер має думка філософа про те, що будь-яка система права відображає специфіку відповідного суспільства, пануючу в ній систему цінностей, рівень злочинності і так далі. Відповідно, універсальні правові норми, однаково придатні для різних народів, є фікцією.

Категорія «справедливість» є об'єктом міркувань і шотландського філософа Д. Юма. Він зазначає: «Якби люди жили поза суспільством, власність не була б відома і ні справедливість і несправедливість ніколи б не існували» [34]. На його думку, правила і норми виникають у суспільстві для вирішення неминучої задачі ненасильного узгодження різноспрямованих інтересів. У відповідності до висновків Юма, справедливість має тенденцію сприяти суспільній користі. Роздуми філософа допомагають зрозуміти подвійну природу справедливості. З однієї сторони, вона повинна приносити загальну користь, а з іншої – вона закладена природою в людині, є початком, який відповідає за область вироблених особою оцінок на предмет поєднання особистого і суспільного, доброго і злого. І таке розуміння справедливості важливе для її реалізації в суспільних відносинах.

Серед французьких мислителів XVIII століття більш послідовний демократизм в підході до справедливості мав Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.), праці якого відіграли значну роль в історії політико-правової і філософської думки. Філософ принципово відмовився від будь-якого компромісу з владою заможних і не сумнівався, що рано чи пізно люди звільняться від деспотичної влади. І коли це станеться, то перед ними виникне питання, яким повинен бути їх суспільний союз. Політичним ідеалом для Руссо була пряма демократія, де всі громадяни безпосередньо беруть участь у прийнятті законів, але кожний закон повинен ґрунтуватися на двох критеріях – це рівність і справедливість.

Він всебічно обґрунтовував теорію суспільного договору, розглядав в якості соціальної основи справедливості загальну волю, яка завжди справедлива і прагне до суспільного блага. На думку Руссо, основою справедливості є суспільний договір, який не може довільно та безкарно порушуватися. «Безсумнівно, існує всезагальна справедливість, яка походить від розуму, але ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною... Необхідні, отже, угоди та закони, щоб об'єднати права та обов'язки і повернути справедливість до її предмета» [35]. Тому він обґрунтовував право народу на відновлення порушеної справедливості шляхом насильного повалення влади.

На думку Руссо, справедливість походить «від Бога». Людина не може бути до себе несправедлива. Філософ вважає, що держава забезпечує справедливість. У статті «Про політичну економію» Руссо пише: «Хіба не належать усі вигоди суспільства одним лише могутнім і багатим? Хіба не їм одним дістаються усі доходні місця, всі переваги і пільги від податків... Як не подібно до цього становище бідняка! Чим більше людство боргує йому, тим менше воно дає йому прав. Перед ним закриті усі двері, навіть тоді, коли він має право відкрити їх» [36, с. 456].

Розумно міркує філософ і на рахунок багатства. Громадяни не повинні бути настільки багаті, щоб могли купити один одного. Але не мають бути і такі бідні, щоб продати себе. Це передбачає по відношенню до сильних обмеження багатства і влади, а щодо бідних – жадібності і користолюбства [36, с. 90]. Як бачимо, якими є актуальними міркування Руссо на даний час. З часів великого філософа фактично нічого не змінилося.

Одночасно із Руссо аналогічні ідеї розробляв його сучасник, французький матеріаліст Клод Адріан Гельвецій (1715-1771 рр.), який вважає принцип приватної власності основним принципом справедливості. Його праці відрізнялися гуманізмом, антифеодальною спрямованістю. У своїй науковій праці «Про людину» питанню справедливості і важливості виховання людей у дусі справедливості він присвятив окремі розділи [37].

Вчення Гельвеція про справедливість тісно пов'язане із підтримуваним ним положенням про принцип суспільної користі як єдиного принципу моральності. Він вважає недостатнім приписи античних часів не робити іншому те, чого не хочеш, щоб робили тобі, щоб висловити сутність справедливості і усвідомити громадянами свої обов'язки по відношенню до Батьківщини.

Гельвецій стверджує, що справедливість охороняє життя і свободу громадян. До речі, ідея справедливості нерозривно пов'язана з ідеєю власності і основним принципом справедливості він вважає принцип приватної власності.

Як і Руссо, Гельвецій вважає, що справедливість виникає тільки із створенням деякої угоди між людьми чи закону, яка створена для вигоди великої кількості людей. Він вважає, що дотримання справедливості припускає наявність рівноваги сил між громадянами, до речі, збереження цієї рівноваги – вершина мистецтва законодавця. Страх є гарантією збереження справедливості та примушує людей бути справедливими один до одного. Дикун поважає не справедливість, а силу [37]. Як бачимо, думки Гельвеція не втратили свою актуальність і в наш час. Путін, який розпочав війну проти України, дійсно поважає не справедливість, а силу і в очах цивілізованого суспільства постає в такому негативному образі.

На думку Гельвеція, справедливість означає як знання законів, так і їх точне дотримання. Важливе значення має також покарання за несправедливі вчинки і заохочення справедливих, які сприяють загальній користі, загальним принципам справедливості. Її змістом Гельвецій вважає точне дотримання договорів, укладених на основі загального інтересу, який розглядається як сукупність приватних інтересів. Саме співвідношення в законі між покаранням та нагородами повинно спонукати людей до справедливості і служінню загальному благу. Гельвецій називав закони душею держави, зброєю суспільного блага. Для того, щоб бути справедливим, необхідно перш за все знати закони.

Висновки філософського розвитку концепції справедливості в XVI, XVII, XVIII ст. були підсумовані в працях І. Канта (1724-1804 рр.), які здійснили вплив на розвиток правової концепції справедливості. Кант є представником німецької класичної філософії і для нього справедливість виступає як вираження боргу. Кантівський імператив знайшов відображення і у роздумах про сутність права.

На його думку, норма є основою поведінки, тому важливим питанням є застосування норми. Кант відносить справедливість до області моралі. Справедливість, яка виводиться із людського розуму, є сутністю права. На його думку, право у вузькому значенні пов'язано правомочністю примушувати, а справедливість є сутністю права. Кант зазначає: «Людина дуже рано набуває почуття справедливості, однак дуже пізно або взагалі не набуває поняття справедливості» [38]. Особа, вимагаючи що-небудь на основі справедливості, опирається на своє право.

Кант надає визначальну роль моральній справедливості, а не правовій. Мета правової справедливості – зробити можливим здійснення моральної, але юридична справедливість не може примусити до моральної справедливості. Тому висновки Канта є доказом подвійної природи справедливості як категорії моральної і правової свідомості.

Слід зазначити, що в період Середньовіччя та Античності виділяють етичні аспекти категорії справедливості. Носієм справедливості є сама людина, бо «кожному – своє». Можливо в цьому і полягає складність даної категорії.

Кант був противником «юридичного» розуміння справедливості, яка є вираженням автономного розуму ідеальної людини. На його думку, проблема справедливості повинна бути перенесена у сферу моральності.

Уявлення Канта про справедливість будувалися на основі використання такого поняття соціальної етики як свобода, центральне поняття всієї його «практичної філософії». Свобода індивіда є найпершою передумовою справедливості у відносинах між людьми. Кант вважав, що розвиток усіх

талантів людини, повне розумне здійснення звичайної його природи можливе лише в умовах реалізації апріорних принципів справедливості. Почуття справедливості – річ значуща, бо без цього почуття не може бути повноцінна особистість. Проте це почуття повинне бути помножене на думку, тільки тоді воно стає зрілим переконанням.

Кант вважав, що сучасний суспільний устрій неприродний і несправедливий. Така сама оцінка стосувалася всіх соціальних явищ, у тому числі і відносин між народами. Про європейські держави Кант писав, що вони виявляють несправедливість при відвідуванні інших держав. І вони б не проти їх і завоювати. На його думку, умовою усунення війни є дотримання справедливості у взаємовідносинах між державами.

Наступним видатним філософом часів Середньовіччя є Гегель, філософія якого стала вершиною західної філософії. Його концепція справедливості тісно пов'язана з проблемою свободи. В гегелівському вченні про справедливість центр тяжіння переноситься на комутативну справедливість. Філософ виключав із договірних відносин питання про державну владу. Держава, як і сім'я, не може бути предметом договору. Держава – абсолютна цінність, яка стоїть вище свободи особистості, народу, суспільства. Як основа права справедливість повинна бути закріплена у формі конституції. Гегель вважав, що конституція, в якій «...розумна воля доходить до свідомості й розуміння самої себе», і є «...існуюча справедливість як дійсність свободи і розвитку її розумних визначень» [39].

Гегель стверджував, що є нерозривний зв'язок свободи з приватною власністю. На його думку, саме в приватній власності реалізовується свобода індивіда. Гегель підкреслював неминучість і справедливість нерівності власності. Тому справедливість, яка складає саму суть абстрактного права, покликана не тільки регламентувати відносини власників, але і висвітлювати їх нерівне становище. Не дивлячись на те, що при розгляді громадянського суспільства Гегель прийшов до висновку, що одночасно з ростом суспільного

багатства росте бідність і багатство, він вважав великою несправедливістю знищення приватної власності.

Філософ вивчав ідею справедливості в основному як моральну категорію, яка тісно пов'язана з проблемою свободи. Він вважав, що феномен справедливості реалізується там, де воля, мораль індивіда переростає в моральність спільноти людей (сім'ї, держави, громадянського суспільства). Грунтуючись на ідеї держави як моральної спільноти людей, Гегель визнавав за необхідне панування в ньому права у виді політичної норми справедливості. Будь-яка людська ідея, будучи у відповідності до його світогляду єдністю буття і поняття, містить у собі практичне ставлення до навколишньої дійсності; оцінку явищ як цінних, корисних чи шкідливих і небезпечних для даного індивіду, класу, суспільства. Тому суспільні закономірності відображаються в ідеї справедливості під відповідним кутом зору, переломлюючися через класові, групові чи навіть особисті інтереси.

Гегель визнавав необхідність панування права як політичної норми справедливості та розцінював деспотизм як спотворену форму держави, в якій панує не конституція, а свавілля.

Філософ визнає лише формальну рівність людей і є великим прихильником майнової нерівності. З його точки зору нерівність розподілу володінь і статків не можна назвати несправедливістю природи, бо природа не вільна, а тому ні справедлива, ні несправедлива. На його думку, введення рівності по відношенню до майна швидко б порушилося, бо статки залежать від працелюбності.

П'єр Жозеф Прудон (1809-1865 рр.) вважав, що найвищим для нас законом є справедливість. У його уявленні справедливість – це безпосередньо відчутна повага до людської гідності. Вчення Прудона досить якісно можна побачити у праці Ельцбахера «Анархізм» [40].

Справедливість, на думку цього філософа, дійсність і в той же час ідея. Це сила нашої душі і найвища із всіх та сила, завдяки якій ми стаємо соціальними істотами. Проте вона не тільки сила, але й ідея, відносини. Як

сила, вона здатна до розвитку, а в її розвитку полягає виховання людства; як зрівнювання, вона не містить у собі нічого мінливого, довільного чи суперечливого; вона безумовна та незмінна, як і будь-який закон, вона доступна для загального розуміння.

Отже, на підставі вищезазначеного ми приходимо до висновку, що філософи епохи Середньовіччя зробили великий внесок у розвиток категорії «справедливість». Проаналізувавши їх вчення, вважаємо, що ідея справедливості повинна пронизувати усі сфери суспільного життя. Так було від початку її розвитку і так певно буде до кінця існування людства. Найкраще ідея справедливості дістає своє вираження саме в праві, бо лише право регулює найважливіші суспільні відносини.

1.4 Концепція справедливості XX-XXI століть

Важливою проблемою сьогодення є утвердження і забезпечення справедливості у всіх сферах суспільного життя. Поняття «справедливість» змінюється з перебігом історії, набуває нові якості та втрачає ті, що були. Справедливість – це така моральна і правова категорія, яку будуть досліджувати вічно. Вона вивчається уже століттями і є актуальною та цікавою і на сьогоднішній день. Велике значення справедливості має у філософії, саме у ній з'явилися уявлення про дану категорію та знайшли свій подальший розвиток. Це підтверджується цілою когортою праць, де справедливості розцінюється в якості філософської категорії, що розкриває внутрішні закони розвитку суспільства і визначає джерела формування і змісту права. Відмінності у розумінні права, обумовлені різними об'єктивними факторами, що детермінують існування різноманітних правових систем, а також цілого ряду концепцій, що присвячені дослідженню співвідношення справедливості і права.

У філософській науці справедливості також розуміють як поняття рівноцінне усьому моральному. Слово «справедливий» вважають синонімом

слів «правильний», «істинний», «обґрунтований» при оцінці тих чи інших теоретичних положень. Поняття «справедливість» використовують для позначення «доброго».

Філософська наука в розвитку поглядів на сутність поняття справедливості пройшла шлях від тлумачення даного поняття з позицій божественного, ідеального світу, до побудови чітко структурованих теоретичних визначень категорії справедливості. Досліджуючи зміст поняття справедливості, філософи висунули ряд фундаментальних положень, які стосуються основ права. Вони обґрунтували висновки відносно того, що ці категорії мають багато загального в походженні, сутності, функціях і смислового значенні. Проте не можна їх і ототожнювати, бо не завжди правові норми справедливі і справедливість поширюється не лише на правову сферу.

Наразі Україна відстоює свою незалежність. Війна з російською федерацією змінила кожного з нас. Оскільки ми хочемо побудувати дійсно демократичну державу, де верховенство права та справедливість не будуть лише задекларовані на папері або просто порожнім звуком, то кожен з нас повинен вести війну за мир та за справедливість. На першому місці серед усіх соціальних цінностей повинні бути права і свободи людини та громадянина.

Серед іноземних вчених проблемі реалізації справедливості приділяли увагу такі вчені як Р. Барроу [41, с. 160], Р. Нозік [42, с. 367], Дж. Роулз [43, с. 607], У. Франкен [44], Ф. Хайек [45, с. 568], Г. Шпренгер [46, с. 243] та інші. На думку зарубіжних філософів, неможливо вирішити проблему справедливості. Так, С. Хук вважає, що в процесі багатовікових пошуків порядку, спокою, гарантій розумно контрольованої поведінки, що забезпечує справедливість всіх, людству ставала все більш ясною ця неможливість. Звідси – постійний недолік «присутності духу», властивого людям, які зустрічаються з проблемою справедливості і в минулому, в античну епоху, і у

наш час, коли відбувається все більша втрата впевненості у наукових методах пошуку справедливості [47, с. 40].

Ю. Стоун у своїй книзі «Людське право і людська справедливість» зазначає так: «Як і самі проблеми етичної і політичної філософії, проблеми теорії справедливості ніколи не можуть бути вирішені, так як кожна зміна людства і його оточення викликає перегляд існуючих оцінок для застосування до нової ситуації; з особливою необхідністю це виявляється у нашому «рухливому демократичному суспільстві» [48].

Справедливість займає центральне місце в теорії природного права. У відповідності до природної теорії, справедливість є юридичним поняттям. Н. Гартман вважає, що «...справедливість як цінність свідомості базується на ціннісному відношенні елементів правопорядку» [49, с. 385].

Французький соціолог Ж. Гурвич пише про те, що «...термін «справедливість» вживається на даний час у двох значеннях: з однієї сторони, як реалізація існуючого закону, і з іншої – як ідеальний елемент в законі, та ідея, якій закон прагне сприяти» [50, с. 509].

Історія формування уявлень про справедливість наочно показує нам, що вона з'явилася у людства як почуття, що дбайливо зберігалось ним у процесі розвитку суспільства, її характер ставав більш раціональним, і сама вона перетворювалася в ідею, ідеал та мрію людей, поступово сприймалася як поняття про належне, що відповідає уявленню людської сутності і поведінки.

Слід зазначити, що неможливо зводити справедливість лише до задоволення чийось особистих інтересів, вона тісно пов'язана з інтересами суспільства в цілому, тому дає нам уявлення про свої види – соціальну і юридичну справедливість.

Діяння, які здійснюються виходячи із принципу справедливості, є справедливими як явище і матеріальний світ, єдиний порядок речей і предметів. Наші справедливі вчинки впливають не тільки на живі організми, але і на неживі предмети. Ми спостерігаємо за процесами, що відбуваються

під час природніх явищ, технічних і техногенних процесів. Вічний мир, безпека, стабільність, здоров'я і суспільний порядок будуть там, де усіма будуть дотримуватися фундаментальні правила справедливості.

Цікавими є роздуми Ганса Кельзена стосовно справедливості. Він зробив висновок про те, що «справедливість логічно непізнавана», що вона є «ірраціональний ідеал» [51, с. 13]. Деякі вчені вважали, що взагалі неможливим є вирішення проблеми справедливості [47, с. 40]. У книзі «Людське право і людська справедливість» С. Стоун пише: «Як і самі проблеми етичної і політичної філософії, проблеми теорії справедливості ніколи не можуть бути вирішені, так як кожна зміна людства і його оточення викликає перегляд існуючих оцінок для застосування до нової ситуації; з особливою необхідністю це проявляється у нашому «рухливому демократичному суспільстві» [48].

Х. Перельман у своїй книзі «Справедливість і розум» виступає за позитивний, а не «емоційний» підхід. Тому він ставить перед собою завдання дослідити справедливість, як одне із найбільш важливих і незрозумілих понять серед всіх категорій і використовує методи логіки.

На його думку, усі війни, революції та перевороти завжди проводилися задля справедливості і кожна зі сторін в будь-якій боротьбі вважає свою справедливість правдивою. Х. Перельман вважає, що жодна зі сторін не помиляється, оскільки кожна говорить про «іншу справедливість». Тому він виділяє три елементи справедливості: «...цінність, яка її обґрунтовує; правило, яке її висловлює; дія, яка її реалізує» [52, с. 74]. На думку Перельмана, цінності, які складають основу тої чи іншої нормативної системи, «...не можна підпорядкувати ніякому раціональному критерію, вони абсолютно довільні і логічно не детерміновані» [52, с. 75].

К. Ллевелін вважає, що справедливість може бути «досягнута за допомогою права», яке треба розуміти як продукт правотворчої діяльності судді [53, с. 201]. Кожна свідома людина має свої власні уявлення про

справедливість. Судді керуються своєю інтуїцією, яка пов'язана з їх правосвідомістю.

Для Л. Лакамбра справедливість – це «конститутивний принцип права» і в цьому значенні право є «поглядом від справедливості». Він вважає, що справедливість «...стає в праві логічною схемою і як така є тим самим, що і право» [54, с. 336]. На думку Л. Лакамбри, «...справедливість виступає в якості властивості Бога, яка веде до розподілу цінностей добра і зла по категоріях *lex divina* (божественного закону), пізнавальна частина якого виражена в *lex naturalis* (природньому праві)» [54, с. 319].

Він розглядає несправедливість права у трьох моментах. По-перше, «...будь-яке право можна визначити як несправедливе, якщо прийняти до уваги ту обставину, що ідеал, який воно хоче реалізувати, не співпадає з вищою або абсолютною ідеєю справедливості» [54, с. 338]. Можна тільки умовно говорити про справедливість, яка в повному об'ємі не може бути ніде досягнута, бо це поза людськими можливостями.

По-друге, ідеал справедливості, якому повинна безпосередньо служити дана система права, завжди перевершує своє здійснення: «Ніколи дійсність не відповідає повністю духовній моделі, яку хочуть відтворити» [54, с. 338]. Тут мова йде про співвідношення реальної правової системи і соціальних ідеалів суспільства. Не випадково замість «ідеалу справедливості», про який писав Л. Лакамбра, використаний термін «соціальні ідеали», оскільки з часом поява класів і соціальних груп, які мають різні інтереси, історія не знала єдиної для всіх «духовної моделі», яку хотіли всі відтворити в праві.

По-третє, на думку Л. Лакамбра, будь-яке право несправедливе, бо воно може здійснювати справедливість лише встановлюючи загальний масштаб, тобто застосовуючи загальну схему до всіх випадків, інколи довільно об'єднаними в один вид. У результаті постійно виникаючих колізій, право стає «латентно несправедливим» [54, с. 340].

Велику зацікавленість складає теорія справедливості, розроблена Джоном Ролзом, оскільки вона є егалітарною, так як направлена не стільки

на встановлення формальної рівності життєвих шансів і забезпечення прозорості, стабільності процедур економічного обміну, як на встановлення егалітарної рівності в результатах (тобто матеріальної справедливості).

Теорія Дж. Ролза є концепцією, яка спрямована на пошук саме справедливості, оскільки володіє потужним зарядом гуманістичного пафосу, так як розглядає суспільство як поле соціальної кооперації і співпраці.

Значення справедливості як першої чесноти суспільних інститутів, яка пов'язує соціум в єдине ціле, обумовлює той активний філософський дискурс, який спрямований на встановлення її суті. Тому деякі дослідники вважають, що з приводу самого поняття справедливості уже є відповідний консенсус, а дискусія ведеться з приводу окремих концепцій справедливості.

На думку Дж. Ролза, вільні та рівні особи, які мають здатність укласти договір, повинні мати почуття справедливості та здатність усвідомлювати поняття добра [55, с. 45]. Піднімає він і тему соціальної нерівності. Необхідним є справедливий розподіл, бо існує певна несправедлива нерівність. Серед причин соціальної нерівності Ролз відносить нерівні забезпечення учасників суспільства, загрозу контролю однією частиною суспільства над іншою, погляд осіб з гіршим соціальним статусом на себе як на неповноцінних, наявність думок про те, що більш забезпечені особи заслуговують на свій статус, політичну перевагу багатих на виборах [55, с. 201–203]. Однак необхідною умовою демократії є поєднання соціальної і особистої справедливості (справедливість як характеристика особистості), при цьому справедливість особистості має підтримувати функціонуючі соціальні інститути [56, с. 457].

На думку Дж. Ролза, «...суспільство, що відповідає принципам справедливості як чесності, наближається до ідеалу суспільства, заснованого на добровільній схемі настільки, наскільки це взагалі можливо, тому що воно засноване на принципах, які вільні і рівні особи повинні прийняти за справедливих обставин. У цьому сенсі його члени автономні, і усвідомлювані ними зобов'язання накладаються добровільно» [57, с. 27].

Дж. Ролз вважає, що обов'язком держави є забезпечення справедливості, підтримання порядку. Проте держава не може нав'язувати громадянам свою систему цінностей чи інший спосіб життя.

П. Стралендорф у зв'язку з цим вважає, що «...концепція справедливості може бути і несправедливою лише тому, що вона не про справедливість як таку» [58, с. 133]. Дж. Кекес вважає, що «...ліберальне розуміння справедливості у корінні спотворює перспективу про справедливий і несправедливий суспільний устрій» [59, с. 46].

У розвиток ідеї справедливості свій вклад зробив і Г. Радбрух. На його думку, ідея права не може бути нічим іншим як ідеєю про справедливість. Вона є абсолютною цінністю, яку не можна вивести ні з якої іншої цінності. Власне саме поняття права він будує через справедливість. Право визначається філософом як дійсність, цінність якої полягає в тім, щоб служити справедливості.

В. С. Бігун зазначає: «Справедливість як змістовний елемент ідеї права Радбрух трактував як формальну нормативну ідею... Справедливість спирається на принцип рівності, що має на меті універсальність, без ігнорування психологічних і соціологічних чинників. Включаючи справедливість до ідеї права, Радбрух вбачає в ній найвищий критерій позитивного права, реалізовувати який слід законодавцю. Звідси й розуміння Радбрухом того, що правом є лише те, що принаймні має на меті служіння справедливості» [60, с. 40].

Г. Радбрух розвиває думку Аристотеля про подвійну природу справедливості, як особистої чесноти чи соціального інституту, що регулює взаємовідносини в суспільстві. Важливим висновком, який ще робить філософ, є відмінність між «правовою» та «моральною» справедливістю.

На його думку, правова справедливість є приватним випадком з точки зору загальної норми, моральна вбачає в приватному випадку свій власний закон, який також повинен піднятися до загального рівня. Г. Радбрух вивів формулу правової справедливості, у відповідності до якої справедливість

визначається як одинакове регулювання рівних і відповідно неоднаково відмінних відносин.

Висновок, який можна на підставі цього зробити, – справедливість апріорна, її вплив на розвиток суспільства аксіоматично, у публічному і приватному праві закладено різними по суті ідеями справедливості.

Наразі актуальним питанням є те, як з науковою достовірністю визначити, що таке справедливість? Чи можна досягнути справедливість у суспільстві? Це тісно пов'язані між собою два питання. Якщо справедливість можна пізнати, то тоді вона не буде лише мрією, і можна вести мову про шляхи її досягнення.

Деякі теоретики намагаються створити конкретні методи вивчення справедливості. Аргентинський філософ права В. Гольдшмідт розробив вчення про справедливість і назвав його дікелогією.

У своїй книзі він виділяє три елементи «юридичного миру» – міжлюдське спілкування, справедливість і норми – Гольдшмідт звертає увагу, що із цих елементів «...тільки норми піддаються науковому формулюванню» [61]. Своє вчення про справедливість він поділяє на дві частини: аксіологію справедливості і аксіософію справедливості. Перша частина присвячена вивченню формальної структури справедливості, тобто її зовнішніх форм і вимог, які виявляються за будь-якої системи цінностей, в різних соціально-політичних умовах. Друга частина вчення про справедливість – це вивчення змісту справедливості, яке присутнє конкретній системі цінностей. В. Гольдшмідт звертає увагу, що кожній із складових частин дікеології відповідають свої методи, які мають точки співпадіння, так як і формальна структура справедливості є також певною цінністю.

У зарубіжній філософії справедливості існує думка про те, що вирішити проблеми справедливості неможливо. Ю. Стоун у книзі «Людське право і людська справедливість» пише: «Як і самі проблеми етичної і політичної філософії, проблеми теорії справедливості ніколи не можуть бути вирішені, так як кожна зміна людства і його оточення викликає перегляд

існуючих оцінок для застосування до нової ситуації; з особливою необхідністю це виявляється у нашому «рухливому демократичному суспільстві» [48].

Французький соціолог Ж. Гурвич у статті, яка присвячена справедливості, писав про те, що вирішити проблему справедливості може тільки синтез між індивідуалізмом і універсалізмом. Лише в ідеальній сфері моралі синтез індивідуалізму і універсалізму є передумовою досконалої гармонії між «особистими» і «надособистими» цінностями [50, с. 513].

Із точки зору зарубіжних філософів поняття справедливості науково не доказано і не здійснено. Якщо справедливість – незрозуміло що, то чи варто за неї взагалі боротися? Якщо припустити, що значення поняття, яке шукаємо, достовірно знайдено, то в реальному суспільному житті воно виявиться лише фантомом. Перефразували слова із безсмертного кантівського твору: «Залиш надію кожен, хто сюди входить», той, хто намагається довести неможливість здійснення в людському суспільстві справедливості, переписав би ці слова, помістивши їх біля входу у світ людини, наступним чином: «Залиш надію на справедливість».

На думку Лакамбри, «...справливість виступає як властивість бога, що призводить до розподілу цінностей добра і зла за категоріями *lex divina* (божественного закону), пізнавальна частина якого виражена в *lex naturalis* (природньому праві)» [54, с. 319].

Справливість є однією із основних філософських і правових категорій, що розкриває внутрішні закони розвитку суспільства і визначає джерела формування і змісту права. Відмінності у розумінні права обумовлені різними об'єктивними факторами, що детермінують існування різноманітних правових систем, а також цілого ряду концепцій, що присвячені дослідженню співвідношення справедливості і права.

Філософська наука в розвитку поглядів на сутність поняття справедливості пройшла шлях від тлумачення даного поняття з позицій божественного, ідеального світу, до побудови чітко структурованих

теоретичних визначень категорії справедливості. Досліджуючи зміст поняття справедливості, філософи висунули ряд фундаментальних положень, які стосуються основ права.

Досліджуючи співвідношення справедливості і права, великі філософи обґрунтували висновки відносно того, що ці категорії мають багато загального в походженні, сутності, функціях і смислового значенні. Неправильним є і ототожнення цих понять, бо правові норми не завжди є справедливими, а справедливість не обмежується правовою сферою.

Справедливість є явищем моралі, соціальним і етичним критерієм права. У розумінні більшості філософів і юристів справедливість означає рівність та еквівалентність. Ці поняття конкретизуються у правилах, які встановлені законодавством, в тому числі тим, що регулює здійснення судочинства. До таких правил відносяться норми про незалежність і неупередженість суду, про рівне право на звернення в суд, про обов'язок сторони доказувати ті обставини, на які вона посилається.

Отже, справедливість є важливою категорією соціально-філософської думки, моральної, правової і політичної свідомості. Вона пройшла довгий шлях розвитку; спроби розкрити її зміст робилися з давніх часів, але філософи до сих пір не можуть прийти до єдиної точки зору з цього питання. Вивчення справедливості як історичного феномену з позицій філософії, соціології і інших наук є необхідним для розуміння категорії «справедливість» як сутності права, його внутрішньої якості, вироблення критеріїв справедливості і їх практичного застосування. З самого моменту народження у людей закладено почуття справедливості, яке керує їх діями упродовж всього життя. Справедливість іманентно властива праву, є стержнем, на який прикріплюються всі його приписи.

Висновки до розділу 1

1. Справедливість – це процес, який зазнав змін в історичному плані, який набуває нові якості та втрачає ті, що є, отримує нову сутність і оцінку. Саме у філософії вперше були висунуті основні теоретичні постулати справедливості про існування справедливості «загальної» і «спеціальної», «розподіляючої» і «зрівнюючої», «суб'єктивної» і «об'єктивної», а також була виражена думка про те, що в основі приватного і публічного права закладені різні по суті ідеї справедливості. Протягом історичного розвитку підтверджується сократівська формула справедливості: «Кожному – своє».

Питання, звідки походить справедливість, завжди цікавило філософів Стародавньої Греції. Вони розглядали три варіанти – або від «бога», або «від природи», або від людського встановлення. Платон, Аристотель, Цицерон та Сократ зробили великий вклад у розвиток такої цінності у юриспруденції, як справедливість.

Саме у працях Платона та Аристотеля вперше в європейській теорії держави і права у виді універсальної формули «кожному своє» була сформульована теоретична концепція справедливості, яка об'єднувала етичні, соціальні та правові аспекти змісту справедливості і в якій були закладені основи уявлень про три концептуальні елементи справедливості – рівності, диференціації та індивідуалізації. Концепція Платона та Аристотеля дозволяє розкрити сутність справедливості як властивості системи відносин, яке виражається в пропорційності діяння як вкладу у досягненні цілі і оціночних наслідків цього вкладу, пов'язаних із заохоченням чи осудом у залежності від відповідного позитивного чи негативного значення цілі. На даний час ця концепція покладена в основу сучасного розуміння правової справедливості. Великим філософом цього періоду є Цицерон, який вважав, що вимога справедливості полягає в тому, що не потрібно завдавати шкоду та зазіхати на чужу власність. Щодо Сократа, то він шукає справедливість і прагне до неї, закликає дотримуватися законів.

2. Римське розуміння поняття справедливості дає підстави для висновку, що справедливість є онтологічним і гносеологічним початком права. Щодо онтологічного початку, то у цьому випадку справедливість ніби передує праву, правові приписи виходять саме з основ справедливості. Щодо гносеологічної основи, то проходячи через чуттєве і раціональне осмислення, втілюється в ідею, яка потім застосовується в процесі здійснення громадянських прав, побудови цивільно-правових інститутів, тлумачення норм закону і т.д.

Принципи римського права, які координують зміст і спрямованість правових норм, виходять із особливого розуміння справедливості, яка лежить в основі суспільної ідеології і права та має завдання «служити загальній користі». Для римської юриспруденції позитивне право, як можна зрозуміти з приписів права, містить в собі елемент несправедливості, оскільки його основу складають абстрактні норми, а справедливість, на думку римських юристів, конкретна і продиктована метою досягнення стабільності соціальних відносин.

Слід зазначити, що в Стародавньому Римі справедливість є критерієм оцінки по своїй суті і природі явищ та процесів. Важливою складовою категорії справедливості є рівність, бо природні потреби однієї людини тотожні потребам іншої. Тому справедливість в розумінні римських юристів означала рівність і еквівалентність.

Видатні юристи Стародавнього Риму пов'язували справедливість і право, розуміючи останнє як мистецтво доброго та справедливого. Для них справедливість було правило, що створено до появи права та існує поза правовими нормами. Мета законодавця – створення справедливих законів, і він ставить перед собою завдання виявити вказані природні чи божественні правила справедливості і побудувати правові норми з врахуванням даних правил. Справедливість одночасно виступає і як правовий принцип, який здійснює регулятивний вплив на правове життя суспільства. У римських юристів постійною метою була «*aequitas*».

Вважаємо, що дослідження грецької філософії, римського права є не лише історичним питанням, але і частковим з'ясуванням сучасного погляду на справедливість у праві.

3. У Середньовіччі пізнання справедливості зводиться до пізнання особистістю самої себе. Для цієї епохи справедливість – дещо ідеальне. Представники Середньовіччя Т. Гоббс та Б. Спіноза пов'язували свої уявлення про справедливість з таким політичним інститутом суспільства як держава. Гоббс створив одну із перших конструкцій «суспільного договору», розглядав державу як творіння людини, вважав головним досягненням людини розум, що проявляється у справедливості і законах. На його думку, політика і етика – це науки про дотримання справедливості.

Гоббс розглядає справедливість у дотриманні та неухильному виконанні договорів, що укладаються між людьми. Роздумовує він і на рахунок війни і вважає, що якщо немає закону, то немає справедливості і якщо немає влади, то немає закону.

Д. Локк вважає, що справедливість має подвійне значення. Одна її основа – людська природа, сутністю якої є внутрішнє прагнення до власності, здатність до праці і вимога особистої недоторканності. Друге – це встановлення відповідних законів для захисту звичайних прагнень людини.

На думку Монтеस्क'є, будь-яка система права відображає специфіку відповідного суспільства, пануючу в ньому систему цінностей, рівень злочинності і так далі. Для Юма справедливість має тенденцію сприяти суспільній користі. На думку Руссо, основою справедливості є суспільний договір, який не може довільно та безкарно порушуватися. Він обґрунтовував право народу на відновлення порушеної справедливості шляхом насильного повалення влади. Вважав, що справедливість походить «від Бога», а людина не може бути до себе несправедлива. Руссо вважає, що держава забезпечує справедливість.

Для Гельвеція принцип приватної власності є основним принципом справедливості. На його думку, справедливість охороняє життя і свободу

громадян, а ідея справедливості нерозривно пов'язана з ідеєю власності. Основним принципом справедливості він вважає принцип приватної власності. Гельвецій вважає, що справедливість виникає тільки із створенням деякої угоди між людьми чи закону, яка створена для вигоди великої кількості людей. Дотримання справедливості припускає наявність рівноваги сил між громадянами, до речі, збереження цієї рівноваги – вершина мистецтва законодавця. На думку Гельвеція, справедливість означає як знання законів, так і їх точне дотримання.

Кант надає визначальну роль моральній справедливості, а не правовій. Мета правової справедливості – зробити можливим здійснення моральної, але юридична справедливість не може примусити до моральної справедливості. Тому висновки Канта є доказом подвійної природи справедливості, як категорії моральної і правової свідомості.

У гегелівському вченні про справедливість центр тяжіння переноситься на комутативну справедливість. Як основа права, справедливість повинна бути закріплена у формі конституції.

Для Прудона справедливість – дійсність і в той же час ідея. Це сила нашої душі, і найвища із всіх та сила, завдяки якій ми стаємо соціальними істотами.

Дослідивши розвиток принципу справедливості в епоху Середньовіччя, ми приходимо до висновку, що філософи епохи Середньовіччя зробили великий внесок у розвиток категорії «справедливість». Проаналізувавши їх вчення, вважаємо, що ідея справедливості повинна пронизувати усі сфери суспільного життя. Так було від початку її розвитку і так, певно, буде до кінця існування людства. Найкраще ідея справедливості дістає своє вираження саме в праві, бо лише право регулює найважливіші суспільні відносини.

4. У зв'язку із прагненням України стати повноправним членом ЄС, необхідно побудувати таку демократичну державу, в якій верховенство права та справедливість будуть ефективно реалізовуватися на практиці. На

першому місці серед усіх соціальних цінностей повинні бути права і свободи людини, тому у нашому дослідженні основний акцент ставиться на реалізації тих моральних норм та норм справедливості, які склалися історично і передавалися від покоління до покоління, які повинні закріплюватися у праві у виді нормативних стандартів справедливості.

Філософська наука в розвитку поглядів на сутність поняття справедливості пройшла шлях від тлумачення даного поняття з позицій божественного, ідеального світу до побудови чітко структурованих теоретичних визначень категорії справедливості. Досліджуючи зміст поняття справедливості, філософи висунули ряд фундаментальних положень, які стосуються основ права. Вони обґрунтували висновки відносно того, що ці категорії мають багато загального в походженні, сутності, функціях і смислового значенні. Неправильним є і ототожнення цих понять.

Для сучасних філософів та юристів справедливість – це рівність та еквівалентність. Ці поняття конкретизуються у правилах, які встановлені законодавством. До них відносяться норми про незалежність і неупередженість суду, про рівне право на звернення в суд, про обов'язок сторони доказувати ті обставини, на які вона посилається.

Зміст поняття справедливості обумовлено одночасним існуванням загальнолюдських цінностей і систем цінностей всередині суспільства. Вивчення справедливості як етико-юридичного феномену може відкрити загальне і незмінне у поглядах людей, усунути суб'єктивні, тимчасові і випадкові тлумачення, і надати цій ідеї більш теоретичну і практичну цінність.

Справедливість пройшла довгий шлях свого розвитку, але стосовно розкриття змісту цієї категорії сучасні філософи до сих пір не можуть прийти до єдиної точки зору. Вивчення справедливості з позицій різних наук є необхідним з огляду на необхідність розуміння категорії «справедливість» як сутності права, його внутрішньої якості, вироблення критеріїв справедливості і їх практичного застосування.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

2.1 Справедливість як конституційно-правова цінність та принцип конституційного права

Конституційні цінності – це певна система цінностей, які характеризуються єдністю та знаходяться у визначеній ієрархічній супідрядності. При реалізації Конституції важливим є підтримання балансу і пропорційності конституційно захищуваних цінностей та недопущення заміни однієї цінності іншою.

Т. Подковенко зазначає: «У цілісній системі правових цінностей справедливість займає ключове місце. Вона відображає практичну сторону реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу, що має потужний людинотворчий потенціал. Через правові засоби, правові інститути справедливість втілює високе призначення права, його гуманістичну природу» [62, с. 13].

Як зазначали ми раніше, справедливість є не лише моральна, філософська категорія, а, насамперед, правова [63, с. 43]. Справедливість з позиції конституційної аксіології є об'ємна, неоднозначна і суперечлива категорія. Вона є мірилом рівності та свободи, тому її часто асоціюють із рівністю та свободою. Справедливість як правова цінність практично ніколи не аналізується «в собі самій», з позиції власного змісту. Поняття «справедливість» завжди розглядається у співвідношенні з іншими цінностями: рівність, законність, свобода, гуманізм тощо [64, с. 67]. Тому предметом нашого дослідження у цьому розділі і стануть такі питання.

Насамперед, ми погоджуємося з думкою Н. Костюк про те, що «Справедливість вважається усіма народами найвищою цінністю і є для них універсальним принципом. Норми з відносно визначеними, альтернативними, дискреційними елементами мають застосовуватися не

лише на засадах доцільності, але й на основі принципу справедливості, з огляду на рівень матеріальної забезпеченості, ступеня вини, спроможності адекватно оцінювати значення власних дій учасниками правового конфлікту та інші індивідуальні особливості даних ситуацій. Правило *suum cuique ex aequo et bono* (кожному – своє, по справедливості і доброті), сформульоване ще в епоху Давнього Риму, з часом не втратило своєї актуальності (цит. за Н. Костюк, с. 7–8) [65, с. 7–8].

У правовій державі саме справедливість має виступати передумовою для реалізації всіх інших цінностей. Вона є одним із механізмів збереження людської гідності. Справедливість заснована на такому правилі моральності: «Не роби іншому те, чого не бажаєш собі» [66, с. 474]. Усі гілки влади повинні орієнтуватися саме на таку цінність як справедливість, тоді їх правові акти будуть схвалені громадською думкою та вільно прийняті тими, кого стосуються.

Вважаємо, що формування громадянського суспільства обумовлює визнання справедливості як найбільшої цінності суспільства. На думку О. Грищук, «Справедливості ж, як основній правовій цінності належить визначальна роль у розумінні права, побудови його інститутів у формулюванні вимог, що ставляться перед правовим регулюванням відносин у сучасному суспільстві. Відповідно процес конвергенції справедливості права здатний виступати гарантією ефективності права, а отже, підтвердити його цінність як найбільш дієвого соціального регулятора» [67]. Справедливість повинна активно проникати у всі національні правові системи. Проте це суперечлива категорія, яку часто співвідносять з такими поняттями як свобода, рівність, гуманізм тощо.

Справедливість пов'язана з державою і стосовно цього влучно зазначає С. Прийма: «Що стосується зв'язку справедливості з державою, то він так само очевидний. І тут ми можемо згадати крилатий латинський вислів «*Justitia regnorum fundamentum*» (правосуддя/справедливість – основа держави). Тобто, погоджуючись з М. Селлерзом, будь-яка законна влада

претендує на служіння розумності й справедливості. Навіть корумпована або зловмисна влада претендує на це, оскільки легітимність, яка визначається переконанням людей у тому, що влада слугує розумності й справедливості, значно підвищує готовність громадян підкорюватись, адже справедливість є найвищою правовою цінністю» (цит. за: С. Прийма) [68, с. 270].

Слід зазначити, що в багатьох державах у їх основних законах містяться положення про справедливість, для прикладу, це такі держави як Румунія, Македонія та Іспанія. У конституціях цих держав справедливість проголошена цінністю, а от у Конституціях Португалії, Греції завданням держави є забезпечення справедливості. Щодо Конституції України, то вказівка на справедливість міститься у ст. 95, яка стосується бюджетної системи. Вважаємо, що цього є замало і необхідно закріпити на конституційному рівні справедливість як мету держави.

Раніше ми уже зазначали, що не зважаючи на те, що відсутнє пряме закріплення такої конституційної цінності в Основному Законі України, її роль є доволі помітною в українському законодавстві. Взагалі конституційні цінності необхідні суспільству для його ж блага. Таким чином і виправдовується їх існування. Кожна цінність є результатом еволюції суспільства [69, с. 222].

Є. Реньов приходять до висновку, що «...справедливість – категорія, без урахування якої неможливе адекватне розуміння права, його цілей і призначення. Справедливість – це вище благо, яке несе право. Цінність не тільки вічна, але і вища, у порівнянні з якою існують всі інші цінності в праві. Будь-яка цінність, закріплена в праві, може мати значення тільки при тій умові, що вона не суперечить справедливості» [23, с. 93].

Вважаємо, що справедливість є основоположною для функціонування та застосування конституційного права. Справедливість є саме конституційною цінністю, оскільки встановлює певні вимоги до тлумачення, застосування та введення в дію Конституції. Справедливість як

конституційна цінність тісно пов'язана з такими цінностями як права людини, демократія, рівність та людська гідність [69, с. 222].

Під час воєнного стану для нас важливим завданням є дослідження реалізації справедливості як конституційної цінності та принципу права. Повномасштабна війна російської федерації проти України ускладнила проведення реформ в Україні, бо першочерговим питанням постає завершення війни та відбудова нашої держави. Наразі ми є свідками історичних подій, і саме боротьба за справедливість є основною мотивацією для українців у цій війні, бо Україна лише захищає свою територію від агресивного сусіда. Ця жахлива війна породила ще більше прагнення українців до захисту своєї незалежності та територіальної цілісності.

Для нашої держави війна є справедливою з огляду на те, що українці відстоюють територіальну цілісність та суверенітет своєї країни, а московія, як тоталітарна держава, веде загарбницьку війну та є державою-терористом. Абсурдними в сучасному світі виглядають імперські амбіції недодержави, яка використовує теорію «справедливої війни» і хоче нав'язати світу свої цінності. Такі загарбницькі дії московії викликають лише спротив українців та об'єднують ЄС і США проти неї.

Цікавою проблемою наразі є питання про «справедливість війни». Чи може взагалі війна бути справедливою? Існує так звана теорія «справедливої війни», яка виникла ще у Стародавні часи, і суть її полягала у запобіганні воєн. На думку Т. А. Поди, «...теорія «справедливої війни» формувалась протягом тривалого часу і сьогодні вона не тільки виправдовує певні війни, скільки визначає критерії, за якими війна може бути визнана справедливою та обмежує засоби ведення такої війни. Звідси випливає: поняття «справедливої війни» не є позитивним концептом, справедливі війни визнаються злом, але меншим і необхідним» [70, с. 69].

Древні філософи також не залишалися осторонь проблеми війни. Для прикладу, Цицерон вважав війну крайнім заходом, яку можна виправдати лише у тому разі, коли треба відбити агресію, не допустити поневолення

тощо. Причина війни – оборона держави, а метою повинен стати мир. І до переможених треба ставитися по-людському.

У католицькій теологічній традиції концепт «справедливої війни» розробив Фома Аквінський. На його думку, критеріями «справедливої війни» є справедлива причина, законність влади, праведні наміри [70, с. 68].

Проте ми не виправдуємо жодну війну, тому що у сучасному світі будь-який конфлікт повинен урегулюватися лише мирним шляхом і, на нашу думку, ніяка «мета не виправдовує засоби». Тому у ХХІ столітті пацифістичні погляди на війну є виправданими, і ми за «справедливий мир», а не за «справедливу війну». Будь-яка війна – це насилля, жертви, руйнація інфраструктури, завдання шкоди екології тощо. І ніякого виправдання війна не має. На нашу думку, першочерговим завданням для будь-якої держави має стати покращення стану економіки, екології, боротьба з епідеміями, створення добровільних союзів між державами, які б приносили взаємну вигоду. У сучасному світі війна є недоречною, і будь-які конфлікти повинні вирішуватися договорами про мир.

Як справедливо зазначає І. О. Панафідін, «...класичне розуміння війни жодним чином не співвідноситься з таким поняттям як «справедлива війна». Як справедлива війна не може розглядатись і в рамках такого підходу, як пацифізм, оскільки тут вона є за своєю суттю аморальна» [71, с. 163].

Взагалі І. О. Панафідін приходить до висновку, що війна може визнаватися справедливою в тому випадку, якщо справедливість забороняє свавілля та встановлює безпристрасність у дотриманні правил. Справедливість впливає на норми міжнародного права, вони узгоджуються з нею. На думку автора, «...поняття «справедлива війна» має певне позитивне значення в рамках традиції *юридичного розуміння справедливості*, тобто як результату дотримання юридичних норм» [71, с. 169].

Отже, досліджуючи проблему поєднання справедливості та війни І. О. Панафідін зазначає, що «...розуміння війни традиційно пов'язане з актом насилля, а справедливість як одна із ключових етичних категорій

позначає уявлення про належне, а тому й негативне ставлення до будь-яких форм прояву насилля» [71, с. 162].

Аналізуючи концепцію справедливості О. Гьоффе, автор зазначає, що справедливість забороняє взагалі війну та її ведення і вимагає відмову від принципу «хто сильніший, той і правий» [71, с. 164]. Як бачимо, який актуальний і влучний вираз характеризує наше сьогодення. Російська федерація нехтує правом, вимогами справедливості та зневажає всіх і все, окрім себе.

І. О. Панафідін зазначає: «...будь-яка війна має відповідати певним принципам, що встановлюють моральні обмеження щодо рішення про її початок (*jus ad bellum*)...». І одним із таких принципів є «...принцип добрих намірів – війна може визнаватися справедливою лише за умови, що її учасники ставлять перед собою таку мету, як встановлення миру (причому йдеться саме про мир, а не перемир'я). Досягнення цієї мети, звичайно, можливе тільки шляхом застосування принципу рівності по відношенню до «ворога» і визнання стану ворожості з ним як тимчасового» [71, с. 165].

Отже, якщо проаналізувати ситуацію в нашій державі, то Україна веде справедливу війну з російською федерацією, бо її метою є встановлення миру, відновлення територіальної цілісності держави та суверенітету. Російська федерація постає в якості агресора, загарбника, держави-терориста, яка руйнує усе українське та вчиняє воєнні злочини. Складається враження, що в російській федерації взагалі нема правової системи, існує лише диктатор, хаос, корупція, занепад економіки і рівень життя більшості громадян на рівні 17 століття. Російська федерація здійснила повномасштабне вторгнення в Україну і веде загарбницьку, а отже, несправедливу війну. Україна натомість захищає себе і діє справедливо та в рамках законів.

На підставі вищенаведеного можна прийти до висновку, що в умовах сьогодення тему справедливості обійти не можна. Справедливість – це вічна цінність, а питання справедливості завжди хвилювало людство. Війна в

Україні є яскравим прикладом того, як українці прагнуть справедливості, мужньо відстоюючи свою державу.

Щодо питання конституційних принципів, то під ними слід розуміти керівні ідеї, які є в основі всього змісту конституції тієї чи іншої держави чи в основі змісту її окремих інститутів і норм. Значення конституційних принципів полягає в тому, що детермінуючи законотворчий процес, закріплюючи критерії конституційності норм права, вони і створюють вказану напруженість правового поля, причому не тільки у площині власне конституційного права, але і в системах інших галузей. Тому дані принципи є загальноправовими. Завдяки конституційним принципам організації і взаємовідносин особистості, суспільства та держави, галузі права в процесі взаємодії можуть зберігати здатність до системної єдності. Тому системотворча функція конституції здатна підтримати інтеграцію різних галузей права.

Конституційні принципи є основоположними для всіх галузей права, оскільки Конституція – це головний правовий акт, який регулює найважливіші суспільні відносини та в якому закріплюються ключові правові принципи, які лежать в основі усієї правової системи держави. Вони відіграють роль найбільш важливих принципів міжгалузевого характеру і мають особливе політико-правове значення. Справедливість в якості принципу права має більш конкретний зміст, оскільки на відміну від властивості і якості передбачає його практичне застосування. З цієї позиції дійсно можна сказати, що реалізація правового принципу справедливості покликана забезпечити якість справедливості права.

Серед усіх цих принципів справедливість є базовим принципом конституційного права і відіграє систематизуючу та інтегруючу роль у його становленні, закріпленні, розвитку і реалізації на практиці. Раніше ми вже досліджували функції принципу справедливості у конституційному праві України і серед них виділяємо гуманізуючу. Саме принцип справедливості забезпечує відображення у праві таких ідей як невід’ємність природних прав і

свобод людини, недопустимість їх довільного обмеження. Принцип справедливості – каталізатор процесу правотворення, який виконує і функцію консенсуалізації. Закон має загальнообов'язкову силу, тому треба при прийнятті закону досягати згоди між різними соціальними групами. Принцип справедливості має регулятивну дію. Для прикладу, при реалізації права він стимулює правомірну і обмежує неправомірну активність суб'єктів права [72, с. 29–30].

Основою тлумачення права є принцип справедливості. Особливе значення має інтерпретаційна функція справедливості. Вона реалізується у тому випадку, коли між нормами, які регулюють певні відносини, виникають колізії або суб'єкт правозастосування вважає норму не правовою. Функцією принципу справедливості є і заповнення прогалін у чинному законодавстві та легітимація. У разі ефективного функціонування принципу справедливості забезпечується легітимації правозастосовних рішень і дій [72, с. 30].

Справедливість як цінність змістовно характеризується актуальною присутністю та існуванням всіх інших цінностей в несуперечливому співвідношенні між собою. У випадку конкуренції різних конституційних цінностей в рамках конкретного правовідношення мова повинна йти не про визнання пріоритету однієї конституційної цінності перед іншою, що може призводити до повного заперечення останньої, а до пошуку збалансованого співвідношення обох. І такий підхід, пов'язаний з пошуком «справедливого балансу» конкуруючих конституційних цінностей, має бути характерним для практики КСУ при вирішенні конкретних справ.

Взагалі визначити предметний зміст даного принципу достатньо складно, оскільки на сьогоднішній день справедливість розглядається скоріше як правова ідея, соціальна цінність. Традиційно принцип справедливості розробляється в рамках теорії і філософії права, розглядається через призму соціальних цінностей, тобто як свого роду «етико-юридичний феномен». Мало хто з сучасних вчених заперечує, що справедливість є правовим принципом, що опосередковує як правотворчість,

так і правозастосування, проте подібна обумовленість, як правило, розповсюджується на сферу правосвідомості, тобто має яскраво виражений аксіологічний і політичний характер.

Правові теорії конституційного права створюють основу для розвитку справедливості і є для нього теоретичною базою. С. Погребняк зазначає: «Водночас слід нагадати, що ціла низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості – це свідчить також про непряме закріплення цього принципу в Конституції. Наприклад, ідея справедливості конкретизується у принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін.» [73, с. 31–32].

Як влучно зазначає Є. Реньов: «Особливе місце в системі конституційних критеріїв вирішення соціальних протиріч належить вимогам справедливості.

У вимоги справедливості, за змістом Конституції України, багатоплановий, універсальний зміст, який має різні нормативно-правові форми свого прояву. Він виступає і як інститут правового статусу людини і громадянина, і як принцип правової держави, і, більш того, як деяка політико-правова основа громадянського суспільства, особлива форма досягнення юридичної рівноваги на основі балансу інтересів різних соціальних груп» [23, с. 93].

Визначити предметний зміст цього принципу важко, оскільки справедливість розглядається скоріш за все як правова ідея та соціальна цінність. Традиційно принцип справедливості розробляється в рамках теорії та філософії права, розглядається через призму соціальних цінностей, тобто як своєрідний «етико-юридичний феномен». Проте науковці не відкидають думку про те, що справедливість є правовим принципом, який опосередковує

правотворчість та правозастосування, проте подібна обумовленість розповсюджується на сферу правосвідомості, тобто має чітко виражений аксіологічний і політичний характер.

С. О. Сунегін звертає увагу на те, що «...основоположні принципи права проявляються насамперед у їх моральному змісті, який має об'єктивні основи, що повинні коригувати суб'єктивне сприйняття їх змісту. Однобічне, викривлене суб'єктивне сприйняття та розуміння ідей справедливості, рівності, свободи та гуманізму, як правило, засновується на егоїстичному прагненні задоволення лише особистих (приватних) інтересів певної особи» [74, с. 278]. Автор справедливо вважає, що велика ефективність принципів права досягається лише тоді, коли вони наповнюються мораллю, бо лиш тоді буде відповідна належна їх реалізація, досягнення відповідного суспільного блага, а не задоволення інтересів окремих осіб.

В. О. Васильчук зазначає: «У конституційно-правових відносинах справедливість є критерієм легітимації державної влади та умовою її суверенності. Принцип справедливості реалізується шляхом забезпечення рівної та відкритої процедури доступу до державних посад. Відображення принципу «кожному своє» у діяльності державних органів є розподіл компетенції між різними гілками влади, а також визначення меж повноважень та сфери діяльності кожної з них. Дотримання уповноваженими суб'єктами у своїй професійній діяльності вимоги домірності, заборони перевищення необхідної міри, вимоги однакового поводження та заборони зловживання правом забезпечує здійснення державної влади на засадах справедливості» [75, с. 16].

Принцип справедливості займає особливе місце в праві України. Основою реалізації всіх правових цінностей має бути саме справедливість. Справедливість та право взаємопов'язані і не можуть існувати один без одного. Поведінка людей розцінюється з позиції справедливості та має відповідати законам, що містять справедливі варіанти вирішення практичних ситуацій [76, с. 294].

Усі дії та правові акти чиновника, законодавця, судді мають бути справедливими, бо інакше їх не схвалить суспільство та ті особи, яких ці правові акти стосуються. Справедливість ширша, ніж право. Вона поширюється і на права, і на обов'язки людей [76, с. 294].

Як уже зазначалося нами раніше, справедливість – це принцип права, який пронизує усю правову систему. Він має бути закріплений у всіх галузях права, а нормативно-правові акти повинні проходити експертизу на відповідність принципу справедливості. Коли принцип справедливості втілюється у праві, то право, тим самим, набуває властивість справедливості [77, с. 117].

Справедливість, що втілена у нормах права, вимагає, щоб закон застосовувався однаково для всіх. Однак не слід забувати, що право не може врахувати всієї багатогранності суспільних відносин. Тому в процесі прийняття рішення посадовцям слід керуватись і буквою закону, і своїм уявленням про справедливість, і тим, яке з цих рішень буде найбільш правильним. Закон повинен бути справедливим, оскільки справедливість є критерієм легітимності закону. Право – це нормативно закріплена справедливість, і не можна побудувати нормальну європейську демократичну державу, якщо в ній не буде панувати справедливість.

Призначенням права є «втілення добра, обмеження і виправлення зла», і воно визначається справедливістю. Рівність, свобода та справедливість складають суть ідеї права. Право тісно пов'язане з моральністю, і у демократичній державі повинні бути лише справедливі закони. Проблемним питанням сьогодення є те, що закон по суті може бути справедливим, проте несправедливою є його реалізація. А це пов'язано з низькою правовою культурою і правовою свідомістю громадян. Тому важливим завданням для України є підвищення правової свідомості, втілення принципу справедливості у правосвідомість, боротьба з правовим нігілізмом.

Принцип справедливості повинен протистояти юридичній сваволі, тому кожна норма права має йому відповідати та однаково застосовуватися

до всіх. Важливим є такі критерії закону як чіткість та точність, бо саме вони запобігають неясності розуміння закону, тлумачення і як наслідок – довільного застосування.

Проблемним питанням на практиці є реалізація принципу справедливості. С. О. Сунегін справедливо зазначає: «...принципи права знайшли своє безпосереднє закріплення в нормах чинного законодавства України і, зокрема, в Основному Законі нашої держави – Конституції України. Проте, на жаль, доводиться констатувати, що реалізація їх вимог на практиці здійснюється зовсім не так, як цього вимагає справжній суспільний прогрес. Внаслідок цього політико-правова ментальність багатьох членів українського суспільства характеризується наявністю суттєвих вад, серед яких варто особливо виділити: низький рівень політичної та правової культури, втрата міцних традицій законослухняності, девальвація моральних та духовних цінностей, втрата довіри громадян до влади, розуміння свободи як всюдозволеності, що не має жодних меж тощо.

Однією з найважливіших причин такого кризового стану свідомості багатьох українців, на нашу думку, є ігнорування суб'єктами права об'єктивного морального змісту вказаних принципів або викривлене та одностороннє сприйняття основних моральних постулатів, що засновується, як правило, на суто егоїстичному способі мислення. Отже, особливої актуальності в умовах сьогодення набуває проблема правильного розуміння сутності морального змісту справедливості, свободи, рівності та гуманізму як основоположних принципів права» [74, с. 275].

Хоч конституційний принцип справедливості не закріплений в Конституції України, проте у рішеннях КСУ є прямі апеляції до принципу справедливості. Для підвищення ролі принципу справедливості у правозастосовній діяльності важливим є застосування принципу справедливості судами у своїх рішеннях.

Отже, на підставі вищенаведеного ми приходимо до таких висновків. Справедливість – вічна цінність, основний принцип права [78, с. 57]. Це

основоположна правова цінність, яка забезпечує функціонування та застосування конституційного права, бо саме вона є конституційною цінністю, яка встановлює певні вимоги щодо застосування Конституції.

З іншої сторони, справедливість – це правовий принцип, який пронизує усі галузі права. Конституційний принцип справедливості – це базовий основоположний принцип права, який доповнює та розвиває інші загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, обґрунтовує функціональну необхідність їх існування, визначає межі дії інших принципів, формує ціннісні морально-правові орієнтири і в кінцевому результаті сприяє пануванню принципу справедливості у всіх сферах суспільних відносин. Сутність інших принципів не може бути в повній мірі розкрита без даного принципу, оскільки реалізація будь-якого з них завжди порівнюється з феноменом справедливості.

Раніше ми уже зазначали, що конституційний принцип справедливості є важливим з огляду на те, що він вимагає однакового застосування закону до осіб, які знаходяться в подібних ситуаціях, а також диференційованого застосування до суб'єктів, які знаходяться в різних ситуаціях. Саме принцип справедливості протистоїть юридичному свавіллю, а оскільки Україна прагне бути членом ЄС, то завданням для неї є зміцнення і утворення даного принципу у всіх сферах суспільного життя [79, с. 46].

На підставі вищенаведеного ми пропонуємо наступне:

- справедливість, як конституційна цінність, має бути доступна кожному громадянину. Ідея справедливого та рівноправного суспільства повинна стати однією з головних цінностей Основного Закону України;

- Конституція України показує напрямок розвитку держави і суспільства. Це зрілий і мудрий дороговказ нашого суспільства, який забезпечує державну стабільність і злагоду в суспільстві та захищає кожну людину, а разом з тим і невід'ємні її права та основні свободи. Необхідним кроком з боку законодавця має стати закріплення принципу справедливості в Основному Законі України як загальноправового принципу. Проте для

відображення галузевих основ справедливості необхідно зафіксувати даний принцип в різних галузях права, а саме в тих, де треба захищати в більшій мірі інтереси суб'єктів правовідносин;

- необхідним є законодавче визначення поняття «справедливість»;
- справедливість є правовою цінністю та основоположним принципом права і її реалізація може бути здійснена лише шляхом дотримання закону. В Україні доволі складно реалізувати цей принцип, бо і закони часто є несправедливими, а конституційні права людини порушуються. Усі закони повинні бути справедливими, бо у разі порушення принципу справедливості при їх створенні це призведе до правого нігілізму, їх невиконання. Ніякі цінності не можуть суперечити справедливості. Не завжди у праві відображаються усі ідеали справедливості. Зазвичай в Україні закон закріплює ідеї справедливості лише тих, хто його створив, а думка населення про справедливість того чи іншого закону не враховується. Тобто виходить, що правотворчість може реалізовувати як справедливість, так і несправедливість. Все залежить від того, у чиїх руках знаходиться влада;

- необхідним кроком для ефективної реалізації принципу справедливості має стати подолання корупції та підвищення правової культури і правової свідомості українців, виховання підростаючого покоління у дусі поваги до Конституції та законів України;

- важливе значення конституційного принципу справедливості полягає в тому, що він вимагає однакового застосування закону до осіб, які знаходяться в подібних ситуаціях та диференційованого застосування до тих осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Цінність принципу справедливості розкривається у протистоянні юридичному свавіллю. Тому важливим кроком для України є зміцнення принципу справедливості як основоположного принципу права;

- суди повинні не лише формально посилатися на принцип справедливості у своїх рішеннях та розглядати його як теоретичний трафарет, від якого немає ніякої практичної користі, але реально розкривати

суть справедливості як конституційної цінності та принципу права у своїх рішеннях з врахуванням практики ЄСПЛ;

- в умовах війни конституційний принцип справедливості розкривається в повній мірі, оскільки народ України бореться за відновлення територіальної цілісності своєї держави і її суверенітету, відстоює свою національну ідентичність. Важливим кроком для України після війни має стати ефективна реалізація принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя не лише де-юре, але і де-факто.

2.2 Співвідношення конституційних принципів справедливості та законності

Принцип справедливості тісно пов'язаний з принципом законності. Ще у Стародавньому Римі говорили: «Aequum et bonum est lex legum» («справедливість і загальне благо є законом законів»). Законність є офіційним показником збігу моральних і правових оцінок в акті реалізації права.

Ще давньогрецькі філософи роздумували над категоріями «справедливість» та «законність». Так, для Платона справедливість – це співмірність та підпорядкованість усього: розуму, волі, почуття у визнанні загальної цілі і сили, яка направлена до неї, у тому числі і сили закону. Суть закону полягає не у рівному розподілі прав, а у розподілі обов'язків за принципом «кожному – своє». Закон – це покладення обов'язків і виключення усього, що роз'єднує громадян. Найкраще для держави це те, що її об'єднає (про державу 462 ст.).

Для Сократа вища справедливість полягала у дотриманні законів. Навіть несправедливий закон вимагає підпорядкування йому. В іншому випадку виникає ще більша несправедливість, тому що порушується обов'язок підкорятися. На думку Сократа, принцип законності – це принцип

обов'язкового підпорядкування, а закон визначається саме через підпорядкування.

У період Середньовіччя законність розглядається і як засіб підтримання порядку в людських відносинах, і як важливий виховний фактор. На думку К. А. Гельвеція, існує нерозривний зв'язок між законом і покаранням. Він посилається на тезу Локка, де викладається зв'язок закону з покаранням і нагородою. Справедливість – цінність войовнича, навіть при будь-якому політичному кліматі і в будь-яких матеріальних умовах.

К. А. Гельвецій вважав, що не потрібно покладатися на моральні чесноти людини, які надаються їй для явно надійної опори, для побудови соціальних відносин. Тільки реальна загроза покарання здатна примусити її дотримуватися справедливості. Метою законодавця має бути не виправлення природи людини з метою її морального удосконалення, а створення ситуації, при якій від здійснення злочину її буде утримувати страх отримання достатньо вагомих збитків. Проте треба відмітити, що страх керує поведінкою і способом життя людини. Умови життя підказують стратегію поведінки певного суб'єкта прав, індивіда та особистості.

Принципи справедливості та законності пов'язані між собою і цікавими є такі питання: який принцип є ширшим – законність чи справедливість; чи може акт застосування права бути законним, але несправедливим, чи справедливим, але незаконним? Необхідним є і визначення юридичних критеріїв справедливості правозастосовного акту. На цих питаннях і зосередимо свою увагу.

Насамперед, необхідно розрізнити такі поняття як «справедливість права», «справедливість у праві», «юридична справедливість». Під «справедливістю у праві» розуміють соціально-моральну категорію, яка отримала вираження у праві. Те, у чому саме проявляється справедливість є «справедливістю права», бо вона реалізується за допомогою права. «Юридична справедливість» полягає у однаковому застосуванні закону до кожного, тобто ніхто не може знаходитися у привілейованому стані.

Справедливість є головним критерієм для сприйняття суспільством закону. Закон є ефективним тоді, коли він виконується, тобто тоді, коли він діє на поведінку людей. Для того, щоб він впливав на свідомість людей, він повинен бути справедливим. У протилежному випадку на підсвідомому рівні у людей виникає спротив. Практична діяльність суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, діяльність законодавця повинна бути справедливою. Проте закон має бути правовим, тобто відповідати праву, інакше він втрачає своє значення.

Раніше ми уже зазначали, що закон діє тоді, коли він виконується. Для реалізації на практиці необхідною умовою є саме справедливість закону, оскільки тоді він впливає на свідомість людей, а в іншому випадку викликає лише спротив. Закон втрачає своє значення, якщо він є не правовим [80, с. 56].

Існують відмінності між правом і законом, тому що не будь-який закон є правом, а такий, який є справедливим. Тут доцільно згадати часи президенства Віктора Януковича та його «диктаторські закони» 16 січня 2014 р. Вони обмежували права громадян, надавали більше прав представникам влади щодо покарання учасників протестів, тобто становили загрозу демократії, бо метою була саме криміналізація опозиції. Наразі доволі абсурдним виглядає те, що КСУ скасував заборону призначати керівниками вищих навчальних закладів тих, хто голосував за закони 16 січня 2014 р. [81].

На нашу думку, все ж таки справедливість є ширшою, ніж закон, тому її повністю не можна втілити у нормативно-правові акти. Принцип законності створює передумови для забезпечення справедливості. У правовій системі принцип законності має велике значення та пріоритетний характер. Дотримання принципу справедливості сприяє зміцненню законності, тому між ними є тісний взаємозв'язок. Але законність потрібно не лише проголошувати, але і реалізовувати, бо якщо закон суперечить вимогам справедливості, то, на нашу думку, він повинен бути відмінений.

Дуже часто закон через об'єктивні та суб'єктивні причини є недосконалим. Справедливість, як критерій адекватного відображення законом суспільних потреб, може допомогти удосконалити закон. По-перше, справедливість дозволяє оцінити цілі правових норм та внести до них корективи. По-друге, за допомогою справедливості можуть бути оцінені самі правові норми, які виступають засобом досягнення цілей права. По-третє, процес і результат застосування норм також може піддаватися аналізу з точки зору ідеї справедливості. Чим вищий науковий рівень, якість законодавчих актів, тим вони справедливіші.

Через ідею справедливості поняття «законності» має не тільки інституційний, але і особистий аспект. Тому з цієї точки зору рівень забезпечення законності в тих чи інших історичних умовах залежить від особистої, громадської культури громадян, професійно-правової культури осіб, що застосовують право, від ступеню усвідомлення ними взаємозв'язку між законністю і справедливістю. Дуже важливим є те, що справедливість має бути закладена у самому законі. Слід зазначити, що законність залежить від якості самих законів. Закон є якісним, якщо він відповідає суспільним потребам і реально регулює соціальні відносини у відповідності до поставлених ним цілей. Справедливість створює передумови для забезпечення правової законності, що адресована не тільки громадянам, але і законодавцю.

Щодо діяльності законодавчого органу, то при здійсненні правотворчої роботи він зобов'язаний дотримуватися усіх принципів права. Лише тоді його правові рішення будуть справедливими, а це є реальною гарантією законних прав людини. Саме такими рішеннями можна підвищити повагу людей до закону.

Слід зазначити, що на відміну від справедливості, ідея законності виникає тільки в державно-організованому суспільстві. Законність безпосередньо впливає із справедливості, але на відміну від принципу

справедливості принцип законності має суто правовий характер. Його функції відрізняються від функцій справедливості.

Під законністю треба розуміти дотримання правових норм як гарантії справедливості, які адресовані державою суб'єктам права. Є закони фашистські, антидемократичні, антигуманні, але їх виконання не буде означати дотримання законності. Суть законності полягає у дотриманні та виконанні законів, які відповідають вимогам демократії, права, справедливості, гуманізму та відображають інтереси людини, груп, верств усього населення держави.

У праві справедливість є принципом без універсальних критеріїв. Законним є те, що відповідає формально встановленому нормативному припису. Для того, щоб вирішити питання, що є справедливим у тій чи іншій ситуації, треба шукати критерії для кожного випадку. Тобто, потрібний індивідуальний підхід для кожної справи. І те, що є справедливим для однієї ситуації, буде несправедливим для вирішення іншої. Потрібно визначати, що є справедливим з правової точки зору.

Справедливість, яка включена у поняття права, сприймається як саморегулятор людської поведінки, який часто керується лише міркуваннями особистої вигоди, переслідуючи свій практичний інтерес. Взагалі справедливість – це оціночна категорія і те, що є справедливим для одних є несправедливим для інших. При цьому кожна із сторін щиросердечно впевнена в щирості і справедливості своєї позиції, бо справедливість у кожного своя.

Слід зазначити, що метою закріплення в законодавстві принципу справедливості є не тільки соціальні, але і правові підстави. Принцип справедливості закріплений у вимогах, які містяться у міжнародно-правових актах, наприклад, вимога дотримуватися права громадян на справедливий судовий розгляд (ст. 10 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 6 Протоколу №6 до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод).

Конфлікти у суспільстві вирішуються не лише з позиції законності, але і справедливості, бо основою правозастосовної діяльності є саме справедливість та законність. Їх загальними вимогами є захист прав, свобод та інтересів учасників правовідносин, дотримання принципу рівності громадян перед законом і судом. Не можна вважати вимоги законності і справедливості реалізованими, якщо винесено рішення, що порушує права, свободи та інтереси особистості.

Закон – це мірило справедливості у процесі правозастосування. Застосування права – це те, що є в центрі між законом та людиною, і саме при застосуванні того чи іншого закону повинна реалізовуватися справедливість.

Зміст законності полягає у відповідності будь-якої діяльності правовому закону. Під змістом законності розуміється не власне дотримання чи виконання закону, не діяльність, в якій він реалізується. Законність є сутнісною характеристикою правотворчої і правореалізуючої діяльності, відображає природній, нормальний для правової держави стан їх юридичної правомірності.

У залежності від конкретно-історичних умов та рівня розвитку цивілізації можуть змінюватися критерії справедливості у різних народів. Воля законодавця повинна бути підпорядкована вимогам справедливості. Важливо, щоб закони не встановлювали несправедливих привілеїв, бо це призведе до несправедливості. Такі нерівності принижують справедливість.

Слід зазначити, що у сучасному світі справедливість не завжди панує, але в кінцевому результаті саме вона і перемагає, на що і сподіваємося в російсько-українській війні. Ми є свідками боротьби українського народу за державність, свободу та справедливість. Якщо проаналізувати історію, то справедливість, яка порушується, в кінцевому результаті перемагає навіть через великий відрізок часу.

Справедливість є критерієм адекватного відображення законом суспільних потреб та дозволяє оцінити цілі правових норм, відкоригувати їх і

надає можливість оцінити власне і правові норми. Застосування норм права ми також оцінюємо з позиції справедливості. Тому завданням для парламенту є прийняття якісних законів.

Денніс Ллойд у своїй книзі «Ідея права» веде мову про три взаємопов'язані прояви справедливості:

«1) необхідні правила, які проголошують те, як у визначених ситуаціях треба чинити з людьми;

2) ці правила повинні мати загальний характер, тобто є кожний, хто підпадає під дію даного правила та повинен знаходитися під його юрисдикцією;

3) ці загальні правила повинні застосовуватися неупереджено» [82, с. 108].

На підставі проведеного дослідження ми приходимо до таких висновків:

- поняття «справедливість» тісно пов'язане з поняттям «законність», проте справедливість є більш ширше поняття;

- не можна співставляти справедливість і законність, проте перевагу можна надати думці про те, що справедливість знаходиться над правом і є в тісному зв'язку з ним;

- справедливість створює передумови для забезпечення справжньої правової законності, у ній містяться вимоги щодо рівності всіх перед законом;

- ідея справедливості адресована не тільки громадянам, але і законодавцю, і сприяє зміцненню законності і правопорядку. Законодавець при здійсненні своєї діяльності повинен керуватися саме принципами справедливості та законності.

Цікавим питанням є з'ясування того, чи може правовий акт бути законним, але несправедливим, чи справедливим, але незаконним. Ми вважаємо, що обидва принципи мають бути поєднані, і вони один одного доповнюють, існувати один без одного взагалі не можуть.

У сучасних умовах при суворому дотриманні законності створюються передумови для реалізації в правозастосуванні основних вимог принципу справедливості. Без справедливості законність, тобто точне виконання правових приписів, перетворюється у формальний акт, який позбавлений соціального і гуманістичного змісту та перспективи.

Суть принципу законності полягає в тому, що необхідно забезпечити в процесі правозастосування повне і точне дотримання усіма суб'єктами покладених на них юридичних обов'язків та недопущення будь-яких відхилень від норм закону. Слід зазначити, що багато вимог принципу справедливості сформувалися у суспільстві, насамперед як моральні категорії. І хоча вони і закріплені в праві, але залишаються моральними категоріями.

Законність і справедливість знаходять своє вираження при розгляді і вирішенні юридичних справ. Так, правозастосовному органу при дослідженні обставин справи, виборі правової норми чи інших дій необхідно виходити тільки із вимог принципу законності щодо точного виконання приписів правової норми. Проте треба враховувати також і правозастосовну ситуацію, пов'язану з моральною оцінкою обставин справи, що не можна помістити повністю у формальні рамки законності, правового регулювання. Тільки при ретельному дотриманні цих положень можна очікувати, що правова норма буде реалізована найбільш справедливо і законно.

Правова норма надає компетентному органу при її застосуванні певну свободу у виборі передбачених законом варіантів поведінки, відповідальності. У цих умовах даний орган керується вимогами індивідуалізації застосування правових норм відповідно до оцінюваних дій, вчинків людей, обирає найбільш справедливе рішення.

Принцип законності вимагає від правозастосовного органу керуватися законом, даючи оцінку тим чи іншим обставинам справи, а принцип справедливості – нормами моральності, а також внутрішнім переконанням відповідного органу в справедливості своїх рішень. Саме моральний критерій

справедливості має важливий вплив на процес формування правосвідомості відповідних органів. Підхід з позиції моральності є основною умовою і гарантом прийняття ними справедливого рішення, адекватно відображаючи суспільні інтереси і особливості конкретної справи.

У процесі видання правового акту законність і справедливість також мають самостійне значення. Принцип законності вимагає точної відповідності дії даного акту нормам матеріального і процесуального права. Разом з тим його зміст повинен з максимальною повнотою відображати уявлення про справедливість, відповідати моральним і правовим поглядам суспільства.

Забезпечення законності – важлива умова прояву справжньої справедливості. Незаконне чи необґрунтоване рішення суду не може бути визнане справедливим. Виділення справедливості як якості акту застосування права означає, що дії відповідного суб'єкта належно оцінені не тільки з позиції законності, але і з врахуванням прийнятих в суспільстві моральних норм.

У правозастосуванні принцип справедливості ширший як принцип законності. Для прийняття правильного, справедливого рішення недостатньо виходити із вимог закону, і необхідним є всебічне врахування правозастосовної ситуації, особистості, щодо якої виноситься рішення. Мова йде про проблему справедливої реалізації закону, який справедливий. Це підтверджує самостійне значення принципу справедливості у сфері реалізації права при вирішенні юридичних справ.

Отже, ми приходимо до висновку, що кожен із принципів має своє самостійне значення на практиці. Це проявляється у практичній діяльності органів державної влади і посадових осіб при прийнятті відповідних рішень, бо часто на практиці принципи законності і справедливості можуть не тільки не співпадати, але і суперечити одне одному.

Вимога справедливості правозастосовного акту тісно пов'язана із справедливістю самого закону. Акти застосування права, які видаються

різними державними органами, підлягають юридичній та моральній оцінці. Негативна моральна оцінка не дає їм моральної сили та авторитету і наслідком є їх відміна чи зміна.

Про справедливість правозастосовного акту можна говорити тоді, коли справедливі самі закони. Нема справедливості в правозастосовному акті, якщо несправедливий закон, у відповідності до якого вирішується справа.

У правозастосовному акті справедливість тісно пов'язана із законністю: поза законністю юридичної відповідальності не існує. Законність та юридична справедливість є не протилежними поняттями, а однопорядковими. Між собою вони органічно пов'язані та співпадають за сферою відносин, які регулюються, за предметом і суб'єктам оцінки. Спільним між цими двома категоріями є те, що юридична справедливість не виходить за межі законності. Законність і справедливість при винесенні правозастосовного акту не є ідентичними поняттями, бо законність не завжди співпадає із справедливістю, але не в тому значенні, що справедливе рішення може знаходитися за межами законності, а в тому значенні, що не будь-яке рішення серед інших законних рішень завжди є справедливим.

Слід зазначити, що законність, обґрунтованість та справедливість судових рішень залежить в першу чергу від кадрів в судовій системі та в правоохоронних органах. Правосвідомість та внутрішнє переконання суддів при прийнятті рішень відіграє суттєву роль. Вважаємо, що лише чіткі формулювання закону та інших нормативних актів виключають можливість тлумачити їх хибно і одночасно є юридично справедливими та сприяють винесенню не тільки законного, обґрунтованого правозастосовного акту, але і справедливого.

У цивільному та кримінальному процесах несправедливість правозастосовного акту пов'язується із неправильністю юридичної кваліфікації. У результаті помилок і кваліфікації судді іноді задовольняють позови тоді, коли треба було відмовити у задоволенні. І може бути навпаки – відмовляють у позовних вимогах при наявності законних підстав для

задоволення, а також неточно визначають, у якій частині позов підлягає задоволенню, якщо він не може бути у відповідності до закону задоволений повністю.

Другим загальним критерієм юридичної справедливості актів щодо застосування правових норм є точне дотримання при розгляді справ і винесенні рішень норм процесуального права. У правозастосовній діяльності процесуальна сторона законності полягає в тому, що встановлення юридично важливих фактів, їх дослідження та оцінка, а також прийняття рішень по справі відповідає встановленому законом порядку і формі.

Тому справедливим актом щодо застосування правових норм є лише такий, який відповідає вимогам матеріального права і приймається з дотриманням встановленої процесуальної форми, тобто акт законний.

Третій загальний критерій юридичної справедливості правозастосовного акту щодо застосування правових норм є критерій їх обґрунтованості.

Законне завжди співпадає із справедливим (в юридичному плані), якщо закон, який містить абсолютно визначене правило, передбачає єдиний варіант рішення і не дозволяє учасникам правовідносин чи посадовим особам змінювати встановлені ним правила чи вибирати заходи впливу в залежності від місцевих умов, обставин справи тощо. При наявності умов, вказаних в гіпотезі правової норми як основи її застосування, вибирається передбачений нормою єдиний варіант рішення. У таких випадках юридично справедливим буде тільки такий правозастосовний акт, а всі інші акти будуть одночасно і несправедливими, і незаконними. Тоді не виникає необхідність обговорювати питання про вибір найбільш справедливого рішення по кожній конкретній справі, бо всі справи, що кваліфікуються по одній і тій самій статті закону, не дивлячись на всю їхню специфіку, підлягають однаковому вирішенню.

Юридична справедливість є вираженням законності, бо вона передбачена процесуальним законодавством, а прийняття несправедливого правозастосовного акту завжди свідчить про порушення вимог норм

процесуального права при розгляді справи і прийнятті рішення. Юридична справедливість за своїм змістом тісно пов'язана з обґрунтованістю акту, що приймається. При несправедливості акту правові висновки не є обґрунтовані матеріалами справи та не впливають з них.

Юридично справедливий правозастосовний акт завдяки своєму моральному авторитету знаходить підтримку і схвалення народом, сприяє підвищенню його правосвідомості і виконує виховну функцію, виробляється звичка добровільно дотримуватися правових норм. Проте несправедливий правовий акт суперечить принципам моральності, а тому не може мати виховного значення.

Ми робимо висновок про необхідність виділення наступних вимог, що закріплені у праві і є загальними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту:

- вимога законного і обґрунтованого застосування норм матеріального і процесуального права;
- вимога обов'язкової відповідності правозастосовного акту нормам моральності і соціальної справедливості.

Нормативні акти справедливі, якщо правильно відображають об'єктивні закони розвитку суспільства, тоді вони сприяють його подальшому розвитку та прогресу. Несправедливі закони вступають в конфлікт з інтересами суспільства. Практика втілення таких законів у життя не дає бажаних результатів, і вони не здатні виконати своє призначення.

Законність і обґрунтованість правозастосовного акту визначає їх справедливість. Всі ці поняття не співпадають між собою повністю ні в правотворчій, ні в правозастосовній діяльності, бо зберігають визначену самостійність. Тому проблема найбільш справедливого застосування норм права стоїть поряд з проблемою законності та обґрунтованості правозастосовного акту і невід'ємна від неї.

Справедливість – це спосіб реалізації законності і досягнення практичних результатів її здійснення. Законність і обґрунтованість у

поєднанні зі справедливістю дають найвищий практичний результат. Виносячи правозастосовний акт, який відповідає усім вимогам законності, обґрунтованості і юридичної справедливості, отримується ідеальний варіант правозастосовного акту, який має найбільшу ефективність щодо виконання цілей, які ставляться державою.

Спеціальними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту є вимога законного і обґрунтованого застосування норм матеріального і процесуального права у відповідності до норм моральності та соціальної справедливості.

Винесення справедливого правозастосовного акту, який одночасно відповідає принципам законності і нормам моралі, сприятиме подальшому розвитку авторитета права та органів, які його застосовують, виробляється звичка добровільного дотримання норм права, бо врахування норм моралі надає юридичному акту моральну опору. Тому необхідно закріпити спеціальний термін для правозастосовних актів – юридична справедливість. Усе це свідчить про те, що необхідно розмежовувати поняття справедливості як правової і не правової категорії. Соціальна справедливість – це не правова категорія, а поняття «справедливість», яке використовується в правотворчості та правозастосуванні – юридична справедливість.

Вважаємо, що специфічними юридичними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту є:

- справедливість права, що відображається в законі (критерієм справедливості якого є соціальна справедливість). Це є головний критерій юридичної справедливості правозастосовного акту;
- застосування санкції правової норми тільки по відношенню до осіб, які вчинили правопорушення, і не застосування до тих, хто не вчинив;
- відсутність зворотної сили закону щодо діянь, які раніше не заборонялися.

Справедливість допомагає виконувати завдання, які поставлені перед відповідними органами, оскільки справедливий правозастосовний акт

знаходить моральне схвалення всіх членів суспільства, а несправедливий буде викликати незадоволення сторін, сприяти поширенню недовіри до органів влади, породжувати сумніви в їх неупередженості.

Як зазначалося уже раніше, «справедливість» – більш широке поняття, ніж «законність», проте вони між собою тісно пов'язані. Без справедливості не можна приймати закони, і законодавець повинен чітко дотримуватися принципу справедливості при реалізації та втіленні своїх ідей у законодавство. Справедливість у кожного своя, тому і закони часто є несправедливими. Проте принцип законності дисциплінує людей. Закони повинні в першу чергу бути відображенням загальнолюдських цінностей, а не задовольняти інтереси чиновників [83, с. 186–187].

2.3 Конституційні принципи справедливості та рівності: порівняльний аспект

Соціальна справедливість і рівність – це найдавніші соціальні ідеї та ідеали людства, які притаманні усій його історії. Саме в боротьбі за соціальну справедливість і рівність знаходить своє найбільш яскраве вираження суспільна природа людини. Оскільки проблеми справедливості і рівності невід'ємні одна від одної, їх часто ототожнюють, хоча насправді кожне з цих понять має свій зміст і значення. Тому необхідним завданням для нас є дослідження цього зв'язку і відмінностей.

Справедливість та рівність – це конституційні категорії, які характеризують соціальне і правове становище людини в суспільстві і державі, є якісними показниками зрілості конституційного ладу, усієї системи суспільних відносин.

Соціальна справедливість (несправедливість) і соціальна рівність (нерівність) – це об'єктивні якості соціальних форм зв'язків членів суспільства, громадян. Самі соціальні зв'язки є сукупністю всіх відносин людей як суспільних істот (тобто відносин сімейних, політичних, моральних

та ін.), в які вони вступають, створюючи людську історію. Тому соціальна справедливість (несправедливість) і соціальна рівність (нерівність) мають відповідне місце в різних сферах суспільного життя.

У залежності від того, в якому становищі знаходяться взаємодіючі сторони, – в рівному чи нерівному, соціальні зв'язки і відносини втілюють відносини соціальної рівності і нерівності. Проте за своєю якістю, але уже в залежності від того, в якому відношенні соціальні зв'язки, що розглядаються, знаходяться до суспільного прогресу, чи сприяють йому чи, навпаки, гальмують його, ці зв'язки можуть втілювати в себе соціальну справедливість чи несправедливість.

Соціальна рівність (нерівність) і соціальна справедливість (несправедливість) – це об'єктивні властивості суспільних зв'язків, відносин. Проте це різні об'єктивні властивості вказаних зв'язків, бо вони відображають різнопорядкові якості суспільних відносин. У першому випадку виражається характер актуального суспільного становища взаємодіючих індивідів, у другому – ставлення цієї взаємодії до історії, до суспільного прогресу та розвитку людства. Тому не завжди і не будь-яка соціальна рівність – історичне благо, що співпадає із соціальною справедливістю і, навпаки, не завжди соціальна рівність – історичне зло, тотожне соціальній несправедливості.

Для більшості людей соціальна несправедливість виражається як очевидна соціальна нерівність, вимоги соціальної рівності у багатьох випадках ототожнювалися із вимогами соціальної справедливості, тому наслідком є помилкове переконання про тотожність соціальної рівності і соціальної справедливості. Такому ототожненню сприяло і те, що на будь-якому історичному етапі проблеми рівності і справедливості були тісно пов'язані, тому що справедливість була відповідною мірою рівності і нерівності, тобто виступала як їх поєднання, що було суспільно допустимим і достатнім для реалізації суспільного прогресу на відповідному етапі історії.

У цьому випадку необхідна ступінь рівності якраз і була вираженням справедливості.

Ототожнювати ці дві категорії не слід. Для цього достатньо звернутися до історії, бо вона знає багато прикладів, коли висунуті вимоги соціальної рівності, зрівнювання майнового і всього суспільного становища індивідів, що вважається соціально справедливим, не могли бути реалізовані саме через те, що історія ще не створила об'єктивних передумов для реалізації подібної рівності як вираження справедливості, бо збереження класових відмінностей і нерівності все ще залишалося умовою суспільного прогресу і було соціально справедливим.

Забезпечення рівності і справедливості у відносинах між людьми – одна з важливих проблем будь-якої держави і суспільства. Рівність належить до тієї категорії, яка цікавить людство упродовж тисячоліть і продовжує цікавити й досі, а саме сутність рівності людей, чи треба до неї прагнути і яким повинно бути справедливе суспільство.

Великі філософи ще з давніх-давен намагалися вирішити проблему співвідношення рівності і справедливості. Справедливість для Платона – це чеснота правильного ставлення до інших людей, сума всіх чеснот взагалі. На його думку, справедливість передбачає певну рівність, «належну міру» та виділяє два види рівності – «геометричну рівність» (рівність по гідності і чеснотам) і «арифметичну рівність» (рівність міри, ваги і числа).

Аристотель поняття «справедливість» виводить через поняття «рівність». Він розробив у своїх працях вчення про два види справедливості. Розподіляюча справедливість – це справедливість, яка проявляється при розподілі влади, почестей і усього того, що можна поділити між членами суспільства. Зрівнююча справедливість повинна проявлятися у сфері цивільно-правових відносин – у цивільно-правових угодах при відшкодуванні шкоди, так і в сфері кримінально-правових відносин при визначенні покарання за скоєний злочин.

Цікавим є наступне питання: чи означає справедливість рівність, несправедливість – нерівність. Справедливість вимагає рівності між людьми. Слід зауважити, що справедливість і рівність хоча і не є тотожними, але і не суперечать одне одному. Саме право повинно виражати справедливість та рівність.

Справедливість, яка виражена у конкретній правовій нормі, має своїм завданням фіксувати тільки те співвідношення рівності і нерівності, при якому забезпечується достатньо точна пропорційність вчинків і наслідків таких вчинків.

Взаємопов'язаними аспектами реалізації конституційного принципу справедливості є зрівнювання і розподіл, диференціація у правовому регулюванні. Ми можемо зрівнювати людей за рівнем доходів, характеру професії, рівнем освіти, релігійною належністю і т.д. Це є формальна економічна, соціальна і т.д. рівність.

Дискусійним є питання співвідношення формальної рівності з фактичною. Відносини нерівності можливі при так званій «позитивній дискримінації». Це той випадок, коли особам, які не мають можливості нарівні з іншими користувачами використовувати надані державою блага, встановлюється більш пільговий режим їх здійснення.

У Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації обґрунтовується правомірність вжиття особливих заходів «...з виключною метою забезпечення належного прогресу деяких расових і етнічних груп чи окремих осіб, що потребують захист, який може виявитися необхідним для того, щоб забезпечити таким групам і особам рівне використання чи здійснення прав людини і основних свобод» [84].

У деяких міжнародних документах також зустрічається термін «позитивна дискримінація». У Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів зазначається, що в національному законодавстві для осіб з обмеженими фізичними можливостями «...може бути передбачена можливість прийняття положень про позитивну дискримінацію» [85]. Такі

пільги мають правовий характер лише в тій мірі, в якій вони є компенсацією особистих зусиль людини, завдяки яким вона має певний позитивний результат (наприклад, премії для переможців конкурсів), або статус є уразливим (депутатський імунітет і т.п.).

На нашу думку, імунітети, як винятки з принципу рівності усіх перед законом та судом, є необхідними з огляду на виконувану суб'єктами, що наділені імунітетом, функціями, що мають важливе значення для держави. Кожне правило має винятки. І от імунітети і є таким винятком, перевагою задля виконання покладених на певну групу осіб суспільно-важливих функцій. Тим більше, це є законні переваги певної групи осіб з метою виконання ними своїх функцій в інтересах держави та її громадян. Такий імунітет надається Президенту України, народним депутатам, омбудсмену і це необхідно для захисту конституційно-правових цінностей.

Проте проблемою на практиці є зловживання імунітетами. Тому, на наш погляд, необхідним є те, що необхідно обмежити таку сферу застосування цього привілею, щоб не допустити свавілля, необґрунтованого застосування імунітету та не перетворити відступ від рівності у правило. Окрім цього, важливою є ціль імунітету – загальна користь для держави і всіх громадян.

У сфері правозастосування формальна рівність передбачає, що необхідно мати рівне ставлення до суб'єктів, які мають однаковий правовий статус [86, с. 8]. Якщо суб'єкт владних повноважень у аналогічних правовідносинах щодо різних суб'єктів здійснює свої повноваження по-різному, то це означатиме, що відсутня неупередженість і це є порушенням принципу справедливості.

Твердження про те, що всі неправомірні дії несправедливі, з точки зору формальної логіки нічого не говорить про те, чи справедливі всі правомірні дії. Стверджувати це можна тільки щодо реалізації справедливих правових норм з урахуванням вимог індивідуалізації. Тому властивість справедливості

не може бути присутня тільки правореалізації і повинна характеризувати весь процес правового регулювання.

Проблемою на практиці є соціальна нерівність в Україні. Держава повинна забезпечити кожній людині гідне людське існування, умови життя, а рівень доходів повинен бути таким, щоб не ображати людську гідність. Однак проблемою у сучасному світі, а особливо в Україні, яка характеризується високим рівнем корупції та зловживанням владою з боку чиновників, є проблема нерівномірного розподілу багатства. Це існувало завжди, але у сучасному світі набуває особливої гостроти на фоні значного поділу людей на багатих і бідних. Проте у високорозвинутих цивілізованих європейських державах такої різниці між багатими та бідними немає. Тому необхідним кроком з боку держави має стати викорінення споживчої психології, подолання соціальної нерівності та корупції.

Слід зазначити, що дуже часто на практиці рівність можливостей і можливості, які людина реально має у сучасному світі, зовсім не співпадають. Важливим завданням для держави є забезпечення справедливості, яка не вимагає ліквідації соціально-економічної нерівності, а вирівнювання умов життя людей. Необхідно встановити такий прожитковий мінімум у державі, який би гарантував гідне людське життя. В Україні взагалі парадоксальна ситуація, яка характеризується тим, що багаті стають багатшими за рахунок незаконного збагачення, а бідні – біднішими, отримуючи легальний копійчаний дохід.

Вважаємо, що право не може усунути фактичну нерівність людей, проте зменшує деякі відмінності у їх становищі, бо диференційовано регулює однорідні суспільні відносини. Тому фактична нерівність дуже часто компенсується шляхом наданням правових переваг, встановлення правових пільг.

Проблемним питанням в Україні є і наявність таких норм, які є несправедливими по суті та породжують нерівність. Так, для прикладу, якщо порівняти розмір мінімальної заробітної плати та розмір заробітної плати

судді КСУ, то, на нашу думку, така різниця у зарплаті є несправедливою. Хоча не можна ототожнювати рівність із справедливістю, проте спільним є те, що ці дві категорії вимагають однаковий підхід до людей.

Ми вважаємо, що у кожної людини почуття справедливості формується під впливом умов життя, її особистісного сприйняття світу, пережитих проблем. І весь навколишній світ людина сприймає через призму своїх індивідуальних особливостей, психологічних, моральних якостей. На основі цього і формується почуття справедливості.

Світ змінюється, і кожна епоха має свої нові критерії справедливості, але справедливість відрізняється від ідеалу. Справедливість – складне поняття і є складнішим, ніж суспільний ідеал, який втілює в себе поняття добра. На нашу думку, справедливість полягає в тому, що за діяння має бути відплата, за злочин – покарання, за заслугу – нагорода.

Несправедливість відіграє велику роль в утвердження справедливості, оскільки якби не було несправедливості, люди не прагнули б до справедливості. Це два антоніми, які у сучасному світі мають велике значення. Вважаємо, що повністю досягнути рівність є нереально і такого в історії людства ніколи не було, проте забезпечити справедливість у відносинах між людьми є цілком можливим.

Справедливість, яка закріплена у відповідній правовій нормі, фіксує тільки те співвідношення рівності і нерівності, при якому забезпечується точна пропорційність вчинків і наслідків цих вчинків. Поняттю справедливості закону повинні відповідати правове становище особистості у суспільстві, гарантування прав і свобод людей. У Паризькій хартії для нової Європи захист та реалізація прав і свобод людини визнані основою справедливості [87]. Справедливість та рівність – це конституційні категорії, які тісно пов'язані між собою. Справедливість не може існувати без рівності, але полягає не тільки у рівності, але і у асоціально виправданій нерівності. Таким чином, поняття «рівноправність», з однієї сторони, формальне, тому що є результатом свідомого абстрагування від тих відмінностей, які властиві

зрівнюваним суб'єктам (індивідуальним чи колективним); з іншої сторони, принцип рівноправності не абсолютний, він підлягає деякому коригуванню шляхом взаємодії з іншим демократичним принципом – соціальної справедливості.

Справедливість – це і правовий принцип і морально-етична категорія. У сукупності зі свободою та вимогами рівності вона є діючим соціальним фактором, який впорядковує соціальне життя в режимі конституційної безпеки. В Україні наразі важливою є адаптація ідеї справедливості і рівності у правову матерію. Це одне із важливих завдань для держави, від вирішення якого залежить як якість, ефективність, так і успішність виконання законів, які застосовуються, бо пріоритет права – рівність, заснована на справедливості.

Рівність і нерівність виражають справедливість у праві і в сукупності сприяють тому, щоб максимально захистити інтереси кожної особистості, не завдаючи при цьому шкоди суспільному благу, законним інтересам інших осіб, інтересам держави та народу. Оскільки Україна прагне отримати членство у ЄС, необхідним є втілення ідеї справедливості та рівності у правову матерію. Це важлива правотворча задача, від вирішення якої на найвищому рівні залежить якість, ефективність та успішність виконання законів.

Право повинно ґрунтуватися на справедливості, бо правова держава є несумісна з несправедливістю, яка спотворює право і не захищає його від порушень. Як показник справедливості, рівність у правовій сфері виражається у рівноправності. У відповідності до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [88]. Справедливість, яка виражається у конкретній правовій нормі, має призначення фіксувати тільки те співвідношення рівності і нерівності, при якому забезпечується точна пропорційність вчинків і наслідків цих вчинків.

Однак застосування принципу рівності як інструмента вирішення конкретних юридичних проблем часто пов'язане із труднощами. У реальних життєвих ситуаціях різні суб'єкти можуть знаходитися в рівному становищі за відповідними критеріями, тоді як за іншими їх становище суттєво відрізняється. Коректне застосування принципу рівності можливе лише у випадку, коли правильно вибраний критерій, на основі якого зіставляється правове і економічне становище суб'єктів.

Так, для прикладу, є зв'язок принципу рівності і загальності оподаткування з положеннями конституційно-правового значення. Порушення даного принципу може призвести до наслідків, що виходять за межі проблем податкового права. Надання необґрунтованих податкових пільг, встановлення дискримінаційних режимів оподаткування відповідних суб'єктів підприємницької діяльності, так само як і будь-які інші можливі форми ігнорування принципу рівності і загальності оподаткування, у кінцевому результаті призводять до руйнування умов справедливої конкуренції на ринку товарів, підривають основи економічної системи держави, провокують платника податків на недобросовісні дії задля збереження свого майна в умовах нерівної конкурентної боротьби.

Отже, принцип рівності та справедливості мають основоположне значення для права, бо справедливість у правовій державі є передумовою, основою реалізації всіх правових цінностей. Вважаємо, що ідея реалізації принципу справедливості не може зводитися лише до встановлення у правотворчості і до дотримання у правозастосуванні пріоритетності та гарантуванні прав і свобод людини. Вона повинна поширюватися і на юридичні обов'язки людей, оскільки здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків. Для прикладу, в умовах війни громадяни України мають обов'язок щодо захисту держави.

Рівність і справедливість не тільки характеризують соціальне і правове становище людини в державі, але і є якісними показниками зрілості конституційного ладу, всієї системи суспільних відносин. Хоча Україна і

взяла курс на втілення у суспільні відносини рівності, справедливості, проте оптимальний баланс між цими конституційними цінностями поки що не знайдений.

Справедливість, яка виражена у конкретній правовій нормі, має завданням фіксувати тільки те співвідношення рівності і нерівності, при якому забезпечується достатньо точна пропорційність вчинків і наслідків таких вчинків. Поняттю справедливості закону повинні відповідати правове становище особистості в суспільстві, реальне гарантування прав і свобод людини.

Реалізація конституційних принципів рівності і справедливості як базових цінностей громадянського суспільства, формування демократичної правової соціальної держави є складним суперечливим процесом удосконалення всієї системи економічних, соціальних, правових, політичних відносин на всіх рівнях їх прояву – державному, муніципальному і це супроводжується різними формами реалізації у цих відносинах, не завжди співпадаючих корпоративних, групових, індивідуальних інтересів. Це визначає як одну із ключових проблем у досягненні балансу інтересів особистості, суспільства і держави, у відповідних сферах державного і суспільного життя, у процесі виконання державою конституційних обов'язків по визнанню, дотриманню і справедливому захисту рівних прав і свобод людини і громадянина.

Справедливість вимагає еквівалентності, рівності у відносинах між людьми, тобто справедливість співпадає з визначеним видом рівності, включаючи його як одну із вимог. Тому їх не можна розглядати як взаємовиключні поняття, проте між ними повинна передбачатися певна схожість. У соціальному плані під рівністю треба розуміти однакове становище індивідів та соціальних груп у суспільстві, наявність ідентичних прав і обов'язків. Загальним для справедливості та соціальної рівності є вимога однакового підходу до людей, що виключає вимоги і переваги одних та дискримінацію інших. Обидва ці поняття є ідеальною нормою людських

відносин, що закріплює абсолютну цінність людини. Проте твердження про тотожність рівності та справедливості помилкове, оскільки це різні об'єктивні властивості суспільних відносин. Рівність виражає відносини співпадіння, взаємної заміни об'єктів, а справедливість – оцінку подібних відносин – як справедливих чи несправедливих, їх відповідність пануючим у суспільстві моральним уявленням та ідеалам. Крім того, існує рівність та нерівність природнього походження, які нейтральні по відношенню до справедливості, а також соціальні відмінності, які не завжди можуть бути представлені як справедливі чи несправедливі нерівності, а соціальні збіги як справедлива чи несправедлива рівність.

Тому не всі відносини рівності-нерівності вимірюються по масштабу справедливості, а це означає, що справедливість та рівність не співпадають повністю, проте і не суперечать одне одному.

Загальним для справедливості та рівності є вимога дотримання однакового підходу до людей, а також вираження пропорційності та еквівалентності. Відмінність між поняттями «справедливість» та «рівність» полягає в тім, що рівність виражає відносини співпадіння, взаємної заміни об'єктів, а справедливість – оцінку подібних відносин як справедливих чи несправедливих, їх відповідність пануючим у суспільстві моральним уявленням та ідеалам.

На нашу думку, перспективами удосконалення реалізації принципів рівності та справедливості має стати:

- формування конституційної концепції соціальної справедливості і рівності, яка включає в себе поєднання теорії і практики та відображає єдність нормативної моделі регулювання відповідних відносин і практики, у тому числі і судової, їх захисту;
- утвердження справедливості у всіх сферах суспільного життя як правового принципу та морально-етичної категорії. У сукупності зі свободою і вимогами рівності вона має стати дійсним соціальним фактором, що впорядковує соціальне життя в режимі конституційної безпеки;

- удосконалення системи оплати праці в Україні, запобігання катастрофічного майнового розшарування між громадянами в державі.

Отже, рівність – це така категорія, яка в суспільному житті повністю нездійсненна і ніколи не була в історії людства повністю реалізована. Ми вважаємо, що не існує навіть формальної рівності, оскільки законодавство майже усіх держав встановлює особливий порядок притягнення до відповідальності певної групи осіб, так звані конституційно-правові імунітети. Тому необхідність такої категорії як справедливість обумовлена існуванням нерівності.

2.4 Конституційний принцип справедливості та його правозастосування

Важливе значення має застосування права. Правозастосовна діяльність – це діяльність певних суб'єктів щодо застосування норм права. Справедливість у правозастосуванні ми розуміємо у різних аспектах: це і законотворча робота, діяльність правоохоронних органів, винесення судових рішень, управлінська діяльність державних службовців.

Необхідним є дослідження реалізації принципу справедливості у правозастосовній діяльності, тому що життя змінюється, судова практика розвивається, і багато питань на даний час є не дослідженими. Дуже часто ми є свідками прийняття несправедливих законів Верховною Радою України, і це не сприймається суспільством та не є правом. Слід зазначити, що несправедливі судові рішення підривають авторитет судової влади і не є правосуддям.

Принцип справедливості – це панівний принцип у праві, який повинен пронизувати усі сфери суспільного життя. Для того, щоб побудувати правову державу, необхідно реалізовувати даний принцип саме судовою гілкою влади [89, с. 40]. Так, у рішенні КСУ від 11 жовтня 2005 р. №8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання звертається

увага на те, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципом справедливості [90].

У Конституції України немає прямого закріплення принципу справедливості, але якщо проаналізувати практику КСУ, то можна побачити, що він сприймається правовою системою, бо вона базується саме на даному принципі. Справедливість – конституційна засада судочинства. Так, у рішенні КСУ від 30 січня 2003 р. №3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора зазначається: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (стаття 8). Право на ефективний засіб захисту закріплено також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (стаття 2) і в Конвенції про захист прав людини та основних свобод (стаття 13)» [91].

До учасників правозастосовного процесу принцип справедливості пред'являє вимогу дотримання норм моральності. Неможливим є приниження людської гідності суддями, адвокатами, сторонами судового процесу, бо це завдає шкоду та підриває ідею справедливості правозастосування. Справедливість заснована на «золотому» правилі моральності: «Не роби іншому те, чого не бажаєш собі». Справедливість надає можливість кожній людині відчувати почуття власної гідності. Головне, що вимагає принцип справедливості, – це повага до прав і гідності людей. Основою принципу справедливості є любов до людей, взаємна повага і справедливість між ними, честь і гідність, недопущення приниження людини і покарання за нехтування цінністю людської гідності.

Структурними елементами правового принципу справедливості є: учасники суспільних відносин, які ним формуються (суб'єкти конкретних суспільних відносин і держава); умови, в яких вони знаходяться (вони

можуть виражатися у виді тільки обставин суспільного життя, але й існуючих правових вимог – недоторканності власності, неухильного дотримання законності і т.д.); функціональні зв'язки між учасниками суспільних відносин, які мають правовий характер (функціональні зв'язки суб'єктів суспільних відносин у формі взаємних прав і обов'язків і функціональний зв'язок держави з ними у формі вимог правових норм, що регулюють конкретні суспільні відносини). Саме структура принципу справедливості дозволяє розібратися у механізмі його впливу на суспільні відносини у процесі правозастосовної діяльності.

Велике значення необхідно надавати удосконаленню правозастосовної діяльності з метою виключення невідповідності між змістом норми права і її застосуванням, між змістом різних норм права, що регулюють однорідну групу відносин.

Справедливість потрібно розглядати в об'єктивному і суб'єктивному аспектах. Усі норми права мають бути справедливими, а справедливість як принцип права повинна бути основою справедливого правового регулювання відносин. Так проявляється об'єктивна основа справедливості в праві.

У суб'єктивному аспекті можна розглядати різні види правовідносин, в яких беруть участь визначені суб'єкти, застосовуючи норми тої чи іншої галузі права і враховуючи рівень правосвідомості учасників цих відносин. Нерідко справедлива норма в результаті недобросовісного застосування може спричинити несправедливість у відповідних відносинах. Коли мова йде про несправедливість застосування норм права, тоді оцінка справедливості самих норм залежить від суб'єктів, які їх застосовують. Оцінка може виходити як від суб'єктів, що застосовують, так і від суб'єктів права, інтереси яких є незахищені в результаті дії перших. При цьому часто справедливість самої норми втрачається і з точки зору оцінки різних суб'єктів, бо прийняте на основі справедливої норми права рішення може бути справедливим чи несправедливим.

Справедливість має оціночний характер. Коли неправильне застосування справедливих норм права може бути оцінено як несправедливість цих норм права по відношенню до різних суб'єктів, що їх застосовують, тоді об'єктивні і суб'єктивні основи справедливості не співпадають. У сучасному світі вести мову про справедливість у державі можна лише в тому випадку, коли об'єктивна і суб'єктивна сторони справедливості збалансовані, що отримує відображення в праві і правозастосовній діяльності. Тому давня і не безперервна ціль людського суспільства – це прагнення до справедливості.

Орієнтиром для правозастосування є законність та справедливість. Завдання правозастосування полягає у знаходженні компромісу між даними цінностями, що вимагає знання законодавства, високого рівня правової культури, а також розвиненого почуття справедливості. Проте дуже часто при правозастосуванні відносяться до принципу справедливості доволі формально, розглядають його як теоретичний трафарет, який не має практичної користі, підміняють його принципом законності.

На наш погляд, необхідним фактором реалізації справедливості є усвідомлення людиною цієї справедливості, її цінності у суспільстві, благ, які людина отримає, якщо справедливість буде реалізована на практиці і у державі пануватиме справедливий закон. От цього і прагне на даний час наша держава.

Слід зазначити, якщо допускатимуться відступи від прямих вимог закону, то наслідки настануть серйозні, бо призведуть до порушення справедливих законів. Ось чому проблема справедливості в реалізації права не може бути знята. У рамках законності вона виступає як проблема вибору рішення, що забезпечує досягнення справедливості при конкретних умовах місця і часу.

Справедливість – це принцип правозастосовної діяльності. Вона закладена у самому змісті права, у тих суспільних відносинах, формою яких є право. Діяльність правозастосовних органів повинна бути пронизана ідеєю

справедливості. Нарешті, винесене рішення, правозастосовний акт, що встановлює конкретні права і обов'язки, заходи юридичної відповідальності повинні бути справедливими.

У судовому процесі справедливість – це суворе і неухильне дотримання норм процесуального і матеріального права, повне і всебічне дослідження обставин справи, яка розглядається, прийняття морально обґрунтованого і законного рішення. На всіх стадіях правозастосовної практики необхідно враховувати вимоги справедливості. Особливо необхідним це є при призначенні покарання. Правова культура, правосвідомість, почуття справедливості є важливими факторами для зменшення ролі випадкових умов. Особисті якості судді можуть позначатися на якості судового рішення позитивно, але можуть і негативно.

В Україні проблемою є те, що рішення національних судів часто оскаржуються до ЄСПЛ з огляду на несправедливість судового процесу в Україні. Проте на практиці виникають ситуації, коли закон, який підлягає застосуванню, є несправедливий і суддя це бачить, але повинен застосувати його.

Якщо рішення суду визнано незаконним, необґрунтованим або є порушення норм матеріального, процесуального права, то це свідчить про некомпетентність, нефаховість судді по вирішенню того чи іншого питання. Тому суддя завжди намагається прийняти таке рішення, яке б не було оскаржене до вищестоящої інстанції, бо це в його інтересах.

Важливим є переоцінка поняття справедливості у свідомості суддів. Справедливими повинні бути і всі відносини, які складаються у кримінальному судочинстві, і, в першу чергу, ставлення до обвинуваченого. Істинність і справедливість – найважливіші якості вироку суду. Відомо, що тільки встановивши істину, можна справедливо покарати винного і не обвинуватити у злочині невинуватого. Покарання тільки винного – це лише одна сторона його справедливості, іншою, надзвичайно важливою стороною справедливого покарання є його повна відповідність тяжкості скоєного і

особи злочинця. Слідчий, суддя, прокурор повинні бути справедливими та об'єктивними. Справедливими мають бути і судження учасників судових дебатів. Перш за все, це стосується оцінки дій, поведінки і особи підсудного, яку дає обвинувач (прокурор, громадський обвинувач) і захисник (адвокат, громадський захисник). Виконання специфічних професійних обов'язків і протилежних професійних функцій не можуть залишити обвинувача і захисника загального для них високоморального усвідомлення справедливості і по відношенню до підсудного, і по відношенню до інших осіб, так чи інакше пов'язаних з кримінальною справою, що розглядається. Демократична держава завжди намагається виховати у своїх громадянах дотримання такої цінності, як справедливість. Проте це залежить ще і від особистих даних громадян, рівня їхньої правової культури, правосвідомості і т.д. Справедливість можна розглядати і в якості показника доцільності, бо якщо порушується справедливість, то порушується і доцільність.

При здійсненні судочинства сторони повинні побачити, що суд відновлює справедливість. Справа судом має бути вирішена на основі закону та неупереджено. Порушення норм процесуального права впливає на законність рішення суду. Незаконне судове рішення при жодних умовах не визнається справедливим. Для того, щоб прийняти справедливе рішення, суд повинен глибоко оцінити зібрані факти лише з позиції закону; правильно оцінити обставини справи та робити висновки, які відповідають доказам по справі. Необхідним є правильна оцінка доказів, бо у протилежному випадку це тягне за собою неправильну юридичну кваліфікацію. Тому законність судового рішення тісно пов'язана з обґрунтованістю.

Без встановлення обставин справи, правильної оцінки зібраних доказів по справі законність рішення неможлива. Проте важливим питанням є не лише справедливість правозастосовного акту, але і справедливість самого закону. Адже акти застосування права підлягають юридичній та моральній оцінці з боку суспільства. Не мають авторитету ті правозастосовні акти, які видаються компетентним державними органами, яким ставить суспільство

негативну моральну оцінку. Якщо юридична оцінка є негативна, тоді це тягне за собою відміну або зміну правозастосовного акту.

Винесені рішення, правозастосовні акти, що встановлюють права і обов'язки, повинні по формі і суті бути справедливими. Отже, законне і ефективне рішення досягається суб'єктом правозастосовної діяльності за допомогою принципу найбільш доцільного застосування права.

Якщо закон чітко сформульований, виключає можливість подвійного тлумачення та є юридично справедливим, це сприятиме прийняттю суддею справедливого судового рішення. У випадку, коли суд бачить порушення прав позивача, то має поновити порушене його право, захистити його інтереси, які були порушені чи оспорювалися відповідачем. Якщо суд відмовляє у задоволенні позову, то стає на захист прав відповідача, на які незаконно посягав позивач. Коли суд частково задовольняє позов, тоді одночасно захищає і права позивача, і права відповідача.

Часто буває так, що на перший погляд законні вимоги позивача під час перевірки їх суддею виявляються незаконними і рішення суддею приймається не на користь позивача.

Прийнявши справедливе рішення, суд виконує завдання правосуддя і тим самим підвищує повагу громадян до права, закону, підвищує авторитет судової влади в очах суспільства. Справедливим є те рішення суду, яке у відповідності до чинного законодавства та вимог моралі вирішило спір та відновило порушені права і законні інтереси людей. Суд повинен керуватися не лише нормами закону, але і моралі, бо якщо моральну сторону залишить без уваги, то у такому випадку суд лише формально застосує правову норму. Деякі категорії справ взагалі неможливо розглянути без врахування моральної оцінки поведінки сторін, наприклад, справи про розірвання шлюбу і стягнення аліментів, вирішення питання про те, з ким залишиться дитина після розірвання шлюбу батьками, поновлення на роботі, поділ майна і т.д.

Особливо норми моралі повинні враховуватися при розгляді цивільних справ. Тоді суддя здійснить правильну юридичну оцінку фактичних обставин

справи і прийме правильне рішення чи про задоволення вимог позивача, чи про відмову у їх задоволенні.

Часто у своїх рішеннях КСУ вказує на порушення принципу справедливості. У рішенні від 22 вересня 2005 р. №5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками КСУ зазначає: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [92].

Справедливість, що втілена у нормах права, вимагає, щоб закон застосовувався однаково для всіх. Однак не слід забувати, що право не може врахувати всієї багатогранності суспільних відносин. Тому в процесі прийняття рішення слід керуватись і буквою закону, і своїм уявленням про справедливість, і тим, яке з цих рішень буде найбільш правильним.

Принципова і та обставина, що наявність спеціальних повноважень і обов'язків державних органів та посадових осіб у правозастосуванні не означає, що тільки вони є суб'єктами правової діяльності у сфері забезпечення законності і справедливості. Навпаки, саме правова активність громадян, юридичних осіб, громадських об'єднань і громадянського суспільства в цілому, їх постійна, узгоджена та систематична боротьба за дотриманням вимог закону є основною умовою для закріплення законності і справедливості. Тому треба підкреслити, що всі суб'єкти права, незалежно від відмінностей у їх правовому статусі, є формально-рівними учасниками встановлення і функціонування законності та справедливості у суспільному житті.

Ми погоджуємося з думкою Н. Костюк про те, що «Одним з найважливіших умов забезпечення принципу справедливості є дотримання суб'єктом застосування норм права вимог щодо відповідності міри юридичної відповідальності еквівалентності правопорушення. Розглядаючи

застосування норм права як стадійний, інтелектуальний процес, що складається з певних етапів, слід відзначити, що принципом справедливості суб'єкт застосування повинен користуватися на усіх етапах» [65, с. 9].

У правозастосовній діяльності особливістю реалізації принципу справедливості є те, що він ставить певні етичні та моральні вимоги до всіх суб'єктів. Правозастосовні органи зобов'язані у своїй діяльності не допускати грубість, приниження людської гідності, байдужість до людської долі тощо. При прийнятті рішення повинні керуватися своїми уявленнями про справедливе і несправедливе, а це залежить від рівня правової культури, правової свідомості. Кожне рішення відповідного органу має бути справедливим, в інакшому випадку робота правозастосовних органів зводиться нанівець. Н. Костюк справедливо зазначає: «...принцип справедливості застосування норм права необхідно розглядати не як декларативний, а як реально діючий, що завжди має використовуватися суб'єктами застосування при вирішенні конкретної справи на усіх стадіях правозастосовного процесу. Саме в принципі справедливості поєднуються моральні та правові засади, оскільки він закріплений законом, забезпечується державою та формується і підтримується моральними основами суспільства, через що виявляється його соціально-правовий аспект. Зазначений принцип відображає відповідність суспільної думки про прийняте рішення самому рішенню. Від того, наскільки переконливим та морально-виправданим є рішення компетентного органу, залежить його авторитет. Принцип справедливості – це етико-юридичний феномен, цінність якого виявляється у процесі застосування норм права, досягнення оптимального співвідношення між приватними та загальнолюдськими цінностями, в тому числі правовими, які відповідають рівню економічного, політичного, соціального та культурного розвитку суспільства і забезпечують успішне вирішення як актуальних, так і перспективних завдань нормативного регулювання» [65, с. 6–7].

Слід зазначити, що несправедливі закони конфліктують з інтересами суспільства. Вони не дають ніяких результатів, бо не сприймаються суспільством та втрачають своє значення. Якщо закон несправедливий, то необхідно його змінювати чи повністю відмінити в законодавчому порядку. Якщо закон справедливий, то його потрібно виконувати. Лише в такому випадку Україна стане правовою державою.

Проблеми справедливості завжди викликали інтерес у суспільства та вчених. Тому з'ясування сутності справедливості у праві є актуальним питанням сьогодення, бо діяльність усіх гілок влади в Україні зводиться до застосування принципу справедливості на практиці. Справедливість спрямована на задоволення інтересів не лише окремих верств населення, але і на задоволення інтересів усього суспільства, тобто вона тісно пов'язана з принципом рівності.

Україна стоїть на шляху інтеграції до ЄС, тому завданням для нашої держави має стати прийняття справедливих нормативних актів, імплементація їх у життя. Не менш важливим питанням є і прийняття справедливих правозастосовних актів, тому що тоді зростає авторитет права та довіра до органів влади з боку суспільства. Такий акт буде виконуватися, бо знаходить моральне схвалення усіх членів суспільства, на відміну від несправедливого. Тому тема справедливості у практичній діяльності органів влади має бути питанням номер один у демократичній державі.

Висновки до розділу 2

1. Справедливість – це конституційно-правова цінність, яка у правовій державі має виступати передумовою для реалізації всіх інших цінностей. Окрім цього, є базовим принципом конституційного права, що відіграє систематизуючу та інтегруючу роль у його становленні, закріпленні, розвитку і реалізації на практиці. В якості принципу права справедливості має більш конкретний зміст, оскільки на відміну від властивості і якості передбачає його практичне застосування. З цієї позиції дійсно можна сказати, що реалізація правового принципу справедливості покликана забезпечити якість справедливості права.

Під час дослідження ми прийшли до наступних висновків:

- справедливість, як конституційна цінність, має бути доступна кожному громадянину. Ідея справедливого та рівноправного суспільства повинна бути однією з головних цінностей Основного Закону України;
- необхідним кроком з боку законодавця має стати закріплення принципу справедливості в Конституції України як загальноправового принципу. Проте для відображення галузевих основ справедливості необхідно зафіксувати даний принцип у різних галузях права, а саме в тих, де треба захищати в більшій мірі інтереси суб'єктів правовідносин;
- необхідним є законодавче визначення поняття «справедливості»;
- справедливість є правовою цінністю та основоположним принципом права і її реалізація може бути здійснена лише шляхом дотримання закону. Це можливе лише при подоланні корупції та підвищенні правової культури та правової свідомості українців, вихованні підростаючого покоління у дусі поваги до Конституції та законів України;
- важливе значення конституційного принципу справедливості полягає в тому, що він вимагає однакового застосування закону до осіб, які знаходяться в подібних ситуаціях, та диференційованого застосування до тих осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Цінність принципу справедливості

розкривається у протистоянні юридичному свавілля. Тому важливим кроком для України є зміцнення принципу справедливості як основоположного принципу права;

- суди повинні не лише формально посилатися на принцип справедливості у своїх рішеннях та розглядати його як теоретичний трафарет, від якого нема ніякої практичної користі, але реально розкривати суть справедливості як конституційної цінності та принципу права у своїх рішеннях з врахуванням практики ЄСПЛ;

- в умовах війни конституційний принцип справедливості розкривається в повній мірі, оскільки народ України бореться за відновлення територіальної цілісності своєї держави і її суверенітету, відстоює свою національну ідентичність. Однак важливим кроком для України після війни має стати ефективна реалізація принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя не лише де-юре, але і де-факто.

2. Принцип законності і принцип справедливості мають своє самостійне значення на практиці. Це проявляється у практичній діяльності органів державної влади і посадових осіб при прийнятті відповідних рішень, бо часто принципи законності і справедливості можуть не тільки не співпадати, але і суперечити одне одному.

Ми прийшли до висновків, що:

- справедливість знаходиться над правом і є в тісному зв'язку з ним;

- поняття «справедливість» тісно пов'язане з поняттям «законність», проте справедливість є більш ширше поняття;

- справедливість створює передумови для забезпечення справжньої правової законності, у ній містяться вимоги щодо рівності всіх перед законом;

- ідея справедливості адресована не тільки громадянам, але і законодавцю, і сприяє зміцненню законності і правопорядку. Законодавець

при здійсненні своєї діяльності повинен керуватися саме принципами справедливості та законності.

Ми робимо висновок про необхідність виділення наступних вимог, що закріплені в праві і є загальними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту:

- вимога законного і обґрунтованого застосування норм матеріального і процесуального права;
- вимога обов'язкової відповідності правозастосовного акту нормам моральності і соціальної справедливості.

Проблема найбільш справедливого застосування норм права стоїть поряд з проблемою законності та обґрунтованості правозастосовного акту і невід'ємна від неї. Вважаємо, що необхідно закріпити спеціальний термін для правозастосовних актів – юридична справедливість.

На нашу думку, специфічними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту є:

- справедливість права, що відображається в законі (критерієм справедливості якого є соціальна справедливість). Це головний критерій юридичної справедливості правозастосовного акту;
- застосування санкції правової норми тільки по відношенню до осіб, які вчинили правопорушення, і не застосування до тих, хто не вчинив;
- відсутність зворотної сили закону щодо діянь, які раніше не заборонялися.

Справедливість є ширшою, ніж закон, тому її повністю не можна втілити у нормативно-правові акти. Проте принцип законності створює передумови для забезпечення справедливості, а дотримання принципу справедливості сприяє зміцненню законності.

3. Рівність і справедливість – якісні показники зрілості конституційного ладу, всієї системи суспільних відносин. Хоча Україна і взяла курс на втілення у суспільні відносини рівності, справедливості, проте

оптимальний баланс між цими конституційними цінностями поки що не знайдений.

Справедливість та рівність не співпадають повністю, проте і не суперечать одне одному. Загальним для справедливості та рівності є вимога дотримання однакового підходу до людей, а також вираження пропорційності та еквівалентності. Відмінність між поняттями «справедливість» та «рівність» полягає в тому, що рівність виражає відносини співпадіння, взаємної заміни об'єктів, а справедливість – оцінку подібних відносин, як справедливих чи несправедливих, їх відповідність пануючим у суспільстві моральним уявленням та ідеалам.

На нашу думку, перспективами удосконалення реалізації принципів рівності та справедливості має стати:

- формування конституційної концепції соціальної справедливості і рівності, яка включає в себе поєднання теорії і практики та відображає єдність нормативної моделі регулювання відповідних відносин і практики, у тому числі і судової, їх захисту;
- утвердження справедливості у всіх сферах суспільного життя як правового принципу та морально-етичної категорії. У сукупності зі свободою і вимогами рівності вона має стати дійсним соціальним фактором, що впорядковує соціальне життя в режимі конституційної безпеки;
- необхідність внесення змін у чинне законодавство стосовно декларування чиновниками не лише своїх доходів і видатків, але і подання декларацій їхніми близькими родичами. У такому випадку досягнення соціальної справедливості та рівності, подолання корупції є більш ймовірним, ніж в умовах сьогодення;
- удосконалення системи оплати праці в Україні, запобігання катастрофічного майнового розшарування в державі.

На підставі проведеного дослідження ми прийшли до висновку, що рівність – це така категорія, яка в суспільному житті повністю нездійсненна і ніколи не була в історії людства повністю реалізована. На нашу думку, не

існує навіть формальної рівності, оскільки законодавство майже усіх держав встановлює особливий порядок притягнення до відповідальності певних осіб, так звані конституційно-правові імунітети. Тому необхідність такої категорії як справедливість обумовлена існуванням нерівності.

4. Справедливість – це принцип правозастосовної діяльності, який закладений у самому змісті права, у тих суспільних відносинах, формою яких є право. Діяльність правозастосовних органів повинна бути пронизана ідеєю справедливості. Винесене рішення, правозастосовний акт, що встановлює конкретні права і обов'язки, заходи юридичної відповідальності повинні бути справедливими.

До учасників правозастосовного процесу принцип справедливості пред'являє вимогу дотримання норм моральності. Проте дуже часто при правозастосуванні до принципу справедливості відносяться доволі формально, розглядають його як теоретичний трафарет, який не має ніякої практичної користі та часто підміняють його принципом законності.

Слід зазначити, якщо допускатимуться відступи від прямих вимог закону, то наслідки настануть серйозні, бо призведуть до порушення справедливих законів. Ось чому проблема справедливості в реалізації права не може бути знята. У рамках законності вона виступає як проблема вибору рішення, що забезпечує досягнення справедливості при конкретних умовах місця і часу.

Справедливість, що втілена у нормах права, вимагає, щоб закон застосовувався однаково для всіх. Однак не слід забувати, що право не може врахувати всієї багатогранності суспільних відносин. Тому в процесі прийняття рішення посадовцям слід керуватись і буквою закону, і своїм уявленням про справедливість, і тим, яке з цих рішень буде найбільш правильним.

У чинне законодавство та у правозастосовну практику доцільно було б увести такий термін як «справедливість». Тоді рішення суду чи інший

правозастосовний акт можна оцінювати не лише з точки зору закону, але і з точки зору моралі, тобто справедливості.

Україна стоїть на шляху інтеграції до ЄС, тому завданням для нашої держави є прийняття справедливих нормативних актів та правозастосовних актів. Це підвищить довіру до органів влади з боку суспільства.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ

3.1 Конституційний принцип справедливості у соціальній сфері

*Соціальної справедливості не можна досягти
жорстокістю. Жорстокість знищує те, що хоче створити*

Св. Іван Павло II

Прагнення до соціальної справедливості є найбільш прогресивною та гуманною ідеєю в історії людства. Поняття соціальної справедливості проходить через різні сфери суспільного життя – економіку, політику, право, мораль тощо, знаходячи своєрідне відображення у кожному з них. Система соціальної справедливості складається з різноманітних відносин. Право та мораль – не прості елементи соціальної справедливості та не окремі її частини. Ті чи інші сфери життя і системи суспільних відносин і норм, які вони регулюють, досить самостійні та мають специфічну соціальну природу. Проте функціонують разом в одному напрямку. Поняття соціальної справедливості є засобом інтеграції політики, права і моралі.

Держава за своєю природою має призначення вирішувати загальні проблеми і забезпечувати загальний порядок в інтересах усіх соціальних спільнот, а не тільки в інтересах правлячих суспільних груп і верств населення. Так, в преамбулі Статуту Міжнародної організації праці (далі – МОП) про це зазначено так: «Загальний і міцний мир може бути встановлений тільки на основі соціальної справедливості» [93].

Слід відмітити, що потреба у праві виникла в момент, коли обмін між людьми ускладнився настільки, що самостійно вони уже не могли вирішувати, який розподіл благ треба вважати справедливим. Від самого початку люди прагнули до рівноцінності благ, що обмінюються, до того, щоб сам процес обміну проходив на збалансованих умовах. Створюючи правові

конструкції, вони відштовхувалися саме від ідей справедливості, як істинних, правильних, і саме тому справедливість є сутнісним початком права.

Існує декілька видів справедливості: соціальна, економічна, моральна, юридична. Соціальна і моральна не є тотожними. Справедливість в її етичному, моральному значенні є основою будь-якого суспільного явища. У свою чергу соціальна справедливість своїми коріннями заходить в моральну справедливість, як початкову форму її пізнання суспільством.

Справедливість має нормативний характер і виражається у визначених формулах розподілу благ. Проте в літературі ми можемо зустріти такі формули як «кожному по заслугах», «кожному порівну», «кожному те, що належить відповідно до закону» і т.д.

Соціальна справедливість втілюється у життя лише тоді, коли вона забезпечує кожній людині гідний рівень життя. Зміст поняття «соціальна справедливість» залежить, насамперед, від економіки держави, державного устрою. Тому в умовах сьогодення, а саме в умовах війни, критерії соціальної справедливості будуть змінені. Загальноправовий принцип соціальної справедливості не тільки відображає ті положення, які закріплені у діючих правових нормах, але і визначає напрямки удосконалення законодавства.

Якщо принцип соціальної справедливості втілений у законодавство, то він у першу чергу забезпечує рівність усіх громадян перед законом; надає кожному громадянину рівні можливості для досягнення його цілей у житті, але лише законних цілей; законодавство держави не має обмежень свобод громадян, які проголошені Конституцією держави; нема ніякої дискримінації щодо громадян та забезпечується їм гідний рівень життя.

Справедливість є фактором у відповідності, до якого люди у процесі взаємодії координують між собою домагання отримання певних благ, і це знаходить втілення у правових ідеях. Справедливість у правовому середовищі є і онтологічним початком, і гносеологічним.

Щодо права, то воно є критерієм справедливого розподілу матеріальних благ, встановлює рівність громадян перед законом незалежно

від походження, матеріального становища і соціального статусу. Ціль права як початку справедливості полягає у протистоянні несправедливості шляхом узгодження інтересів учасників суспільних відносин. І тільки маючи таку якість, як справедливість, право набуває цілісний характер для окремої людини, набуває особистісний сенс. Висока соціальна значимість права полягає і в його здатності закріплювати моральні основи в якості реалій соціального життя.

У Загальній декларації прав людини визначені стандарти соціального забезпечення. У відповідності до ст. 22 цієї Декларації кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і здійснення необхідних для підтримки її гідності і вільного розвитку прав в економічній, соціальній і культурній сферах за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва. У відповідності до ст. 25 Декларації кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, яке необхідне для підтримки здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

У відповідності до Конституції України наша держава є соціальною державою. Принцип соціальної справедливості – це один із основних елементів категорії «соціальна держава». Прогалиною в українському законодавстві є те, що у Основному Законі України відсутній термін «соціальна справедливість». Проте у розділі II Конституції України, а саме у ст. 46 відображається принцип соціальної справедливості. Це і право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом; у ст. 47. – право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло,

придбати його у власність або взяти в оренду; у ст. 48. – право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло; у ст. 49. – право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; у ст. 50. – право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди тощо [88].

Ми вважаємо, що принцип соціальної справедливості полягає не тільки в наданні соціальних гарантій громадянам, але і в покладених на них відповідних обов'язків. У Конституції Японії, Іспанії закріплюється обов'язок громадян працювати. Кожному наданому праву має відповідати обов'язок. І сприяти у досягненні соціальної справедливості має і держава, і громадяни.

Доцільним є визначення взаємозв'язку між правом і соціальною справедливістю. Так, соціальна справедливість і право мають багато спільного у походженні, функціях. Терміни «право» і «справедливість» близькі між собою по змісту. Проте ототожнювати ці два поняття не можна. Правове не завжди є справедливим, а справедливе не обмежується тільки правовою сферою. Справедливість – явище моралі. Це соціальний і етичний критерій права. Своєрідним «мостиком», по якому моральні погляди проникають і вплітаються у правову тканину суспільства, є правосвідомість, а якщо точніше – правова культура.

Слід зазначити, що справедливість закладена в самому змісті права, у тих суспільних відносинах, формою яких є право. Діяльність суб'єктів правозастосовної практики повинна бути пронизана ідеєю справедливості, а винесені рішення, правозастосовні акти, які встановлюють права і обов'язки, заходи заохочення чи юридичної відповідальності повинні по формі і суті бути справедливими. Правозастосовна практика має служити важливим юридичним засобом для реалізації принципу соціальної справедливості у всіх основних сферах суспільних відносин.

Варто зауважити, що соціальна справедливість відрізняється по об'єму від юридичної справедливості, тому необхідним кроком з боку законодавця є

закріплення терміну юридична справедливість та критеріїв її оцінки у нормативних актах. Однак слід зазначити, що в іноземних державах також відсутні законодавчо встановлені критерії справедливості у правозастосуванні.

Соціальна справедливість є одним із принципів, що регулює взаємовідносини між людьми з приводу розподілу чи перерозподілу соціальних цінностей, під якими треба розуміти свободу, сприятливі можливості, доходи і багатства.

КСУ неодноразово звертається до принципу справедливості у своїх рішеннях. Так, для прикладу, у рішенні КСУ від 2 листопада 2004 р. №15-рп/2004 зазначається наступне: «Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [94].

Проблемою в Україні є те, що не кожний закон відповідає вимогам справедливості та не відображає ті реальні суспільні відносини, які утвердилися в житті і які він покликаний регулювати. Н. Костюк зазначає: «Забезпечення соціальної справедливості здійснюється не лише через правоутворення, але й через правозастосування, адже навіть справедливий закон потребує справедливого застосування. Якісним показником нормативно-правових актів є їх відповідність і узгодженість із загальноприйнятими стандартами прав і свобод людини. Принцип справедливості – це вимога до актів застосування норм права, що відображає ідею про соціальну справедливість суспільства, означає розуміння правильності рішення з точки зору інтересів народу і держави, дає особі, яка застосовує норми права, впевненість у тому, що прийняте рішення слугує інтересам людей, а також найбільш послідовно і повно відповідає потребам окремих громадян, громадських організацій» [65, с. 7].

На дану проблему звертає увагу і В. Опришко. Так, в Україні існують досить великі відмінності щодо оплати праці, тобто від найнижчих до найвищих. У нашій державі є і «захмарні» заробітні плати. Якщо в 2019 році мінімальна заробітна плата складала 4 тисячі 173 грн., то максимальна – 300 тисяч гривень і більше. Україна повинна прагнути стати соціальною та правовою. При такому розриві це не відповідає жодним критеріям: ні правовим, ні моральним, ні соціальним. Стаття 48 Конституції України гарантує право кожного на гідний рівень життя для себе і своєї сім'ї, а це – достатнє харчування, одяг, житло. Проте ні мінімальна зарплата, ні тарифи, вартість житла, ціни на продукти харчування та інші товари, витрати лікування не дають змогу реалізувати дану статтю. Не реалізовується і ст. 49 Основного Закону держави щодо створення умов для ефективного і доступного для українців медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах таке обслуговування має здійснюватися безкоштовно. Проте в Україні це лише де-юре, де-факто стаття 49 Конституції України не реалізовується [95].

У нашій державі спостерігається взагалі парадоксальна ситуація, коли багаті багатіють, а бідні лише виживають. Такий стан справ у недалекому майбутньому призведе до того, що Україна перетвориться у «державу корупціонерів та пенсіонерів».

Як зазначає В. Опришко: «На наш погляд, призначення високих зарплат в державних структурах, з врахування того, що Україна – одна із самих бідних держав в Європі і світі, не просто сумнівно, але недопустимо з точки зору соціальної справедливості, моралі і права. Ті, хто призначає, відстоює і отримує високі зарплати, їх високий розмір вважають цілком нормальним, оскільки високі зарплати, на їх думку, знімають потребу в отриманні хабарів. Але практика свідчить про інше: чимало тих, хто займав і до цих пір займає високі посади і отримує немалі зарплати, не відмовляються від корупційних дій, отримання хабарів. Прикладів цього чимало (подібним грішать окремі народні депутати, працівники урядових структур, суду і

прокуратури, поліції, фіскальних, податкових служб і т.д.). Виявляється, що надмірно високі зарплати, на жаль, не забезпечують гідну і чесну поведінку тих, хто їх отримує» [95].

Вважаємо, що високі зарплати українських чиновників не є бар'єром для них при отриманні хабарів чи розкраданні коштів державного бюджету, бо усе залежить від правової свідомості та правової культури людини, її особистих якостей та моральних цінностей. Великою проблемою в Україні є притягнення до відповідальності українських посадовців.

Зайняти високу посаду в державі перш за все – це питання честі і гідності людини, яка є істинним громадянином і патріотом своєї країни і держави, володіє високими професійними і моральними якостями, високим рівнем правової культури. Така людина повинна, безперечно, отримувати гідну заробітну плату згідно займаної посади, складності професійної діяльності і відповідальності. У той самий час високі зарплати окремих діячів на фоні подальшого зубожіння суспільства можуть стати причиною загострення протиріч і виникнення соціальних конфліктів. У тих умовах, в яких знаходиться наша держава і суспільство, це недопустимо [95].

Одним із видів соціального забезпечення є виплата пенсій. На жаль, українські пенсіонери є найбільш бідними в Європі, оскільки відсутня соціальна справедливість при призначенні пенсій [96, с. 109].

Саме принцип справедливості повинен проявлятися у такому інституті права соціального забезпечення, як пенсійне забезпечення. Проблемою в Україні є невідповідність цьому принципу умов призначення і виплати пенсій, правил визначення їх розмірів, а також відповідна реалізація в процесі правозастосовної діяльності.

Вважаємо, що у законодавстві повинні бути закріплені такі прояви принципу соціальної справедливості: гарантування державою реалізації права громадян на пенсію і встановленого законодавством рівня забезпечення надання всім громадянам однакових можливостей у «зароблянні» пенсійних виплат; встановлення пенсійного віку з урахуванням

медико-біологічних факторів, вплив несприятливих умов праці на стан здоров'я зайнятих у них осіб, враховуючи демографічну ситуацію в державі; встановлення такого рівня пенсійних виплат, який забезпечував би пенсіонерам гідний рівень життя; визначення гнучкого механізму індексації пенсій, здатного швидко реагувати на ріст вартості життя; забезпечення нагляду і ефективного контролю за реалізацією пенсійних прав громадян; гарантування механізму захисту прав громадян у сфері пенсійного забезпечення.

На нашу думку, загальноправовий принцип соціальної справедливості через галузеві принципи чи через принципи такого важливого інституту галузі як пенсії повинен мати чіткі прояви і в пенсійному законодавстві.

У рішенні КСУ від 11 жовтня 2005 р. №8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання зазначається наступне: «В Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави. Діяльність її правотворчих і правозастосовчих органів має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження – у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів» [90]. Окрім цього, єдиний орган конституційної юрисдикції у вищезгаданому рішенні звертає увагу, що при призначенні пенсій, їх розмірів, порядку обчислення і виплати законодавець повинен враховувати принцип справедливості [90].

Слід зазначити, що споживчий кошик українця не забезпечує гідне життя, а лише банальне виживання. Прожитковий мінімум для працездатних осіб на 2023 рік в Україні складав 2684 грн., а на 2024 рік – 3028 грн. На нашу думку, такий розмір прожиткового мінімуму є абсурдним і не забезпечує потреби сучасної людини, тим більше в умовах війни.

Однак хочемо зауважити, що важливе значення має і менталітет населення держави. Для француза, для прикладу, важливо, щоб у споживчому кошику було вино, витрати на гольф і таксі. Для росіянина першочерговим є, на жаль, витрати на горілку і т.д. Українці з встановленим прожитковим мінімумом про таке можуть хіба що мріяти.

За даними Мінфіну, якщо проаналізувати ВВП на душу населення, то в Україні такий показник складає 4834,3\$ у 2021 році, а у 2022 році впав на 4,9% [97]. Такий стан справ і війна призводять до того, що працездатне населення виїжджає у ті країни, де панує закон, є справедливість та гідні умови життя.

Для прикладу, МОП розробляє соціальні стандарти і наслідком є такі нормативно-правові акти як Конвенція МОП №152 про збереження прав у сфері соціального забезпечення (1982 р.), Конвенція МОП №118 про рівноправність в сфері соціального забезпечення (1962 р.), Конвенція МОП №102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952 р.), проте жодна з них не ратифікована Україною.

Наступною проблемою, яка перешкоджає реалізації принципу справедливості, є висока корумпованість українських чиновників. Вважаємо, що в Україні дуже часто лише імітується проведення реформ. Слід зазначити, що реалізувати повноцінно принцип соціальної справедливості можливо лише при високому рівні економіки держави. В Україні багато є «працюючих бідних» і ще одним порушенням принципу соціальної справедливості є незадовільна житлова політика держави. При проведенні дослідження CEDOS виявило, що «...житлова політика в Україні є і економічно неефективною, і соціально несправедливою. Замість створення фондів соціального і тимчасового житла, держава десятиліттями спрямовує ресурси на субсидування приватної власності на житло для людей, які не завжди є бідними чи найбільш вразливими. Замість чітких і зрозумілих правил у секторі приватної оренди, ліберальне податкове законодавство створило клас рантьє та «сірий» ринок без інструментів захисту прав жодної зі сторін» [98].

Система соціальної справедливості спотворюється, якщо певні особи перекладають свої обов'язки на інших людей, проте самі мають блага. Категорія справедливості пов'язані зі свободою та рівністю. Хоча і тоталітарна держава може бути соціальною, бо забезпечує право на працю, медичну допомогу, освіту, житло, проте вона не є правовою. Лише у правовій та соціальній державі панує справедливість як конституційна цінність. Вважаємо, що ці три поняття є взаємопов'язаними та не можуть існувати один без одного.

Раніше ми уже зазначали, що Україна є соціальною державою, проте принцип соціальної справедливості реалізовується неповною мірою. З огляду на нестабільну ситуацію в Україні, корупцію спостерігається важка ситуація по залученню іноземних інвестицій в нашу державу. Окрім цього, війна спричинила масову міграцію українців в ЄС, США та інші держави світу, що в недалекому майбутньому може спричинити кризу в нашій державі. Окрім цього, спостерігається несправедливість у розмірах зарплат та пенсій, а прожитковий мінімум та споживчий кошик громадянина України дає можливість зробити висновок про те, що Україна – найбідніша держава в Європі [99, с. 37].

На підставі вищенаведеного ми приходимо до висновку, що у сучасній демократичній правовій державі повинна панувати соціальна справедливість у всіх сферах суспільного життя. У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом ЄС таке завдання є одним із головних. Вважаємо, що для забезпечення соціальної справедливості в Україні необхідним є, насамперед, перебудова психології та мислення людей, подолання корупції та удосконалення нормативно-правової бази. З боку держави повинен забезпечуватися високий рівень соціальної захищеності всіх громадян, гарантування гідного життєвого рівня, удосконалення нормативно-правової бази щодо утвердження соціальної справедливості у всіх сферах суспільного життя.

Як зазначали ми раніше, проблемою, що перешкоджає реалізації принципу справедливості, є висока корумпованість українських чиновників та імітація проведення реформ [100, с. 24]. Проблемою в Україні є криза цінностей, що спричиняє нерозуміння цінності соціальної справедливості. У демократичній державі права людини повинні забезпечуватися, людська гідність має бути недоторканою, повинні створюватися умови для нормального життя кожної людини. Якщо говорити мовою Руссо, то ми маємо зосередитися на сутності людської природи і поставити в центр саму людину.

Якщо держава соціальна, тоді можна розраховувати і на розвиток економіки, а після завершення війни відбудова України та покращення економіки стане питанням номер один. У зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України кожна людина має право на гідне життя і демократична держава має це забезпечувати. Проте для того, щоб розвивалася людина та бізнес, необхідно зменшити рівень корупції в Україні, який є своєрідним гальмом для розвитку нашої держави.

На нашу думку, соціальна справедливість є принципом розвитку демократичного суспільства [101, с. 37]. Українській владі слід мати на увазі, що соціальна справедливість може реалізуватися лише у тій державі, де є економічне зростання, про яке буде йти мова у наступному підрозділі, бо лише фінансова стабільність, покращення стану економіки можуть сприяти вирішенню соціальних проблем.

3.2 Реалізація конституційного принципу справедливості в економіці

Війна в Україні спричинила вельми негативні наслідки для вітчизняної економіки. Зруйновані підприємства, збанкрутілий бізнес, загальна мобілізація та часткова окупація території України російською федерацією завдали удар для економіки держави. Проте навіть в такій ситуації бізнес вчиться виживати та пристосовуватися до нових умов.

Через активні бойові дії знищено багато підприємств, і необхідним кроком є підтримка та відновлення роботи українського бізнесу. Тримати економічний фронт в умовах війни є вкрай необхідним. Так, обласні військові адміністрації спільно з територіальними громадами розробили бюджетні програми для підтримки українського бізнесу шляхом надання релокованим підприємствам безповоротної фінансової допомоги. Для прикладу, Львівською обласною військовою адміністрацією розроблено Програму підтримки бізнесу у відповідності до якої надається така допомога виробничим підприємствам.

Слід зазначити, що Україна намагається всіляко підтримати бізнес у воєнний час. Так, у додатку «Дія» є розділ «Підтримка бізнесу в умовах війни», який передбачає урядові програми та ініціативи з підтримки бізнесу.

Частина підприємств переміщуються до тих областей України, на території яких можна здійснювати свою діяльність. Так, для прикладу до Закарпаття перемістилися більше 400 компаній. Тому наразі область є лідером за показниками економічного зростання. Слід зазначити, що бізнес наразі потребує великої підтримки та створення максимально сприятливих умов для його розвитку, оскільки він забезпечує надходження коштів до бюджету. Важливим напрямком роботи як держави, так і західних партнерів, США має стати підтримка релокованого бізнесу. Проте, якщо з коштами державного бюджету, грантовими коштами не виникатиме проблем, то із

вкладеннями іноземних інвесторів в умовах сьогодення можуть бути проблеми.

Під час війни ми дуже часто є свідками того, як порушується принцип справедливості в Україні, що ще більше погіршує соціально-економічну кризу в нашій державі. Тому дослідження проблем реалізації принципу справедливості в економіці є актуальним питанням сьогодення. Вважаємо, що для того, щоб забезпечити вихід із кризи, необхідно дослідити, які саме є порушення принципу справедливості в Україні, проаналізувати позитивний досвід держав-членів ЄС та надати відповідні пропозиції для виходу із цієї складної ситуації.

Наразі відсутні дослідження українських науковців-правників з даного питання, тому необхідно виявити проблемні питання щодо реалізації принципу справедливості в економіці.

Пандемія завдала великих збитків українському бізнесу, а повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну породило ще глибшу кризу. У даному підрозділі ми хочемо зацентувати увагу на іноземних інвестиціях, бо саме завдяки іноземним інвестиціям можна покращити фінансову ситуацію в державі. Першочерговим завданням для України є створення іноземному інвестору сприятливих умов для роботи та надання відповідних гарантій. Однією з таких є право на справедливий суд і саме стосовно порушення цього права найбільше заяв надходять до ЄСПЛ. Окрім цього, рішення суду повинні бути справедливими, бо це є показник демократичності держави. Жоден інвестор не має бажання працювати у державі, де панує корупція, свавілля, бюрократія, податковий тиск тощо. Наслідком таких негативних явищ є відтік іноземних інвестицій. Побудова ефективної судової системи є необхідною для забезпечення і утвердження принципу справедливості в економіці [102, с. 133].

Як зазначали ми раніше, іноземні інвестиції є рушійною силою для покращення фінансової ситуації в державі. Проте інвестор повинен мати гарантії здійснення своєї діяльності. Такою гарантією, на нашу думку, є

право на справедливий суд. На практиці проблемним питанням є корумпованість українських судів, тому домогтися справедливого правосуддя в Україні доволі складно. Окрім цього, часто є порушення прав іноземних інвесторів з боку податкових та митних органів, а неефективний захист національних судів призводить до того, що іноземні інвестори звертаються до міжнародних судів і це підриває авторитет України на міжнародній арені [103, с. 93].

Важливим питанням є і удосконалення розробки нормативно-правових актів. Якісне законодавство впливає на рівень інвестиційної привабливості будь-якої держави. Як уже нами зазначалося, в Україні проблемним питанням є розробка нормативно-правових актів, які порушують принцип справедливості. Законодавець повинен завжди пам'ятати, що справедливість виникла скоріше як право і всі закони повинні відповідати даному принципу. Справедливість стоїть вище всього і від того, як вона реалізована законодавцем у нормативно-правових актах, залежить багато чого [104, с. 189].

Як справедливо зазначається у монографії «Правове забезпечення дотримання принципу справедливості в управлінні економікою» під загальною редакцією В. Устименка, «...однією з умов утвердження принципу справедливості у економіко-правовій системі України слід визнати зміну підходів до правотворчої роботи та методології підготовки нормативно-правових актів. Насамперед, розробка закону чи підзаконного нормативно-правового акта має відбуватися через призму принципу справедливості з обов'язковим проведенням науково-правової експертизи проектів таких актів (як, наприклад, проводиться антикорупційна експертиза)» [105, с. 16].

Необхідною є і підтримка інвестора з боку держави. Ще до повномасштабної війни на Всесвітньому економічному форумі в Давосі Президент України заявив: «Кожному інвестору великої компанії, яка приведе в Україну більше 100 мільйонів доларів, ми забезпечимо окремий контракт з державою. Саме держава вас буде захищати. У вас буде

менеджер – investment nanny, який розмовляє п'ятьма мовами, і 24/7 цей менеджер буде з вами працювати – будь-яке питання, будь-яка проблема буде вирішуватися в контакті з цим менеджером, і не буде ніякої проблеми» [106] (цит. за: Мінфін).

Обіцянка глави держави залишилася в силі і 10 лютого 2021 року ним підписано Закон «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» [107]. Законом надається державна підтримка інвесторам із сумою інвестицій від 20 млн євро. Щоб отримати відповідні преференції від держави інвестиційний проект:

1) повинен реалізуватись у сферах переробної промисловості, добування, поводження з відходами, транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності, логістики, освіти, наукової та науково-технічної діяльності, охорони здоров'я, мистецтва, культури, спорту, туризму та курортно-рекреаційній сфері (деякі з вищевказаних сфер мають свої виключення);

2) повинен передбачати будівництво, модернізацію, технічне та/або технологічне переоснащення об'єктів інвестування;

3) повинен створити не менше ніж 80 робочих місць із середньою заробітною платою працівників, розмір якої мінімум на 15% вищий, ніж середній для цього виду діяльності в регіоні;

4) строк реалізації проекту не повинен перевищувати 5 років.

Якщо інвестор відповідає вищеперерахованим критеріям, тоді подає заявку з документами, серед яких є інвестиційний проект та проект спеціального інвестиційного договору. Проте проблемою на практиці в Україні стане погодження умов договору з органами місцевого самоврядування, а саме у тому випадку, якщо таке погодження буде винесене на голосування місцевої ради. Зважаючи на корумпованість українських чиновників, шанси у іноземного інвестора достатньо сумнівні.

Якщо все ж таки іноземному інвестору вдасться пройти дану «процедуру», тоді він звільнитиметься від сплати певних податків та зборів,

для прикладу, податку на прибуток та ПДВ; звільнення від оподаткування ввізним митом нового устаткування (обладнання) та комплектуючих виробів до нього, що ввозяться виключно для реалізації інвестиційного проекту; забезпечення переважного права землекористування земельною ділянкою державної або комунальної власності для реалізації інвестиційного проекту; забезпечення за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та з інших джерел, не заборонених законом, будівництва об'єктів суміжної інфраструктури (автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), необхідних для реалізації інвестиційного проекту зі значними інвестиціями [107].

Наразі готуються зміни до вищезгаданого Закону, які передбачають преференції на проекти від 12 мільйонів євро, тобто мінімальна сума «значних інвестицій» знижується на 8 мільйонів євро. Окрім цього, пропонується знизити планку щодо створення інвестором робочих місць з 80 до 50 [108].

Український бізнес переживає важкі часи, і правильним кроком є створення відповідного фонду для підтримки малого і середнього бізнесу. Під час пандемії спостерігалось порушенням принципу справедливості з огляду на те, що деякі торгівельні центри та ресторани, власники яких наближені до представників влади, не дотримувалися карантинних обмежень і не припиняли отримувати прибутків. Натомість інші підприємці, які не мали зв'язку із владою, зазнавали суттєвих збитків через пандемію. Такий стан справ призводив до невдоволення громадян, зневаги до права, закону, адже, на їхню думку, нема справедливості в Україні. Тому і на даний час кожний повинен мати рівні можливості в економіці, а в привілейованому стані можуть бути лише іноземні інвестори.

Якщо проаналізувати іноземний досвід, то слід зазначити, що, для прикладу, в сусідній Польщі іноземним інвесторам надали дозвіл брати участь у приватизації, надано доступ на внутрішні ринки. Окрім цього, іноземні інвестори мають митні пільги, бо «...звільняються від сплати мита

на обладнання, придбання якого відбулося за кордоном, протягом трьох років інвестиційної діяльності. Щоб заохочувати іноземні інвестиції, польська місцева влада може звільнювати інвестора від сплати податку на нерухоме майно, надавати пільги для оплати за електроенергію, готувати основу для підприємницької діяльності по зниженій ціні» [109, с. 59].

Ми погоджуємося з висновком К. О. Хрімлі та О. Ю. Гостевої стосовно того, що «Корисним для законодавства України є досвід Польщі, Чехії, Угорщини, Бразилії щодо надання іноземним інвестиціям національного режиму, не обмежуючи їхньої діяльності. Також є сенс запозичити досвід Німеччини та Угорщини щодо надання спеціальних пільг і преференцій іноземним інвесторам, які вкладають свої кошти у депресивні регіони, тобто регіони, що відстають за своїм економічним розвитком» [109, с. 60].

Адже інвестори мають бажання вкладати кошти в підприємства, які знаходяться у великих промислових містах, а не в малих містах, які для іноземного інвестора є непривабливими. Держава має завдання «...запропонувати інвестору такі стимули, які б могли компенсувати проблеми й незручності, що пов'язані з інвестиціями в малі міста» [105, с. 32]. Тоді і вирішаться проблеми держави за допомогою саме інвесторів.

Тепер стосовно оподаткування. Погоджуємося з тим, що «Справедливість оподаткування повинна базуватися на основі гармонійного поєднання фінансових інтересів держави, суспільства і платників податків. Податковий стимул має чітке спрямування – заохочування інвестицій, що відповідає фінансовим інтересам держави, суспільства, а тому є справедливим для держави. Доцільно зазначити, що у випадку залучення інвестицій в економіку України, це позитивно відобразиться на економіці України в цілому, а тому всі суб'єкти господарювання зможуть скористатися цими перевагами. Зазначене свідчить, що й для інших суб'єктів господарювання, які не пов'язані з інвестиційною діяльністю, справедливим буде пільговий податковий режим відносно інвесторів» [105, с. 31].

У монографії «Правове забезпечення дотримання принципу справедливості в управлінні економікою» зазначається наступне: «Дослідження демонструє, що для підвищення інвестиційної привабливості й вирішення економічних проблем, які існують в Україні, потрібно передбачити диференційовану систему податкових стимулів, використовуючи міжнародний досвід, адаптуючи його до специфіки української економіки, що призведе до поступового збільшення надходжень інвестиційного капіталу в економіку України.

Відтак, на рівень інвестиційної активності в Україні прямо впливають податкові стимули. Основними податковими стимулами для залучення інвестицій в економіку України можуть стати: інвестиційні податкові кредити; диференційовані ставки з податку на прибуток підприємств, ПДВ (в залежності від галузей економіки); пільги при реінвестуванні прибутку; преференції з амортизації для суб'єктів господарювання, які використовують нові технології; спрощення податкової звітності для інвесторів» [105, с. 32].

Автори роблять висновки про те, що:

1. Економічна криза, податковий тиск вказують на те, що в Україні відсутні ринкові механізми, які дають можливість вийти з економічної кризи та покращити інвестиційний клімат. Для того, щоб інвестор вкладав кошти, треба забезпечити справедливе оподаткування. «Потрібно запровадити таку систему оподаткування, яка б не стримувала інвестиційну активність, а, навпаки, передбачала стимули для інвесторів в тих галузях економіки й на тих територіях, де це потрібно державі. Саме принцип справедливого оподаткування має стати основою для покращення інвестиційного іміджу України» [105, с. 32–33].

2. «Механізм податкового стимулювання інвестиційної діяльності є недосконалим, декларативним, не стабільним, а тому не дозволяє на належному рівні підтримувати інвестора й сприяти залученню інвестицій в економіку України. Для підвищення інвестиційної привабливості й вирішення економічних проблем, які існують в Україні, потрібно

передбачити диференційовану систему податкових стимулів, використовуючи міжнародний досвід, адаптуючи його до специфіки української економіки, що призведе до поступового збільшення надходжень інвестиційного капіталу в економіку України. Основними податковими стимулами для залучення інвестицій в економіку України можуть стати: інвестиційні податкові кредити; диференційовані ставки з податку на прибуток підприємств, ПДВ (в залежності від галузей економіки); пільги при реінвестуванні прибутку; преференції з амортизації для суб'єктів господарювання, які використовують нові технології; спрощення податкової звітності для інвесторів» [105, с. 34].

Під час пандемії Україна перебувала в економічній кризі, проте через війну криза поглиблюється, бо зростають витрати на утримання Збройних Сил України та проведення бойових дій, і ніхто не був готовий до такого стану справ. Вважаємо, що про справедливість в Україні говорити важко. Окрім війни, великою проблемою в Україні є корупція, яка проникла у всі сфери життя українців, чиновники дуже часто здійснюють нецільове використання бюджетних коштів та їх розкрадання по розроблених ними схемах.

Окрім цього, економічна криза в Україні призводить до зростання нерівності. Не всі школярі, для прикладу, мають однаковий доступ до навчання. Діти з малозабезпечених сімей не мають ті можливості для навчання (а саме, комп'ютери, сенсорні мобільні телефони, Інтернет) у порівнянні із школярами із заможних сімей. Тому пандемія і війна, крім економічної кризи, породили і зростання нерівності у суспільстві. Вважаємо, що необхідним кроком є підтримка таких сімей з боку держави. Проблемним питанням є і те, що діти на тимчасово окупованих територіях взагалі не мають доступу до української освіти, багато школярів викрадені російськими загарбниками, що є злочином, який важко зрозуміти в XXI столітті.

Війна спричинила масову міграцію із тимчасово окупованих територій, і головною проблемою, на наш погляд, є відтік професіоналів та робочої

сили, тих осіб, які є платниками податків і за рахунок яких є надходження у Пенсійний Фонд. Україна наразі втрачає кращих своїх спеціалістів і в недалекому майбутньому може перетворитися на державу «пенсіонерів та корупціонерів».

Великою проблемою під час війни є і зростання безробіття. Українці у пошуку кращого життя мігрують у держави-члени ЄС для отримання гідної заробітної плати, оскільки в Україні є соціальна нерівність та невиправдано високі заробітні плати чиновників. Якщо проаналізувати розмір заробітної плати судді Верховного Суду і вчителя, то різниця є величезною. Для прикладу, зарплата судді КСУ складає близько 359 000 грн. Якщо порівняти цей дохід судді з мінімальною зарплатою, то різниця є абсурдною і не сприймається суспільством та цивілізованим світом. Якщо у розвинутих європейських державах така різниця може складати максимум у три рази більше, то в Україні спостерігається парадоксальна ситуація.

Як справедливо зазначає В. Опришко: «Високі зарплати часто – це свого роду хабар від можновладців тим, кому вони призначають високу зарплату. Тим самим держава ніби не довіряє працівнику, немов завідомо підозрюючи його в тім, що він уже схильний до отримання хабара і здійснення інших корупційних дій. А це певна «аморальність» позиції держави, не кажучи уже про соціальну справедливість і її правове забезпечення.

Зайняти високу посаду в державі перш за все – це питання честі і гідності людини, яка є істинним громадянином і патріотом своєї країни і держави, володіє високими професійними і моральними якостями, високим рівнем правової культури. Така людина повинна, безперечно, отримувати гідну заробітну плату згідно займаної посади, складності професійної діяльності і відповідальності. У той самий час високі зарплати окремих діячів на фоні подальшого зубожіння суспільства можуть стати причиною загострення протиріч і виникненню соціальних конфліктів. У тих умовах, в яких знаходиться наша держава і суспільство, це недопустимо» [95].

Негативним явищем є «тіньова економіка» в Україні, тобто видача заробітної плати «в конвертах». Необхідною є ефективна економічна політика з боку держави з метою зняття податкового тягаря з категорії населення, яке отримує невисокий дохід і оподаткування доходу осіб, які отримують високий дохід.

Пандемія коронавірусу призвела до того, що багато кордонів держав-членів ЄС були закриті, а українські заробітчани не мали змоги виїхати за кордон та отримати гідну заробітну плату. Тому зменшувалося і надходження грошових переказів трудових мігрантів до України. Наразі війна змінила все.

За весь період війни економіка України демонструє стійкість на зразок Збройних Сил України, але потрібне буде відновлення, яке можливе лише за допомогою західних партнерів та США. Вкрай необхідними стануть іноземні інвестиції, проте ефективна робота інвесторів можлива лише тоді, коли в Україні буде панувати справедливість та знизиться рівень корупції.

Слід відзначити роль бізнесу у захисті прав людини та реалізації принципу справедливості. Так, професор Джон Раггі зазначає наступне: «Обов'язок держави захищати права людини від порушень є основоположним. Він включає в себе захист від зловживань з боку третіх осіб. З чим ми стикнулися, коли працювали над питанням бізнесу і прав людини? У переважній більшості випадків держави не мають чіткого розуміння своїх конкретних зобов'язань щодо забезпечення дотримання бізнесом прав людини. Відповідне розуміння відсутнє й на рівні міжнародних стандартів у сфері прав людини. Договірні органи ООН з прав людини лише епізодично посилювалися на них. Одна з моїх задач в рамках мандата Спеціального доповідача ООН полягала в тому, щоб залучити держави до серйозних дискусій про те, що «бізнес і права людини» не є маленькою самодостатньою коробкою. Питання бізнесу і прав людини є наскрізними – вони постають, коли йдеться про корпоративні відносини, обіг цінних паперів, укладення інвестиційних договорів і торгових угод. В усіх

сферах бізнес-діяльності є питання прав людини. І держави не приділяють їм уваги» [110].

У монографії «Правове регулювання та економічні свободи і права» зазначається: «На бізнес покладається обов'язок поважати права людини, що означає діяти з належною обачністю (*due diligence*), щоб уникнути порушень прав людини та вжити заходи для запобігання та подолання негативних впливів на права людини, які зумовлені бізнес-діяльністю» [111, с. 83].

Отже, як бачимо бізнес теж відіграє значну роль у забезпеченні принципу справедливості, оскільки повинен вживати заходів з метою дотримання прав людини. Це стосується, для прикладу, і працевлаштування та забезпечення реалізації права на працю, справедливу винагороду за неї.

На підставі вищенаведеного ми приходимо до висновку, що пандемія коронавірусу COVID-19 спричинила погіршення економіки України, яка і без карантинних обмежень була доволі слабка, а війна її ще більше поглибила. Під час воєнного стану зростає попит на справедливе суспільство. Економічна криза призвела до банкрутства підприємств, безробіття. Великою проблемою є корупція, яка призводить до того, що навіть під час пандемії та війни є чиновники, які збагачуються на цьому, і це поглиблює прірву до справедливості.

Після війни для виходу з економічної кризи потрібною є допомога іноземних інвесторів, бо необхідним є відбудова держави, надходження коштів до бюджету та розвиток української економіки. Однак слід мати на увазі, що наслідки жахливої війни в Україні, податковий тягар, корупція, недосконале та суперечливе законодавство можуть призвести до того, що інвестори будуть відмовлятися вкладати свої кошти у ті галузі економіки, для яких потрібна допомога зі сторони держави. Тому в Україні після завершення війни треба створити максимально сприятливі умови для роботи іноземних інвесторів.

Для покращення інвестиційного клімату в Україні необхідно також надавати ефективний захист з боку суду, проте наразі спостерігається інша ситуація.

На думку О. Хрімлі, наразі висловлюється думка про надання Вищому суду з питань інтелектуальної власності повноваження щодо розгляду справ про захист інвестицій. Проте це є недоцільним з огляду на те, «...що інвестиційні правовідносини значно ширше правовідносин, які складаються у сфері інтелектуальної власності» [112].

Проблемою на практиці є і незадовільний стан виконання рішень національних судів, оскільки до початку війни показник виконання складав всього лише 3 %, а у ЄС – 50-70%. Це і є перешкодою для вступу України до ЄС, тому необхідні ефективні реформи для покращення стану виконання судових рішень в Україні, адже за показником звернення до ЄСПЛ стосовно невиконання рішень національних судів наша держава є однією із лідерів.

Війна завдала великий удар по економіці України і для її відновлення потрібні будуть роки. Проблемним питанням стане робоча сила, оскільки багато українців виїхали за кордон і більшість не повернеться.

Вважаємо, що хоча інвестиційна привабливість в Україні не найкраща, проте при зменшенні рівня корупції, ефективній судовій реформі, при використанні заморожених російських активів можливе економічне зростання нашої держави. Необхідно модернізувати виробництво, збільшити продуктивність праці у відповідності до стандартів ЄС. Тому з іншої сторони, війна сприяє економічному відновленню держави, консолідації допомоги партнерів по її відновленню, модернізації економіки та сучасній відбудові України.

Як раніше нами було висвітлено, необхідним є ефективний судовий захист іноземних інвесторів саме зі сторони національних судів, щоб кожний інвестор був упевнений в тому, що його спір в Україні буде розглянутий неупередженим суддею, а рішення суду буде реально виконане [102, с. 135].

3.3 Конституційний принцип справедливості та право на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності

«Порушення прав осіб за ознакою їх дійсної або уявної сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності є загальносвітовою та укоріненою практикою, яка викликає серйозну занепокоєність»

Джоз'якартські принципи [113].

Відносно новою та цікавою, прогресивною темою сьогодення є право на свободу сексуальної орієнтації та гендерну ідентичність. Тому є багато дискусій серед науковців стосовно прав ЛГБТ-спільнот або так званих «сексуальних меншин». У зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України важливим питанням сьогодення є дослідження саме прав ЛГБТ-спільнот, а також судової практики щодо захисту від дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності як конституційно-правового явища.

Проблема захисту прав сексуальних меншин уже тривала впродовж ХХ століття, бо ЛГБТ-спільноти виступали за захист своїх конституційних прав. Тому зросла кількість наукових досліджень не лише у сфері юриспруденції, але і у медицині, соціології.

Проти захисту прав ЛГБТ часто виступають релігійні організації, частина населення, деякі держави і т.д. Тому нашою метою є дослідження даної проблеми з позиції реалізації людиною своїх прав у відповідності до ст. 8 Конвенції, де зазначається, що «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» [114]. Проте багато хто розглядає ЛГБТ-спільноти як загрозу інституту сім'ї, порушення релігійних законів, етичних норм, тому є випадки нападів на таких осіб, переслідування, обмеження їх прав, що в сучасному світі є недопустимим. Тому нашим завданням є дослідження дотримання прав представників ЛГБТ-спільнот, аналіз практики ЄСПЛ та національної судової практики з огляду

на дотримання ними принципу справедливості та повноти реалізації ст. 8 Конвенції щодо даних осіб та надання власних пропозицій щодо покращення ситуації в Україні.

У відповідності до ст. 8 Конвенції кожна людина має право на повагу до приватного та сімейного життя, і недопустимою є дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації. У відповідності до Конституції України усі є рівними перед законом та судом, а головним обов'язком держави є саме утвердження прав і свобод людини. Основний Закон гарантує і рівність людей у своїй гідності і правах, тобто про якусь дискримінацію нічого не йдеться [88]. Вважаємо, що ст. 24 Конституції України необхідно доповнити терміном «сексуальна орієнтація» та викласти її у наступній редакції: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, сексуальної орієнтації, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [88].

Серед міжнародних правових актів слід виділити Монреальську декларацію про права лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів [115] та Директиву Ради Європи 2000/78/ЄС від 27.11.2000 р. [116]. Суть цих документів зводиться до того, що до національного законодавства треба вносити норми про заборону дискримінації через сексуальну орієнтацію; забезпечити права ЛГБТ у всіх сферах суспільного життя; декриміналізувати статевий зв'язок осіб однієї статі.

Слід зазначити, що хоча більшість міжнародно-правових актів, які стосуються ЛГБТ-спільнот мають рекомендаційний характер, є держави, які імплементували такі норми до свого національного законодавства. Україні також варто було б це зробити.

Взагалі держави за рівнем забезпечення прав ЛГБТ можна поділити на групи: 1) ті, які закріпили права сексуальних меншин в своєму законодавстві; 2) ті, які не закріпили на законодавчому рівні права ЛГБТ, проте і не забороняють їм їх реалізовувати; 3) держави, які на законодавчому рівні

заборонили права ЛГБТ. Для прикладу, такою державою є російська федерація, але це і не є дивним, оскільки права людини в цій державі зафіксовані лише на папері.

В Україні правовий статус осіб з нетрадиційною орієнтацією є невизначений, оскільки відсутній Закон, який би визначав правовий статус ЛГБТ-спільнот, тому проблема дискримінації цих осіб є не вирішена на законодавчому рівні. Це є великою перешкодою на шляху України до ЄС, оскільки більшість держав ЄС дане питання уже врегулювали, і практика ЄСПЛ є позитивною стосовно таких осіб.

На нашу думку, в Україні представники ЛГБТ-спільнот є незахищеними та зазнають дискримінації на соціальному рівні, і єдиним джерелом права у сфері сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності є саме практика ЄСПЛ, яка, на нашу думку, є справедливою. Якщо проаналізувати історію, то можна побачити, що уже в другій половині 70-х – початку 80-х років 20 століття ЄСПЛ активно розглядав скарги. У 1981 році у справі *Dudgeon v. The United Kingdom* було прийняте перше рішення щодо права на свободу сексуальної орієнтації на користь заявника.

ЄСПЛ почав розглядати спори з питань сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності з 1950 року. Перша справа такої категорії *W. B. v. Germany* (No. 104/55) була розглянута у 1955 році та закінчилася прийняттям негативного рішення, а от позитивне рішення було прийняте аж у 1981 році у справі *Dudgeon v. The United Kingdom*. І саме цим рішенням було декриміналізовано чоловічі статеві акти по всій Великій Британії. У рішенні зазначається, що «...існування такого законодавства постійно та прямо впливає на приватне життя позивача: він або поважає закон і утримується від вступу..., або ж він вчиняє такі дії і таким чином піддається застосуванню щодо нього кримінальної відповідальності», «...сексуальне життя є частиною права на приватне життя не лише для різностатевих відносин, а і у випадку одностатевих відносин також» [117].

Проте, якщо проаналізувати рішення у справі *B. v. The United Kingdom*, то ЄСПЛ прийняв не на користь заявника, який хотів служити в армії та відстоював своє право в Суді. Він вважав, що право на службу в армії не має залежити від сексуальної орієнтації. Через якийсь час ЄСПЛ у справі *Lustin-Prean and Beckett v. The United Kingdom* надав таке право і визнав таку заборону як порушення статті 8 Конвенції стосовно права на приватне життя [118].

Практика ЄСПЛ стосовно права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності формувалася поступово і Суд справедливості розглядав і справи, пов'язані з батьківськими правами представників ЛГБТ.

Зокрема, у справі *Kerkhoven and Hinke v. The Netherlands* розглядалося питання про усиновлення лесбійською парою дитини. Національні суди приймали негативні рішення, тому остаточну крапку у цій справі поставив саме ЄСПЛ. Він також прийняв негативне рішення і зазначив: «Що стосується батьківства над дитиною, гомосексуальна пара не може бути рівною з чоловіком та жінкою, що проживають разом» [119].

Проте є і позитивна практика ЄСПЛ стосовно гомосексуалістів. У 1990 році у справі *Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal* ЄСПЛ виступив на захист прав гея, якому дружина після розлучення обмежила його на зустрічі з їх донькою. Саме через його сексуальну орієнтацію дружина порушила їх домовленість при розлученні стосовно зустрічей батька із своєю донькою. Суд виступив на захист прав гея та визнав це порушенням права на приватне життя та дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації. Окрім цього, Апеляційна інстанція Португалії зобов'язала чоловіка приховувати свою сексуальну орієнтацію від дитини з огляду на «традиційну португальську родину». Стосовно цього заявник теж скаржився, і ЄСПЛ визнав це неприпустимим [120].

Цікавою є і практика ЄСПЛ стосовно свободи зібрань для ЛГБТ. Для прикладу, справа *Alekseyev v. Russia* 2010 року стосувалася заборони в Москві проведення Маршів рівності. Рішення Суду було прийняте на користь

позивача, і Суд розтлумачив наступне: «Будь яке обмеження свободи зібрання та вираження, окрім як у випадках закликів до насилля або заперечення демократичних принципів – якими б шокуючими або ж неприйнятними певні погляди чи слова не були на думку влади – працюють на шкоду демократії і часто навіть загрожує їй» [121].

У рішенні *Identoba and Others v. Georgia* 2015 року Суд справедливості вказує і на порушення права на зібрання та об'єднання і на незабезпечення владою безпеки під час такого зібрання. Влада мала забезпечити безпеку під час таких заходів, оскільки грузини негативно ставляться до представників [122].

Цікавим є рішення ЄСПЛ у справі «Бейзарас і Левіцкас проти Литви» (*Beizaras and Levickas v. Lithuania*), яке стосувалося одностатевої молодій пари, яка на свою сторінку у соціальній мережі виклала фотографію, де вони цілуються та зробили напис про те, що офіційно вступають у стосунки. Під фотографією було близько 800 коментарів, 30 з яких були з прямими закликами до насильства. Органи влади не знайшли в таких коментарях якогось насилля, оскільки це були лише заклики та відмовилися притягувати до відповідальності авторів цих коментарів. Проте у рішенні ЄСПЛ, яке було винесене у січні 2020 року, визнано порушення права на приватне життя в поєднанні з дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації [123].

На нашу думку, дана категорія справ є доволі складною для будь-якого суду, в тому числі і для ЄСПЛ, оскільки на вирішення таких справ впливає і релігія, і мораль. Але в пріоритеті мають бути лише права людини та їх забезпечення, реалізація принципу справедливості в житті. Адже кожен має право на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Рішення ЄСПЛ, як еталон справедливості, впливають на національне законодавство та судову практику тих держав, які вважають себе демократичними.

Як ми уже зазначали, у частині прав ЛГБТІ, ЄСПЛ прискорює юридичне їх закріплення та розвиток. Зокрема, рішення ЄСПЛ підвищують ймовірність того, що всі європейські країни, навіть країни, чий закони та

політика Судом не визнані як такі, що повністю порушують Конвенцію, будуть приймати про-ЛГБТІ реформи [124, с. 677].

Щодо практики українських судів, то слід відмітити, що ЛГБТ сприймається як негативне явище у суспільстві і відсутній механізм захисту їх прав. При аналізі рішень судів ми бачимо, що більшість рішень прийняті саме не на користь ЛГБТ. Проблемою в Україні є відсутність на законодавчому рівні механізму захисту прав ЛГБТ, а також низька правова культура населення. Як зазначає дослідниця даної проблеми В. Гербут, у текстах судових рішень часто можна побачити такі терміни як «нетрадиційна сексуальна орієнтація», «ненормальна», «нестандартна» сексуальна орієнтація. Хоча варто б зазначити «традиційна», «правильна» та «нормальна» сексуальна орієнтація. На її думку, така термінологія є некоректною по відношенню до представників ЛГБТ [125, с. 205].

Якщо проаналізувати рішення національних судів, то можна виявити досить негативне ставлення суддів до геїв, лесбійок, бісексуалів з огляду на низький рівень розуміння права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Так, для прикладу, у рішенні Деснянського районного суду міста Києва від 29 жовтня 2015 р. по справі №754/7791/13-ц зазначається, що особа «...веде аморальний спосіб життя та за сексуальною орієнтацією є лесбійанкою, через що вона не розуміє і не сприймає нормально чоловіків, ненавидить їх, тому ненавидить і свого сина, ненависть до чоловіків є сутністю її поведінки в сім'ї» [126].

Стосовно права на мирні зібрання для ЛГБТ, то слід зазначити, що часто позиція судів є мінливою. Так, для прикладу в Одесі суд обмежив право на мирні зібрання, обґрунтувавши це так: «З метою забезпечення правопорядку, запобігання вчиненню правопорушень, для охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод мешканців м. Одеса, суд вважає за необхідне позовні вимоги задовольнити та обмежити право на мирне зібрання» [127].

Цікавою є і справа про дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації (2015-2016 рр.) за участю третьої особи – омбудсмена. Позивач подав позов з огляду на відмову прийняти його у партію «Демократичного альянсу» у зв'язку з дискримінацією за сексуальною орієнтацією та просив відшкодувати моральну шкоду в розмірі 1 грн. Відповідач вважав, що позивач не дотримався порядку для вступу до даної Політичної партії.

Варто відмітити, що жодна з судових інстанцій України не знайшла факту дискримінації позивача за сексуальною орієнтацією [128; 129]. У рішенні суду першої інстанції зазначається: «В судовому засіданні позивачем не доведено та не знайшло свого підтвердження те, що відповідачем по справі було прийнято рішення про відмову у прийнятті кандидата у члени Політичної партії «Демократичний альянс» [130].

Слід зазначити, що практика національних судів стосовно захисту прав ЛГБТ є негативною та суперечить позиціям ЄСПЛ, що є загрозовим для України стосовно вступу її до ЄС. Оскільки Україна прагне стати членом ЄС, то рішення ЄСПЛ є обов'язковим для застосування національними судами, бо вони є джерелом права.

Щодо розгляду ЄСПЛ справ про гендерну ідентичність, то слід зазначити, що майже всі заяви стосувалися права на зміну статевого маркеру для транссексуалів в ідентифікаційних документах.

Для прикладу, досить показовою є справа «Крістін Гудвін проти Сполученого Королівства» (*Christine Goodwin v. the United Kingdom*) справа №28957/95 від 11 липня 2002 р., бо стосується забезпечення прав гендерних меншин. До Суду звернулася Крістін Гудвін, громадянка Сполученого Королівства, яка є транссексуалом, бо змінила стать з чоловічої на жіночу. Заявниця стверджувала, що на роботі були проблеми та статева зневага до неї, мала труднощі зі сплатою внесків на соціальне страхування, оскільки юридично як чоловік має сплачувати до 65-річного віку, а якби була визнана офіційно жінкою, то сплачувала б лише до 60 років. Тому вона оплачувала внески, щоб не мати проблем на роботі. Окрім цього пані Гудвін

«...стверджувала, що збереження за нею попереднього номеру соціального страхування створювало для її роботодавця можливість встановити те, що раніше вона працювала під іншим ім'ям і з іншою статтю, а це означало б переслідування і приниження її гідності» [131]. Пані Гудвін скаржилася і на рахунок того, що не може вийти заміж та посилалася на ст. 8 Конвенції.

На думку Суду, необхідно толерантно ставитися до даної категорії осіб та їх гідності і визнав порушення ст. 8, 12 Конвенції. Суд «...дійшов висновку про необґрунтованість посилання Уряду на своє право за власним розсудом вирішувати проблеми правового регулювання статусу транссексуалів» та визнав, що держави-учасниці не можуть обмежувати право на шлюб транссексуалів. Прийнявши рішення у справі, Суд визнав порушення права на повагу до людської гідності і на повагу до приватного і сімейного життя. Наслідком цієї справи стало прийняття Закону про визнання статі 2004 року [131].

Умовою для легального визнання зміненої статі є необхідність розлучення. У 2014 році була розглянута справа *Nämäläinen v. Finland*. Суть полягала в тому, що заявник, народжений як чоловік, був одружений на жінці з 1996 року та у них народилася дитина у 2002 році. Проте у 2009 році заявник змінив стать та став внаслідок операції жінкою. Проблема виникла внаслідок того, що заявник не міг змінити свій ідентифікаційний номер із зазначенням жіночої статі без згоди дружини на перекваліфікацію шлюбу в цивільне партнерство або розлучення. Жінка відмовилася на таку перекваліфікацію [132].

Слід зауважити, що у цивільних та кримінальних справах нетрадиційна сексуальна орієнтація визнається такою обставиною, що призводить до ведення аморального способу життя або є фізичною вадою. Для прикладу, рішення Деснянського районного суду м. Києва у справі №754/7791/13-ц від 29 жовтня 2013 р. стосувалося визначення місця проживання малолітньої дитини. Батько дитини зазначав, що мати дитини, а його жінка «...веде аморальний спосіб життя та за сексуальною орієнтацією є лесбійкою» [126].

Проте ще до народження дитини вона проявляла себе як лесб'янка, мала подруг з нетрадиційною сексуальною орієнтацією і це є причиною того, що вона «...не розуміє і не сприймає нормально чоловіків, ненавидить їх, тому ненавидить і свого сина» і це негативно впливає на дитину.

Іншим прикладом є ухвала Вінницького міського суду Вінницької області у справі №127/16253/15-к від 17 липня 2015 р., де нетрадиційна сексуальна орієнтація підзахисного визнавалася як фізична вада, що є підставою для користування даною особою «...додатковими гарантіями для захисту своїх прав та законних інтересів» [133].

Великою проблемою для України є відсутність законодавчого закріплення права ЛГБТ на шлюб. Так, 1 червня 2023 р. ЄСПЛ ухвалив рішення і визнав порушення Україною ст. ст. 8, 14 через відсутність законодавчого врегулювання одностатевих відносин.

Головними фігурантами справи, яка розглядалася в ЄСПЛ проти України, є Андрій Маймулахін та Андрій Марків, які з 2010 року проживають сім'єю, проте не можуть зареєструвати шлюб в Україні через відсутність норми Закону, яка передбачає лише реєстрацію шлюбу між різностатевими особами. Хоча Конвенція не покладає обов'язок на держави надавати право на шлюб одностатевим парам, проте на підставі практики ЄСПЛ держава має вжити заходи щодо легалізації таких відносин, тобто виходить прирівняти до інституту шлюбу [134].

Так, у рішенні у справі *Maumulakhin and Markiv v. Ukraine*, (application no. 75135/14) Суд зазначив: «На відміну від різностатевих пар, які мають право вибору не вступати в шлюб з особистих міркувань, але все ж мають право на юридичне визнання і захист..., заявники не мають ані доступу до шлюбу в Україні, ані можливості отримати будь-яку альтернативну форму правового визнання» [135].

Негативною була і оцінка Судом пункту 33 Плану заходів з реалізації Національної стратегії з прав людини на 2021-2023 роки, на підставі якого планується внесення змін до законодавства, бо така перспектива Уряду

«...залишається віддаленою і не має практичного впливу на повсякденне життя заявників» [135].

Окрім цього, війна в Україні ще більше погіршила становище одностатевих пар у зв'язку з неможливістю їх легалізації, тобто представники ЛГБТ знаходяться у нерівному становищі в порівнянні з гетеросексуалами. Оскільки за законодавством України одностатеві відносини зареєструвати не можна, то вважається, що дані особи не перебувають у шлюбі. У випадку смерті під час проходження військової служби інший партнер втрачає ті права, які має гетеросексуальна пара. Для прикладу, втрачається право на грошове забезпечення, отримання різних пільг.

Окрім цього, дуже негативним моментом є те, що Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» надає можливість подати заяву про розшук лише особам, які проживали разом сім'єю з особою, яка пропала безвісти під час війни [136]. Тому, якщо представник ЛГБТ зник під час військової служби і не має близьких родичів, то його партнер фактично не має права повідомити про таке зникнення.

Під час війни нерівність між гетеросексуальними парами і гомосексуальними різко зросла, бо оскільки чинне законодавство не дозволяє легалізувати такі відносини, то представники ЛГБТ не мають ті права, які мають особи у зареєстрованому шлюбі. ЛГБТ військові так само, як і інші військові, проходять військову службу і мають право на захист, на рівність з іншими. У нашому випадку виходить дискримінація за сексуальною орієнтацією.

Наступною проблемою є питання спадкування представником ЛГБТ. У разі смерті партнера необхідно довести у суді факт проживання із спадкодавцем однією сім'єю не менше 5 років до дня смерті такої особи.

З рішення Суду можна зробити висновок, що легалізація одностатевих пар ніяким чином не завдає шкоди різностатевим. Тому це не може бути підставою для відмови у легалізації таких відносин. Своїм рішенням Суд

визнав дискримінацію заявників за їх сексуальною орієнтацією та присудив 5000 євро справедливої сатисфакції кожному заявнику.

На даний час у Верховній Раді України опрацьовується законопроект про інститут реєстрованих партнерств від 13 березня 2023 р. №9103 [137]. По факту пропонується так зване реєстроване партнерство, яке передбачає менше коло прав як у традиційному шлюбі, проте передбачає отримання взаємних майнових прав, спадкових, права на соціальне забезпечення. В умовах воєнного стану це є вкрай необхідним.

Судам при розгляді справ даної категорії необхідно дотримуватися Джок'якертських принципів, які прийняті в Індонезії у 2006 році. Даний акт містить визначення поняття «гендерна ідентичність» та перелік принципів реалізації права кожної особи на свободу гендерної ідентичності та поради щодо їх застосування. Усього принципів є 39 і їх виконання знизить рівень дискримінації [113]. Серед принципів найважливішим, на нашу думку, є право на справедливий суд, суть якого полягає у забороні суб'єктивного ставлення до сторін внаслідок гендерної ідентичності. Тому необхідним кроком з боку держави має стати навчання представників судової гілки влади та прокуратури у даному напрямку.

У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом ЄС, слід мати на увазі та дотримуватися розробленої Радою Європи Рекомендації Комітету Міністрів про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [138]. У ст. 14 Конвенції також закріплений принцип заборони дискримінації [114].

Окрім цього, слід мати на увазі, що ст. 24 Конституції України гарантує рівність всіх перед законом, забороняє дискримінацію за різними ознаками, у тому числі за статтю [88]. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» містить норми про особливості державної політики стосовно забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Дана політика спрямована на утвердження гендерної рівності, заборону дискримінації та насильства за ознакою статі. Цей Закон містить і

норму про можливість оскарження дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань, насильства за ознакою статі шляхом звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, омбудсмена, і, звісно, і до суду. У разі порушення прав, що гарантовані Конвенцією ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, особи чи групи осіб можуть направляти повідомлення про такі порушення до Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, але при таких умовах – якщо вичерпано внутрішні засоби правового захисту або є невиправдане затягування застосування цих засобів. Передбачено і відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди, що завдані особі у зв'язку з дискримінацією за ознакою статі чи сексуальних домагань тощо [139].

Окрім цього, у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначаються заходи протидії дискримінації. Принцип недискримінації передбачає: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; повагу до гідності кожної людини; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб. Закон визначає 17 ознак, за якими є дискримінація, проте ні сексуальної орієнтації, ні гендерної ідентичності у переліку нема [140]. Так само зазначено і в Конституції України.

Національна судова практика по даній категорії справ почала формуватися лише з 2013 року. Слід зазначити, що ті справи, які розглядалися раніше, характеризуються негативним ставленням до представників ЛГБТ. Проте Україна в даному напрямку просувається вперед та вживає всі заходи для запобігання дискримінації за ознакою гендерної ідентичності.

Сьогодні можна побачити приклади законодавчого закріплення права на свободу гендерної ідентичності на різних рівнях правопорядку: ними є Джек'якартські принципи та Рекомендація Комітету Міністрів про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Кожна людина має право на гідне існування та повагу до себе, і «нетрадиційна сексуальна орієнтація» не має визнаватися якимось відхиленням та сприяти дискримінації таких осіб у суспільстві. Адже кожна людина повинна повноцінно жити, а держава повинна цьому сприяти. Проблемою в Україні є не прийняття законів, а їх виконання, тому першочерговим завданням для нашої держави є реалізація норм щодо заборони дискримінації представників ЛГБТ та забезпечення справедливого суду для захисту прав таких осіб. Держава не має робити поділ на «білих» і «чорних», але, аналізуючи судову практику, ми все ж таки бачимо такий поділ. Важливим кроком з боку законодавця має стати і прийняття норм стосовно відповідальності за дискримінацію осіб з «нетрадиційною сексуальною орієнтацією», абсурдним виглядає, коли такі дії вчиняються з боку представників влади. У нашій державі, на жаль, геї, лесбійки, транссексуали залишаються дуже часто наодинці зі своєю проблемою, а судова практика є досить «млявою», тому часто такі особи повинні самі боротися за право бути тим, ким вони себе відчують.

Тому важливим для України є прийняття законів щодо гарантування прав ЛГБТ-спільнот. Необхідним є і підвищення правової культури та правосвідомості з метою толерантного ставлення до таких осіб, тому необхідною є і відповідна робота з населенням.

Кожна людина має право на всебічний розвиток своєї особистості, на повагу до своїх прав, і у сучасній демократичній державі не може бути жодних форм дискримінації через сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність. Важливим є рівень толерантності і прийнятності таких осіб іншими громадянами держави.

При аналізі українського законодавства ми не знайшли норм щодо протидії дискримінації ЛГБТ-спільнот, прямої вказівки про це немає. Тому важливим є закріплення їх прав. У Кримінальний кодекс України серед обтяжуючих обставин при вчиненні злочину варто б було включити таку, як

«сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність», оскільки багато злочинів вчиняються на цій підставі.

Кожна людина має право ідентифікувати себе за певним гендером і це є складовою її конституційного права на вільний розвиток своєї особистості і не може бути порушене. Закріплення прав ЛГБТ є важливим з огляду на збільшення кількості правопорушень на ґрунті нетерпимості.

Конституцію України, процесуальні кодекси варто б доповнити термінами «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність» з метою запобігання дискримінації на цій підставі. Відсутність законодавчого закріплення таких понять призводить до маніпуляцій та викривлення чинного законодавства. Необхідним є запровадження посади омбудсмена по захисту прав ЛГБТ-спільнот.

Отже, на підставі вищенаведеного ми пропонуємо вживати такі заходи щодо забезпечення прав ЛГБТ-спільнот з метою інтеграції України до європейської спільноти:

- 1) необхідним є введення інституту омбудсмена по захисту прав ЛГБТ-спільнот;
- 2) потрібно законодавчо врегулювати можливість легалізації шлюбів вищезазначених осіб, але без права усиновлення ними дітей;
- 3) внести зміни до чинного законодавства і як критерій дискримінації зазначити такі ознаки як «гендерна ідентичність» та її різновид – «сексуальна орієнтація»;
- 4) в процесуальних кодексах серед ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників судового процесу (ч. 2 ст. 8 КАС України) слід доповнити і сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність;
- 5) посилити відповідальність за порушення прав ЛГБТ-спільнот;
- 6) проводити якісну правоосвітню роботу з населенням щодо легального ставлення до ЛГБТ-спільнот, дотримання їх прав та недопущення дискримінації у всіх сферах суспільного життя;

7) переймати позитивний досвід держав-членів ЄС щодо удосконалення українського законодавства з метою інтеграції України до ЄС;

8) проводити із суддями навчання щодо вивчення практики ЄСПЛ для кращого розуміння гарантування прав ЛГБТ-спільнотам та необхідності їх захисту.

Раніше ми уже наголошували на тому, що першочерговим завданням України, яка прагне стати членом ЄС, є прийняття Закону стосовно запровадження інституту зареєстрованого цивільного партнерства, який значно розширить права ЛГБТ-спільноти і забезпечить гендерну рівність в Україні, яка є показником демократичності держави. Це є обов'язковою умовою для вступу України в ЄС, проте цікавим є те, чи проголосують позитивно депутати за даний законопроект. Окрім цього, необхідним є відповідне навчання суддів стосовно вивчення практики ЄСПЛ щодо захисту прав ЛГБТІ, а також міжнародного досвіду з даного питання [141, с. 154].

Як зазначали ми раніше, більшість європейських держав уже легалізували відносини одностатевих пар. Першою державою стали Нідерланди, і від такої легалізації інститут «традиційного шлюбу» зовсім не зазнав шкоди. Позиція ЄСПЛ підтримує таку легалізацію і визнає як дискримінацію відмову ЛГБТ-спільнотам зареєструвати свої відносини. Тому досягнення справедливості, гендерної рівноправності в Україні можливе лише шляхом легалізації таких одностатевих відносин [142, с. 175].

На нашу думку, дискримінація людини в залежності від її сексуальної орієнтації у демократичній державі є недопустимою, оскільки порушує авторитет держави, сприяє правовому нігілізму та зниженню правової культури населення. Тільки чітке усвідомлення і дотримання того, що всі люди є рівні і вільні у своїй гідності та правах, сприятиме утвердженню принципу справедливості в Україні. Тому необхідно вживати всіх заходів для запобігання дискримінації ЛГБТ-спільнот, а національні суди мають ефективно захищати порушене право, щоб не було необхідності звертатися до ЄСПЛ.

Висновки до розділу 3

1. У відповідності до Конституції України, наша держава є соціальною. Суть соціальної справедливості полягає у забезпечення гідного життя людині, проте в умовах сьогодення це є доволі гострою проблемою. Прогалиною в українському законодавстві є те, що у Основному Законі України відсутній термін «соціальна справедливість», проте принцип соціальної справедливості закріплений у ст. 46 Конституції України.

З точки зору національної безпеки порушенням принципу справедливості є необґрунтовано високі заробітні плати та пенсії українських чиновників. Вважаємо, що в умовах війни має бути включений «режим економії бюджетних коштів». Окрім цього, високі доходи для можновладців не є бар'єром при отриманні ними хабарів, оскільки, на нашу думку, усе залежить від правової культури та правової свідомості людини, її особистих якостей та моральних цінностей.

Вважаємо, що в умовах війни було б доцільно встановити заробітну плату та пенсію на рівні прожиткового мінімуму, а після закінчення воєнного стану внести зміни до законодавства і встановити обґрунтовані розміри заробітних плат та пенсій, не допустити таку несправедливу різницю у виплатах, яка існує наразі, оскільки це є не лише порушенням принципу справедливості, але і дискримінацією.

Окрім цього, внести зміни до законодавства стосовно встановлення максимально допустимої різниці між зарплатами. Аналогічно внести зміни у пенсійне законодавство і при внесенні таких змін законодавець повинен керуватися саме принципом справедливості. Оскільки Україна прагне отримати членство в ЄС, важливим завданням є подолання бідності, встановлення такого прожиткового мінімуму, який би забезпечував гідне життя кожній людині, а не виживання. У відповідності до Конституції України наша держава є соціальною, тому це має бути реалізовано і на практиці. Соціальна справедливість нерозривно пов'язана із економікою

держави, її розвитком і, на нашу думку, досягнути такої справедливості можливо лише шляхом законного і чесного розподілу ресурсів, дотримання прав людини та зниження рівня корупції.

Натомість необхідно покращувати життєвий рівень пересічного українця та забезпечувати йому гідне життя в Україні. Забезпечення соціальної справедливості в судових рішеннях має базуватися не тільки на судових тлумаченнях поняття справедливості, виробленні правових позицій КСУ, Верховним Судом, а має бути чітко сформульованим у законодавстві в частині розуміння принципу справедливості, щоб даний принцип не сприймався, виходячи із суб'єктивного «почуття справедливості», «інтуїції» тощо.

2. Після завершення війни актуальним питанням для України стане її відбудова. У зв'язку з війною бюджет нашої держави є «штучним», оскільки утримують українців фактично платники податків інших держав. На наш погляд, одним із шляхів покращення економіки України є залучення іноземних інвестицій.

Економічний стан України значною мірою впливає на підтримку державою Збройних Сил України. Тому в умовах сьогодення повинні вживатися заходи щодо розвитку економіки в державі. Окрім цього, після завершення війни актуальним питанням для України стане її відбудова. Для ефективної і успішної, прибуткової роботи інвестора, на нашу думку, потрібно:

- створити максимально сприятливі умови для бізнесу іноземного інвестора в Україні;
- усунути усі корупційні ризики для нього;
- створити спеціальний суд по захисту прав іноземних інвесторів, який розглядатиме виключно таку категорію справ;
- для збільшення інвестиційної привабливості України необхідним є реформування судової системи та системи виконання судових рішень;

- необхідно модернізувати виробництво у відповідності до європейських стандартів та збільшити продуктивність праці.

Війна має і позитивний вплив, оскільки сприяє науково-технічному прогресу, і для України головним завданням стане реформування не лише судової гілки влади, але і швидка відбудова зруйнованих територій, економічне зростання, а це можливе лише за допомогою західних партнерів, США, подоланні корупції та використанні заморожених російських активів.

3. Дотримання прав ЛГБТ-спільнот є відносно новою та болючою темою сьогодення. Особливо це питання загострилося під час війни, оскільки одностатеві пари не мають можливості в повній мірі реалізувати свої права з огляду на відсутність законодавчого врегулювання даного питання.

У сучасній демократичній правовій державі недопустимою є дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Проте в Україні відсутній Закон, який би визначав статус ЛГБТ-спільнот, і це є негативним моментом на шляху інтеграції нашої держави до європейської спільноти. Тому на даний час представники так званої «нетрадиційної орієнтації» є не захищеними на законодавчому рівні.

Україні необхідно вносити зміни до чинного законодавства з метою заборони дискримінації за сексуальною орієнтацією. Вважаємо, що ст. 24 Конституції України необхідно доповнити терміном «сексуальна орієнтація».

Щодо захисту суду, то слід зазначити, що практика ЄСПЛ спрямована на захист прав ЛГБТ-спільнот, проте практика національних судів характеризується досить негативним ставленням суддів до геїв, лесбійок, бісексуалів з огляду на низький рівень розуміння права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Тому доцільним було б запровадити посаду омбудсмена по захисту прав ЛГБТ-спільнот.

Окрім цього, в Україні ні Конституція, ні чинне законодавство не передбачає можливість укладення шлюбу між представниками ЛГБТ-спільноти, відсутній спосіб легалізації їх відносин. У зв'язку з тим, що Україна претендує на членство в ЄС, важливим завданням для нашої держави

має стати легалізація відносин між одностатевими партнерами з метою вирівнювання їх становища з гетеростатевими парами.

При аналізі практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що Суд справедливості виступає «за» права ЛГБТ і заборону їх дискримінації. А от практика національних судів відстає у цьому питанні і причиною є негативне ставлення суддів до представників так званої «нетрадиційної орієнтації». Окрім цього, ми пропонуємо проводити належну правоосвітню роботу з населенням по даному питанню та відповідне навчання суддів щодо захисту прав таких осіб.

РОЗДІЛ 4. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ОСНОВНИЙ КРИТЕРІЙ РОЗГЛЯДУ СПРАВ СУДАМИ

4.1 Конституційний принцип справедливості – основа права на справедливий суд

Право на справедливий суд є одним із фундаментальних прав кожної людини, завдяки функціонуванню якого можна вести мову про розвиток демократичних, правових основ державотворення, адже воно є гарантією захисту порушених прав, свобод та законних інтересів особи. Належна та ефективна реалізація цього права неможлива без чіткого розуміння його поняття та структури. Саме тому термінологічне усвідомлення поняття права на справедливий суд та визначення його структурних елементів має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки якнайкраще забезпечить змістовну його реалізацію. Тим паче, що воно охоплює надзвичайно широке поле різноманітних категорій, адже «стосується як інституційних та організаційних аспектів, так і особливостей здійснення окремих судових процедур» [143, с. 129].

Питанню справедливості суду присвятили свої праці такі вчені як Г. І. Бережанський, Н. М. Грень, П. Д. Гуйван, Є. В. Діденко, С. В. Здоровець, Е. Л. Трегубов та інші. Проте сталого й загально визнаного підходу до визначення правової природи права на справедливий суд серед науковців та практиків до сих пір не вироблено у зв'язку з його багатоаспектністю.

Про справедливий суд писав ще Аристотель: «Іти до суду – значить звертатися до справедливості, оскільки суддя прагне бути ніби уособленою справедливістю; до того ж люди шукають неупередженого суддю» [144, с. 22].

Історичний аспект розвитку поняття справедливого суду досліджував Г. І. Бережанський, який зазначав, що сучасне трактування справедливого суду значно відрізняється від його розуміння у часи античності та

Середньовіччя. Справедливе судове рішення – це результат ласки монарха чи «Божого провидіння». Сучасне розуміння права на справедливий суд із виділенням його елементів з'явилося тоді, коли було створено систему норм про забезпечення правосуддя [145, с. 192].

Насамперед, право на справедливий судовий розгляд знайшло своє закріплення в англійській Великій хартії вільностей 1215 року. Так, у статті 39 зазначається наступне: «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена...інакше як за законним вироком рівних їй і за законом країни» [146].

Право на справедливий суд закріплено у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., у відповідності до якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного терміну незалежним судом, створеним на підставі закону [114].

Е. Л. Трегубов робить висновок про те, що Конвенція закріплює такі елементи права на судовий захист:

- «1) право на розгляд справи;
- 2) справедливість судового розгляду;
- 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення;
- 4) розумний строк розгляду справи;
- 5) розгляд справи судом, встановленим законом;
- 6) незалежність і безсторонність суду» [147, с. 359].

На думку Є. В. Діденко, «...протягом тривалого часу навіть після ратифікації Конвенції поняття справедливого судочинства не було впроваджено в Україні і основними вимогами до судових рішень залишились два критерії – законність і обґрунтованість, які фактично ототожнювались з поняттям справедливості. Лише протягом останніх кількох років в юридичній спільноті, в політичній діяльності і в засобах масової інформації до здійснення правосуддя почали висуватись вимоги справедливості, що є

наслідком європейської інтеграції, розвитку в Україні громадянського суспільства і змін у правосвідомості» [148, с. 31].

Варто мати на увазі, що лише ЄСПЛ має виняткову компетенцію щодо розкриття змісту норм Конвенції, тому в його практиці формулюються певні стандарти реалізації прав людини. Окрім цього слід зазначити, що частина гарантій, які становлять зміст права на справедливий суд, не згадана в ст. 6 Конвенції. Вони напрацьовані та розтлумачені прецедентною практикою ЄСПЛ. Дійсно, досить складно без застосування таких рішень визначити однозначно та окреслити зміст термінів «розумний строк», «правова визначеність», «справедливість», «незалежність суддів», «неупередженість» тощо [149, с. 15]. Визначальною для формування правового відношення законодавця країн учасників Конвенції та відповідних правозастосовних інституцій є саме практика ЄСПЛ, яка за вказаних обставин визнається основою офіційного міжнародного тлумачення Конвенції 1950 р. Проте в умовах сьогодення однією з основних проблем прикладного характеру є проблема тлумачення та застосування прецедентних положень ЄСПЛ.

Незважаючи на це, ЄСПЛ досить широко інтерпретує поняття права на справедливий суд, зокрема, виходячи з того, що воно має фундаментальне значення для функціонування демократії та принципу верховенства права. Так, у рішенні від 17 січня 1970 р. у справі «Делькур проти Бельгії» ЄСПЛ зазначив, що обмежувальне тлумачення права на справедливий суд не відповідатиме меті та значенню положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [150].

Наступним актом, у якому вперше на міжнародному рівні було проголошено право на справедливий судовий розгляд, є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. У відповідності до ч. 1 ст. 14 цього пакту «Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи

компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» [151].

Окрім Європейської Конвенції, яка є міжнародним договором і закріплює право на справедливий суд для тих держав, які її ратифікували, є ще Американська конвенція про права людини від 22.11.1969 року [152].

Так, ст. 8 Американської конвенції стосується саме права на справедливий суд, і в ній зазначається наступне: «Кожна людина має право на розгляд її справи з належними гарантіями та протягом розумного періоду часу в компетентному, незалежному та безсторонньому суді, заздалегідь створеному на підставі закону, в обґрунтування будь-якого обвинувачення кримінального характеру, пред'явленому їй, або для визначення його прав та обов'язків цивільного, трудового, фінансового чи будь-якого іншого характеру. Кожен обвинувачений у тяжкому злочині має право вважатися невинуватим, доки його винуватість не буде доведена відповідно до закону» [152].

Є. В. Діденко зробив порівняльний аналіз обох Конвенцій та прийшов до висновку, «...що право на справедливий суд в розумінні Американської конвенції є ширшим та автоматично включає трудові та фінансові відносини, в той час, як Європейська конвенція обмежується правами та обов'язками цивільного характеру. І лише автономне тлумачення Європейського суду даного поняття значно розширює його» [148, с. 59].

Цікавою є думка Є. В. Діденка про те, що у Європейській Конвенції та у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права право на справедливий суд стосується тільки цивільних та кримінальних справ. Тому «...право на справедливий суд не гарантує для потерпілого, зокрема, і у справах про адміністративні правопорушення жодних прав. У такому разі потерпілий не може посилатись на Конвенцію або положення Пакту. Звичайно, відсутність у потерпілого можливості скористатись захистом права на справедливий суд не позбавляє його процесуальних прав, передбачених національним законом, зокрема, оскаржувати рішення у справі з підстав

порушення його прав». Автором проаналізовано судову практику та зроблено висновок про те, що при оскарженні постанов судів у справах про адміністративні правопорушення потерпілі та представники посилаються на ст. 6 Конвенції, тобто на право потерпілого на справедливий суд. У свою чергу апеляційні суди як підставу скасування рішення місцевого суду вказують саме ст. 6 Конвенції [148, с. 98–99].

Є. В. Діденко зазначає: «У постанові Апеляційного суду Закарпатської області від 05.09.2018 року у справі №303/1613/18, суд послався на те, що зміст постанови суду першої інстанції не відповідає вимогам ч. 2 ст. 283 КУпАП, оскільки не містить опису обставин, установлених під час розгляду справи, що призвело до порушення права потерпілого на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод». Тому, автор пропонує проводити відповідні навчання з суддями на предмет розуміння права на справедливий суд [148, с. 99–100].

На національному рівні право на справедливий суд закріплено у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р., який «...визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд» [153]. Суд має бути незалежним і неупередженим, а його діяльність законною, тобто здійснюватися відповідно до закону. Законний суд є необхідною основою для розгляду справи компетентним судом, який на засадах верховенства права і за визначеною процедурою вирішує спори про право на основі закону. Відтак держава не повинна втручатися в результати судового розгляду, адже в іншому разі будуть порушуватися такі засади судочинства як законність, рівність сторін та інше.

Як убачається з аналізу наукових джерел, у правовій доктрині визначенню поняття права на справедливий суд приділяється пильна увага, що обумовлено декількома основними загальнопов'язаними факторами. Насамперед, така концептуалізація обумовлена ратифікацією Україною

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у ст. 6 якої гарантовано дане право. Також у нормах ст. 55 Конституції України закріплено право кожного на справедливий судовий розгляд [88], а в ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 р. визначено, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд [153].

Крім того, у п. 9 рішення КСУ від 30 січня 2003 р. №3-рп/2003 зазначено, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах [91].

У 2010-х роках спостерігалось зростання кількості рішень ЄСПЛ стосовно порушення права на справедливий судовий розгляд в Україні. Наслідком цього стало прийняття Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. №192-VIII [154], який мав за мету унормувати систему права у відповідності до вимог ЄКПЛ та Конституції України.

Слід зазначити, що практика взагалі йде шляхом розгляду конституційного права на судовий захист як складової права на справедливий суд. Водночас, варто підтримати точку зору, висловлену Н. Сакарою, що більш слушно виділяти поняття «справедливого судового розгляду» у широкому й вузькому значенні. Так, на думку авторки, «У широкому значенні це поняття включає як інституціональний, так і процесуальний аспекти, тобто всі елементи, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки мова не може йти про справедливий судовий розгляд, якщо справа розглянута, наприклад, із порушенням принципів здійснення правосуддя лише судом, незалежності суддів та підкорення їх лише закону, гласності й інших... У вузькому значенні це поняття поширюється лише на вимогу «справедливості» процедури, яка в тексті статті Конвенції використовується поряд із процесуальними вимогами публічності й розумності строку судового розгляду» [155, с. 132–133].

Отже, право на справедливий суд – це комплексне суб'єктивне право особи, яке гарантоване міжнародними та внутрішньодержавними нормами, є сукупністю процесуальних прав, реалізація яких залежить лише від судді, який розглядає справу. Право на справедливий суд включає в себе сукупність не лише процесуальних елементів – прав, а й інституційно-функціональні, зокрема, доступ до правосуддя, незалежність та неупередженість суду, гласність та відкритість судового провадження.

Вважаємо, що сутність права на справедливий суд полягає в гарантуванні справедливого захисту інших прав. Це право, яке складається з сукупності інших прав і суть якого полягає в рівноправному та неупередженому підході до сторін спору з боку судів або органів державної влади. Тобто, це право, яке гарантує справедливий захист інших прав.

Ми пропонуємо розглядати справедливість у процесуальному праві у двох аспектах. Широке тлумачення містить узагальнену якість всього судочинства (справедливість та його застосування), вузьке – використання його як принципу при відправленні правосуддя у конкретних справах. Принцип справедливості має прикладне значення, що практично застосовується у ході відправлення правосуддя, і саме цим відіграє роль у досягненні ідеальної моделі судочинства, яку можна назвати розумною та справедливою.

Раніше ми уже згадували, що до характерних ознак конституційного права на справедливий суд у правовій державі слід віднести: усвідомлену можливість особи реалізувати це право; спеціальний суб'єктно-об'єктний склад; як наслідок, відповідні дії у спеціально створених державних судових інституціях, спрямовані на відновлення порушених прав [156, с. 266].

На сьогодні право на справедливий суд закріплено та гарантовано як на міжнародному, так і національному рівні, при цьому не розкривається його зміст. Це, звісно, і зумовлює наявність наукової полеміки щодо його праворозуміння. Проте в умовах кардинального реформування судової влади питання стосовно одноманітного розуміння та правозастосування даного

права набуває особливої актуальності, адже ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на справедливий суд у різних його аспектах. Тому у свою чергу ЄСПЛ здійснює перевірку дотримання державами-учасницями прав людини.

Зважаючи на наявні доктринальні розробки щодо визначення структури права на справедливий суд, вважаємо доцільним безвідносно до сфери судочинства виділяти такі два взаємопов'язані його елементи, як функціональні елементи права на справедливий суд (доступ до правосуддя; незалежність та неупередженість суду; гласність та відкритість судового провадження) та процесуальні елементи права на справедливий суд (змагальність сторін; розумність строків; оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності).

Слід зазначити, що концепція справедливого судового розгляду передбачає рівність сторін у судовому процесі, необхідність дотримання принципу «рівності сторін» для досягнення справедливого судочинства. Проте концепція цим не обмежується, бо вимоги будуть залежати і від характеру справи. Також вимагається дотримання процедурних гарантій, а саме можливість надавати докази, оспорювати докази іншої сторони та надавати свої аргументи по даній справі [157, с. 35].

Рівність та змагальність сторін є обов'язковими елементами справедливого судового розгляду. У довіднику із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини зазначається: «91. Рівність сторін є одним з невід'ємних елементів поняття справедливого судового розгляду. Вона вимагає, аби кожна сторона бачила, що їй надано розумні можливості представити свій інтерес за умов, які не ставлять її у несприятливе становище, порівняно із супротивником (Foucher проти Франції, § 34; Vulut проти Австрії; Vobek проти Польщі, § 56; Klimentyev проти Росії, § 95). Вона вимагає забезпечення справедливої рівноваги між сторонами і застосовується як до цивільних, так і до кримінальних справ.

92. Право на змагальне провадження означає, в принципі, можливість для сторін знати і коментувати усі складові наданої доказової бази і усі зауваження, надані для того, щоб вплинути на рішення суду. Воно тісно пов'язане з принципом рівності сторін і, до речі, Суд іноді вирішував про порушення статті 6 § 1 саме внаслідок сукупного розгляду цих двох понять» [158].

Ми погоджуємося з думкою адвоката С. В. Здоровця про те, що справедливою є Постанова Великої Палати Верховного Суду по справі №607/4316/17-ц від 25 березня 2019 р. Позов задоволено та зроблено акцент на тому, що у Рішенні КСУ від 2 листопада 2004 р. №15-рп/2004 зазначено, що справедливе застосування норм права виявляється саме у недискримінаційному підході, неупередженості.

Суть спору полягала в тому, що через несвоєчасне внесення плати за навчання студент одного з українських вишів був відрахований з вузу. Згідно договору, який укладений між сторонами, виконавець мав право розірвати договір за несвоєчасну оплату навчання та відрахувати замовника. Проте Верховний Суд звертає увагу, що «зазначене прострочення відбулося з незалежних від позивача обставин – затримкою платежів, які виникли у зв'язку з перенавантаженням платіжної системи Центрального банку Федеративної республіки Нігерія». Суд прийшов до висновку, що студента необхідно поновити на навчанні. Свою позицію обґрунтовує так: «Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України. Отже, у сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх у своїх правах та перед законом, а

справедливе застосування норм права повинно мати передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [159].

Окрім цього, ст. 6 Конвенції передбачає і право на захисника. У справі «Artico v. Italy» «Суд нагадав, що Конвенція має гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а їх практичне і ефективне здійснення; це особливо справедливо стосовно права на захист, яке займає провідне місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно витікає (див. рішення по справі Ейрі від 9 жовтня 1979 р. Серія А, т. 32, с. 12-13, п. 24)» [160].

По даній справі адвокат не надавав допомогу громадянину Артіко. Адвокат просто відмовився та вказав такі причини – 1) стан здоров'я; 2) наявність інших зобов'язань. Суд прийшов до висновку, що громадянин Артіко не отримав ефективну юридичну допомогу у Суді [160].

Слід зазначити, що однією з гарантій права на справедливий суд є право не свідчити проти себе. Це гарантовано ст. 63 Конституції України, в якій зазначається: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [88].

Так, у рішенні Верховного Суду США по справі «Міранда проти Арізони» Верховний Суд прийшов до висновку, що відповідач повинен бути повідомленим про те, що він на допиті має право на адвоката та йому має бути роз'яснено, що його показання можуть бути використані в суді проти нього. Суть висновку Суду полягає у тому, що підозрюваного необхідно попереджати перед допитом про те, що він має право на мовчання, усі його слова можуть бути використані в суді проти нього, він має право на присутність адвоката і, якщо він не має адвоката, то йому можуть його призначити для проходження допиту, якщо підозрюваний має на це бажання [161].

На нашу думку, саме ст. 6 є найважливішою у Конвенції, бо саме найбільше заяв надходять з приводу порушення даної статті. Право на

«справедливий» розгляд – основоположний елемент статті 6, і вимога «справедливості» відноситься до усього судового процесу. Така «справедливість» не залежить від того, чи правильно винесене рішення. Європейська Комісія заявляє, що страсбурзькі органи не мають права оцінювати, чи була допущена національними судами помилка при вирішенні питань факту чи права. Вони повинні оцінити справедливість розгляду [162].

Тому принцип справедливості повинен втілюватися національними судами у життя з метою захисту прав та свобод людини і громадянина, проте важливою умовою справедливості судового розгляду є незалежність суду, неупередженість, компетентність та інші принципи та правила, які не тільки складають зміст права на справедливий судовий розгляд, але і гарантують його здійснення.

Стосовно неупередженості судді, то у справі «Білуха проти України» «Заявниця скаржилася за п. 1 ст. 6 на небезсторонність Артемівського суду та голови цього суду В. Л. Г., який розглядав її справу. Скарга заявниці ґрунтувалась на тому, що Компанія-відповідач безкоштовно забезпечила суд ґратами для вікон та надала комп'ютер, а також відремонтувала опалювальну систему суду. Пункт 1 ст. 6 Конвенції (995_004) у відповідній частині передбачає наступне:

«Кожен має право на справедливий...розгляд його справи...незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру...» [163].

Заявниця заявила відвід і головуючому, і всьому складу суддів, бо мала сумніви щодо неупередженості даного суду. Проте відвід не був задоволений. Уряд навіть не оспорював твердження заявниці про те, що голова суду, який розглядав справу в суді першої інстанції та рішення вищестоящих інстанцій, які залишили це рішення без змін, просив і отримував безкоштовно майно від Компанії-відповідача. Тому Суд і погодився з доводами позивачки стосовно того, що голова суду є небезстороннім. Суд визнав порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [163].

Україна у відповідності до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» взяла на себе зобов'язання забезпечити кожному право на справедливий суд [153]. Проте цікавим є питання виконання такого обов'язку та забезпечення права кожного на справедливий суд. На жаль, проаналізувавши практику ЄСПЛ, робимо висновок, що наша держава знаходиться на другому місці після Італії за кількістю звернень до ЄСПЛ. Слід зазначити, що правозастосовна практика в Україні не повністю відповідає європейським стандартам. Великою проблемою в Україні є питання виконання рішень судів, і найбільше заяв до ЄСПЛ подаються саме стосовно неналежного виконання виконавчих документів.

Вважаємо, що держава має забезпечити «ефективний засіб правового захисту» прав, гарантованих укладеними міжнародними договорами. Це передбачає також приведення національного законодавства та правозастосовної практики у відповідність до прийнятих на себе міжнародних зобов'язань.

У зв'язку з цим П. Д. Гуйван справедливо звертає увагу на критичний стан правосуддя у державі, бо є великі сумніви щодо законного та справедливого правозастосування в Україні. Так, із 60 тис. скарг, які є на розгляді в Суді, 20% подані проти України. Проблема полягає в тому, що позови, які подаються в Суд, дуже часто спричинені одними і тими ж підставами, тобто рішення ЄСПЛ дублюються [149, с. 153].

На нашу думку, суд повинен виступати гарантом справедливості. Так, у Рішенні КСУ від 30 січня 2003 р. №3-рп/2003 зазначається: «Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [91].

Як раніше нами було висвітлено, конституційне право на судовий захист належить до невідчужуваних та непорушних прав. Правосуддя повинно відповідати вимогам справедливості. Принцип справедливості – ключовий чинник для оцінки фактичних обставин під час вирішення справ і

прийняття рішень судом. Він пов'язаний із принципом рівності і свободи та вирішує можливі конфлікти під час реалізації даних принципів [164, с. 254].

Як влучно зазначає Б. В. Малишев, мета судового захисту – це справедливий захист, бо коли результат розгляду справи судом є справедливим, тоді можна вважати судовий розгляд правосуддям. У протилежному разі – це судочинство, результат якого може і відповідати формальним вимогам законодавства [165, с. 49].

На нашу думку, саме від моральних якостей судді залежить справедливість судочинства. Тому судді повинні мати високу правову свідомість, культуру, бажання здійснювати справедливе судочинства, а не проводити імітацію судового процесу [166, с. 76].

Окрім цього, слід звернути увагу на таке поняття як «розумність», яке також є важливим при здійсненні судочинства. Справедливість і розумність є взаємопов'язаними ідеями, які в більшості випадків повинні застосовуватися судом у сукупності, адже тільки в такому разі суд може ухвалити рішення, яке відповідає вимогам закону, внутрішньому переконанню, розуму, совісті та справедливості судді. Тому в запропонованому переліку принципів судочинства, що підлягають закріпленню в процесуальних кодексах, справедливість при розгляді та вирішенні справ має згадуватися у поєднанні із законністю та розумністю.

Важливим завданням для України має стати забезпечення прямої дії норм Конституції, які гарантують право на судовий захист, втілення її принципів та положень у життя держави та практичне застосування європейських стандартів відправлення правосуддя українськими судами.

Вважаємо, що справедливість – це загальний конституційний принцип, який забезпечує рівність всіх перед законом і судом, судовий захист конституційних прав людини і громадянина [167, с. 45]. Часто у своїх рішеннях КСУ вказує на порушення принципу справедливості. Згідно з рішенням КСУ від 18 лютого 2020 року №2-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України усі судді у відставці,

незалежно від того, коли вони пішли у відставку і пройшли чи не пройшли кваліфікаційне оцінювання, повинні мати однакове грошове забезпечення для судді у відставці. Якщо людина на момент набуття чинності закону про судоустрій і статус суддів мала вік 65 років, при досягненні якого судді йдуть у відставку, то вона фізично не могла виконати вимоги закону про проходження кваліфікаційного оцінювання. Після цього треба було ще пропрацювати три роки. Тому в цій частині порушується принцип рівності та справедливості [168].

Як уже зазначалося, принцип справедливості у практиці КСУ стає нормою прямої дії, оскільки забезпечується рівність всіх перед законом і судом [169, с. 262].

ЄСПЛ вважає, що ст. 6 Конвенції застосовується і до процедури розгляду справ в конституційних судах, оскільки рішення таких судів здатні вплинути на вирішення спору, який підпадає під дію статті 6 [170, с. 26]. Практика ЄСПЛ підтверджує, що право на справедливий судовий розгляд може тлумачитися досить широко.

Слід зазначити, що між принципом верховенства права і справедливістю судового розгляду існує тісний зв'язок. Так, у рішенні ЄСПЛ від 7 жовтня 1988 р. «Салаб'яку проти Франції» зазначається: «Стаття 6 Конвенції, яка захищає право на справедливий судовий розгляд, зокрема право на презумпцію невинуватості, направлена на те, щоб втілити основоположний принцип верховенства права» [171].

Наступним питанням є розмежування права на справедливий судовий розгляд та права на справедливе правосуддя. Для прикладу, якщо проаналізувати рішення по справі «Моннелл і Морріс проти Сполученого Королівства», то ЄСПЛ вказав, що вимоги справедливості не обмежуються слуханням справи за участю сторін. Можна поділити на три групи права, які гарантують здійснення справедливого правосуддя:

- 1) права, які реалізуються ще до початку власне самого судового розгляду;

2) права, які підлягають реалізації безпосередньо на стадії судового розгляду справи;

3) права, які можуть бути реалізовані після розгляду справи по суті і винесення рішення чи постановлення вироку судом першої інстанції.

Деякі права підлягають реалізації на декількох стадіях і порушення на одному етапі повністю може мати руйнівний вплив на інші стадії і суттєво вплинути на справедливість судового розгляду загалом [172].

Варто зауважити, що міжнародно-правові акти закріплюють лише права осіб, але не визначають кореспондуючі їм обов'язки держав. Тому обов'язки держав сформульовані у рішеннях ЄСПЛ. У Конвенції зазначається: «Високі Договірні Сторони забезпечують кожній людині, яка знаходиться під їх юрисдикцією, права і свободи, які визначені в розділі 1 цієї Конвенції» [114].

Важливим питанням є класифікація обов'язків держави, яка приєдналася до Європейської Конвенції та забезпечила реалізацію права на справедливий судовий розгляд. Серед таких обов'язків можна виділити наступні:

Стадія досудового провадження.

1) Право на судовий захист і доступ до суду кореспондують два обов'язки держав: а) не перешкоджати доступу громадян до суду; б) надавати практичний і ефективний доступ до суду. ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» зазначає, що фактична перешкода може порушувати Конвенцію так само, як і юридична, тобто доступ у судову інстанцію повинен бути реальним. Держави повинні не тільки закріпити це право у законодавстві, але й усунути усі перешкоди на шляху до його реалізації.

2) Право на доступ до послуг адвоката передбачає обов'язок держави забезпечити наявність захисника обвинуваченому і можливість конфіденційного спілкування з ним [173].

Стадія судового провадження.

1) Право на суд, який створений на основі закону, кореспондує з обов'язком держав: мати належну судову систему, в якій суди були б незалежні від виконавчої влади і сторін, суди мали достатній строк повноважень; забезпечити таку процедуру розгляду справ, яка б давала гарантії законності в кожному конкретному випадку.

У справі «Посохов проти Росії» ЄСПЛ зазначає, що вислів «...створений на основі закону» відноситься не тільки до регламентації самого існування суду у відповідності до закону, але також і до законності складу суду» [174].

Ось чому держава має по кожній справі, яка розглядається у суді, забезпечити законність складу суду.

2) Право на розгляд, проведений судом, передбачає існування таких обов'язків зі сторони держави як: необхідність забезпечити об'єктивну незалежність суду від законодавчої і виконавчої гілок влади; обов'язок забезпечити незалежність кожного конкретного складу суду від будь-яких посадових осіб і від сторін по справі, тобто гарантувати суб'єктивну незалежність.

3) Право на судовий розгляд, який проводиться незалежним судом, передбачає обов'язок держави не лише закріпити у законодавстві те, що суд є незалежним, але і забезпечити його об'єктивну незалежність і частково суб'єктивну незалежність його членів (шляхом закріплення у законодавстві гарантій безпеки суддів і їх реалізації; також шляхом встановлення відповідальності за завідомо неправосудні вироки, рішення; встановлення законодавчих основ для відводу суддів від розгляду справи). У справі «Пьєрсак проти Бельгії» можна побачити як ЄСПЛ виявив відмінність між об'єктивною неупередженістю та суб'єктивною [175].

4) Право вимагати судовий розгляд нарівні з усіма особами передбачає наявність у держави обов'язку не створювати судів, які надають переваги відповідним особам чи засновані на дискримінації. Обов'язком держави є

забезпечення проведення судових засідань єдиним судом для всіх без будь-якої дискримінації.

5) Право на публічний судовий розгляд означає, що держави повинні забезпечити проведення судового розгляду очно, без будь-яких попередніх заяв, що надаються сторонами [176].

6) Праву на судовий розгляд в розумний строк кореспондує обов'язок держави забезпечити здійснення правосуддя без невинувинуваних затримок і додавати усі зусилля для того, щоб її судова система працювала без зайвої тяганини. Прецеденти ЄСПЛ дають підстави стверджувати, що держава не може уникнути відповідальності за тяганину у розгляді справ посиленням на недосконалість свого судового апарату у процедурній чи іншій сферах [177].

7) Право на рівні процесуальні можливості для сторін означає, що держави зобов'язані гарантувати для кожної із сторін розумну можливість представити її справу у таких умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище у порівнянні з опонентом.

8) Право, яке гарантує здійснення права на справедливий судовий розгляд, є право на отримання мотивованого судового рішення. Це закріплено у п. 2 ст. 9 Декларації ООН про права і обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини і основні свободи 1998 р. Тому судді повинні виносити мотивовані рішення.

Стадія післясудового провадження.

1) Право на виконання судового рішення.

У п. 2 ст. 9 Декларації про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини та основні свободи від 09.12.1998 р. зазначається про це право. У справі «Бурдов проти Росії» зазначається, що «право на суд», яке передбачено Конвенцією означає не тільки право на відкриття провадження у справі. «Таке право було б ілюзорним, якби правова система держави-учасника Європейської Конвенції допускала, щоб судові рішення, яке вступило у

законну силу і обов'язкове до виконання, залишалось б недіючим по відношенню однієї сторони на шкоду її інтересам» [178].

2) Право на оскарження рішення визначає обов'язок держави забезпечити можливість перегляду рішення щодо спору про право цивільне вищестоящою інстанцією.

3) Право на відшкодування шкоди за судову помилку. Відсутність можливості переглянути помилковий судовий акт обмежує право на судовий захист. Держави зобов'язані забезпечити можливість відшкодування шкоди за здійснену судову помилку.

Щодо уникнення судової помилки, то ми погоджуємося з думкою М. В. Смуток про те, «...що доцільним є впровадження «формули Радбруха» у сучасну судову практику. У процесі правозастосування та супутнього йому тлумачення норм права, а також при безпосередньому прийнятті рішення у конкретній справі уповноваженим органом (або посадовою особою) неодмінно виникне поставлене вище питання: чи застосовувати одноманітно правову норму, логічно вилучаючи з неї зміст, чи відповідно до обставин справи, керуючись справедливістю (як, до речі, досить абстрактною оціночною категорією) та принципом верховенства права.

Формулу Радбруха можна виразити наступним чином: тільки у випадку, якщо норма діючого закону (права) грубо суперечить справедливості і повністю її заперечує (наприклад, закони нацистської Німеччини), при прийнятті рішення необхідно керуватися принципом справедливості, повністю відкидаючи приписи несправедливої норми. В усіх інших випадках керуватися треба змістом закону, одноманітно і об'єктивно застосовуючи його положення. Такий підхід допомагає уникнути прийняття рішень, які суперечать загальнолюдським принципам, руйнують уявлення про добро та справедливість, але водночас дає змогу зберегти правову стабільність (як важливу умову правопорядку, добробуту держави та суспільства). Саме тому формула Радбруха заслуговує на впровадження у сучасну судову практику України та інших європейських країн» [179, с. 68].

Проте, не дивлячись на те, що метою правосуддя є гарантування справедливості судового процесу, існує багато причин винесення несправедливого рішення суду. Однією із причин є побоювання судді винести ліберальне рішення. Якщо касаційна інстанція буде вважати за необхідне змінити занадто «м'яке» судове рішення, то вона скасовує це рішення, а потім передає справу на новий судовий розгляд. Якщо рішення в суді скасоване, то вважається, що він допустив помилку в роботі. Для прикладу, якщо вирок буде визнаний занадто суворим, тоді строк покарання може бути змінений касаційною інстанцією і ніяких нарікань щодо судді не буде. Це створює умови, коли суддя може приймати рішення і підстраховувати себе.

У сучасному світі, як цілком справедливо наголошує Дж. Макбрайд, справедливості не можна досягнути там, де обвинувачення і захист у кримінальному провадженні перебувають у нерівному становищі. Таку процесуальну нерівність можна побачити, наприклад, тоді, коли свідчення експертів є насправді не нейтральними, а обвинувальними, коли захист позбавлено повного доступу до матеріалів судової справи, коли сторона обвинувачення може звертатись із поданнями в першу чи апеляційну інстанцію, а захист не може на них відреагувати [180, с. 10], а право на справедливий судовий розгляд передбачає внутрішній баланс інтересів сторін з урахуванням особливостей конкретної справи, представлених доказів і можливості оскарження винесеного рішення.

Даючи визначення справедливості у вузькому значенні, ЄСПЛ виділяє такі вимоги, які не вказані в п. 1 ст. 6 Конвенції: належне сповіщення та слухання, взяття до уваги судом лише доказів, отриманих законним шляхом, винесення обґрунтованого рішення, принцип рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання інших гілок влади до процесу здійснення правосуддя, принцип правової визначеності.

Варто підкреслити, що в умовах концептуального реформування національного законодавства, питання судового захисту прав, свобод та

законних інтересів людини перебувають в постійному полі зору серед міжнародних інституцій, правників-вчених та практиків, а також громадянського суспільства. Адже кожна людина бажає бути впевнена у тому, що у разі потрапляння в сферу судочинства її конституційні права і свободи дійсно будуть захищені, а у випадку їх порушення – відновлені. Саме тому усі законодавчі акти, які приймаються на державному рівні та регулюють певну сферу правовідносин, мають відповідати тим вимогам, що задекларовані в міжнародних правових актах і Конституції України. І хоча в нормах Конституції України прямо не визнано принцип справедливості, але зазначена категорія, будучи нормою-принципом демократичного, правового суспільства, практично наскрізь пронизує всі її положення.

За слушним твердженням Н. Грень, у сучасному суспільстві справедливість виступає основою права на справедливий суд. Держава і громадянське суспільство створюють компетентні органи державної влади для забезпечення прав і свобод громадян та для реалізації функцій держави. Однією з найвагоміших функцій правової держави є здійснення правосуддя, тому дане право є важливим принципом правової держави та основою демократичних перетворень у суспільстві [181, с. 18].

Раніше ми уже зазначали, що право на справедливий суд є одним із основоположних прав людини, адже якщо не діє правова конструкція зазначеного положення, то й решта прав людини залишаються не захищеними, що виключає гарантованість якісного та безстороннього судочинства [182, с. 620].

Це право гарантується в кожній демократичній правовій державі. Проаналізувавши практику ЄСПЛ, ми прийшли до висновку, що суди повинні чітко та зрозуміло викладати в рішеннях свої мотиви, якими вони обґрунтовують ці рішення, мають розглядати найважливіші аргументи, висунуті сторонами спору, вказувати причини прийняття або відхилення цих рішень, аргументи. Невиконання цих вимог є несумісним з ідеєю права на справедливий суд. Право на мотивоване судові рішення зовнішньо

проявляється через можливість отримання сторонами від суду першої інстанції відповіді по заявленим доказам, внутрішньо – через необхідність виявлення взаємного зв'язку, між пред'явленими матеріально-правовими вимогами, встановленими обставинами і доказами, які підлягають оцінці з врахуванням норм процесуального права, на основі яких вказані вимоги можуть бути судом задоволені або відмовлені.

Право на справедливий суд є процесуальним завершенням суб'єктивної системи прав і свобод, які гарантуються особам, і їм надається захист від несанкціонованих втручань.

Суть справедливого судового розгляду означає, що суд буде дотримуватися встановлених законом процедур і має однакове ставлення до всіх сторін, а сам судовий розгляд є справедливий і ефективний незалежно від того, як буде вирішено спір.

Дотримання права на справедливий суд полягає саме в тривалості провадження, якості рішення, належного його обґрунтування. Слід зазначити, що найважливішим аспектом права на справедливий суд є принцип рівності сторін. Проте це не єдиний аспект, і для того, щоб говорити про чесне судочинство, повинні бути виконані й інші гарантії.

Слід зазначити, що питання справедливості суду завжди буде актуальним, бо як не парадоксально, але саме це право найбільше порушується, оскільки має декілька складових. Треба мати на увазі, що метою справедливого судового розгляду є рівне та неупереджене ставлення до сторін незалежними судами.

Справедливість при відправленні правосуддя поділяється на справедливість судового рішення і справедливість самого судового розгляду, виступає принципом, а також своєрідним фундаментом, на якому базується галузь процесуального права. Роль принципу справедливості полягає у впливі на законотворчу та правозастосовну діяльність, внаслідок чого процесуальні відносини виникають, існують і змінюються найбільш справедливо, при цьому невідповідність справедливості та законності

усувається на етапі законопроектної роботи, а згодом координується (за потреби) на стадії правозастосування.

Слід зауважити, що ставлення до принципу справедливості різне, бо не всі визнають дане поняття як засаду судочинства. Однак моральні складові цієї категорії мають відображення при відправленні правосуддя у цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справах: нею апелюють судді, на неї посилаються особи, які беруть участь у справі тощо, тобто за своїм значенням вона не поступаються іншим принципам права, що мають загальнонаукове визнання, оскільки націлена, насамперед, на дотримання прав учасників судочинства, що у даний час є пріоритетним напрямом вдосконалення судової системи. Дія принципу справедливості має всеосяжне доктринальне закріплення теоретично процесуального права, спрямованого на досягнення цілей і завдань. По суті його завданням є встановлення відповідності між соціальними положеннями, статусами, правами та обов'язками, діями та наслідками всіх індивідів суспільства.

Отже, право на справедливий суд є одним із основних прав і свобод, що гарантує справедливий судовий захист інших прав. Це одне з важливих фундаментальних прав людини, тому його дослідження буде актуальним, поки існуватиме людство.

4.2 Доступ до суду як складова права на справедливий суд

Складовою права на справедливий суд є доступ до суду. Це право є неабсолютним і обмежується законом, але це не повинно впливати на суть самого права. Наша держава прагне стати повноправним членом ЄС, тому забезпечення доступу до суду є актуальним питанням сьогодні [183, с. 156–157].

Ст. 6 та 13 ЄКПЛ та ст. 47 Хартії основних прав ЄС закріплюють поняття доступу до правосуддя. Ці статті гарантують право на справедливий суд та ефективний засіб правового захисту, що тлумачиться ЄСПЛ та Судом справедливості Європейського Союзу. Дані права передбачаються такими міжнародними актами як Міжнародним пактом про громадянські і політичні права ООН та Загальною декларацією прав людини. Суть цих прав полягає в ефективності доступу до органу вирішення спорів, право на справедливий розгляд, своєчасність такого розгляду, право на адекватне відшкодування та застосування принципів дієвості та ефективності при здійсненні правосуддя [184, с. 17].

Україна імплементувала в національну правову систему положення ст.6 Конвенції. Проте важливим є реалізація права на справедливий суд на практиці, виявлення причин та умов, що сприяють його порушенню.

У відповідності до права Ради Європи, справедливість судового розгляду залежить від усіх фактів справи, у тому числі враховуючи можливість особи отримати доступ до правосуддя [185, с. 42]. Сутність доступу до суду полягає у тому, щоб у особи була можливість передати справу у суд з метою вирішення її проблеми та прийняття рішення судом. Не повинні бути ніякі перешкоди ні юридичного, ні практичного характеру щодо доступу до суду.

Вимога доступності правосуддя впливає з самої Конвенції через закріплення права на суд. Варто мати на увазі, що без практичної можливості ініціювати судовий процес, тобто без права на доступ до суду та без права

брати участь у судовому засіданні гарантії справедливості судового процесу не матимуть ніякого значення. Тобто справедливість судового процесу безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією права на доступ до суду.

У відповідності до ст. 3 Конституції України, обов'язок демократичної держави полягає у захисті прав людини. Доступ до судочинства є складовою права на судовий захист [88]. Тому необхідно зрозуміти питання доступу до правосуддя у контексті права на судовий захист. Для цього проаналізуємо практику КСУ. Так, у своєму рішенні від 30 травня 2001 р. №7-рп/2001 КСУ наголошує на функціональному зв'язку між забезпеченням державою права на судовий захист та її обов'язком захищати права людини [186].

У рішенні від 12 квітня 2012 р. №9-рп/2012 КСУ справедливо зазначає: «Ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права» [187].

Окрім цього, «...кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене» [188]. Із цього можна зробити висновок, що людина може на власний розсуд розпоряджатися належним їй правом на судовий захист, і обмеження можуть бути лише у межах, що допускаються у відповідності до ст. 64 Основного Закону України.

Варто виділити умови доступності правосуддя: територіальні (близькість суду), економічні (розмір судових видатків, можливість звільнення від них), процедурні (розмежування підвідомчості, ступінь

складності та формалізовані процедури звернення до суду, гарантії юридичної допомоги), кадрові (навантаження судів) та інші.

Так, у посібнику з європейського права з питань доступу до правосуддя зазначається: «Доступність може включати наявність судів із відповідною юрисдикцією, наявність тлумачення (судової практики), доступ до інформації та доступність судових рішень. Вона може також включати географічну віддаленість суду, якщо його місцезнаходження не дозволяє заявникам ефективно брати участь у провадженні» [185, с. 26].

ЄСПЛ розглядає обов'язок держав щодо виконання їх зобов'язань стосовно забезпечення доступу до правосуддя у таких аспектах:

- не повинні допускатися будь-які перешкоди стосовно реалізації особами свого права на суд;
- необхідно створити умови для полегшення доступу зацікавлених осіб до судового захисту.

Типовими обставинами, що перешкоджають доступу до судових інстанцій, віднесено такі:

- процедури, які ускладнюють прийняття та розгляд заяв;
- високі ставки судових зборів;
- недоступність кваліфікованої юридичної допомоги;
- скорочені терміни для звернення до суду;
- обмеження або позбавлення певної особи чи категорії осіб права самостійно ініціювати порушення справи;
- відсутність можливості оскаржити в суді рішення чи діяння, що стосується прав і законних інтересів особи.

Слід зазначити, що у зв'язку з прагненням України стати повноправним членом ЄС, вживаються всі заходи для забезпечення справедливого суду в нашій державі. Так, Указом Президента України схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Метою даного документу «...є забезпечення становлення в Україні судівництва як

єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд» [189].

У Концепції зазначається: «Вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи і основою справедливого судочинства. Принцип вільного доступу до правосуддя передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи, територіально зручніше місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України» [189].

Необхідно звернути увагу і на позицію Великої Палати Верховного Суду по справі №9901/471/19 від 17 лютого 2021 р., у якій зазначається: «За висновками ЄСПЛ, право на доступ до суду має «застосовуватися на практиці і бути ефективним» (рішення у справі «Белле проти Франції» від 04 грудня 1995 року). Суворе трактування національним законодавством процесуального правила (надмірний формалізм) можуть позбавити заявників права звертатись до суду (рішення ЄСПЛ у справі «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» від 28 жовтня 1998 року). Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ, реалізуючи положення Конвенції, необхідно уникати занадто формального ставлення до передбачених законом вимог, оскільки доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але й реальним. Надмірний формалізм при вирішенні питання щодо прийняття позовної заяви або скарги є порушенням права на справедливий судовий захист» [190].

Стосовно практики ЄСПЛ, то принцип справедливості судового розгляду у своїх рішеннях Суд тлумачить як право на доступ до правосуддя, належне здійснення правосуддя, рівність сторін тощо. Пункт 1 статті 6 Конвенції гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, він втілює в собі «право на суд», яке, згідно з практикою ЄСПЛ, включає в себе не тільки ініціювати провадження, але й право розраховувати на «розгляд» спору

судом. Право на суд не є абсолютним і може підлягати легітимним обмеженням таким, наприклад, як передбачені законом строки давності, заходи забезпечення позову, нормативне регулювання такого права стосовно неповнолітніх та психічно хворих осіб (рішенні у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства» (*Stubbings and Others v. the United Kingdom*) від 22 жовтня 1996 року, «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» (*Tolstoy-Miloslavsky v. the United Kingdom*) від 13 липня 1995 року). Якщо доступ до суду обмежено внаслідок дії закону або фактично, Суд має з'ясувати, чи не порушило встановлене обмеження самої суті цього права і, зокрема, чи мало воно законну мету, і чи існувало відповідне пропорційне співвідношення між застосованими засобами і поставленою метою (рішення у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» (*Ashingdane v. the United Kingdom*) від 28 травня 1985 року)» [191].

У рішенні від 21 лютого 1975 р. «Голдер проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначив, що судовий розгляд є фікцією, якщо особа не має реального доступу до правосуддя. Е. Л. Трегубов з цього приводу пише: «У 1975 році, вирішуючи справу «Голдер проти Великої Британії», ЄСПЛ вперше прийшов до висновку, що сама конструкція ст. 6 Конвенції була би безглуздою та неефективною, якби вона не захищала право на те, що справа взагалі буде розглядатися. У рішенні по цій справі Суд закріпив правило, що ч. 1 ст. 6 Конвенції містить у собі й невід'ємне право особи на доступ до суду. Прямим порушенням права на доступ до суду є необхідність отримання спеціальних дозволів на звернення до суду» [147, с. 359].

У цьому Рішенні Суд визнав право на доступ до суду. Це не є абсолютне право і може регулюватися державами-учасницями Конвенції, але при умові, що таке регулювання не «порушує сутності права» [192, с. 13]. Держава має право регулювати це право на власний розсуд, проте такі дії можуть стати предметом розгляду у ЄСПЛ. Обмеження на доступ до суду повинні мати законну мету і бути розумно пропорційні такій цілі [193, с. 24].

Так, «...у справі «*Bellet v. France*» Суд зазначив, що ст. 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним із аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [194, с. 32].

Ю. А. Тобота зазначає: «...справедливість як вимога до судового розгляду пов'язана із забезпеченням рівних можливостей щодо доступу громадян до правосуддя. Видається, справедливість у цих та інших випадках постає саме як рівність громадян перед законом та судом, як один з її проявів у праві. Йдеться про формальну справедливість, суть якої полягає у необхідності однакового ставлення до людей без дискримінації» [195, с. 67].

Право на доступ до суду включає в себе і право на ухвалення рішення по справі. У справі «Балацький проти України» ЄСПЛ розцінив як порушення права на доступ до суду відмову районного суду постановити будь-яке рішення у справі про незаконне переведення заявника. ЄСПЛ зазначив, що Уряд не пояснив, чому в Україні судами не постановлене остаточне рішення у справі заявника про незаконне переведення після повернення справи на новий розгляд та розцінив це як порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, а саме порушення права на доступ до суду [147, с. 360].

Цікавою є позиція ЄСПЛ стосовно неповнолітніх. Так, у Рішенні від 26 березня 1985 р. «Х. і У. проти Нідерландів» ЄСПЛ зазначив на рахунок дітей, які відстають в розумовому розвитку. Такі діти не мають можливості самостійно звернутися до суду за захистом своїх прав. Їх інтереси представляють батьки чи піклувальники. Якщо таке право не надається, то у внутрішньому законодавстві відсутні ефективні засоби захисту [196].

Слід звернути увагу і на таке питання як пропуск строку звернення до суду. Так, Ю. І. Матат аналізує рішення ЄСПЛ у справі «*Ilhan v. Turkey*» та зазначає, «...що правило встановлення обмежень доступу до суду у зв'язку з

пропуском строку звернення має застосовуватися з певною гнучкістю і без надзвичайного формалізму, воно не застосовується автоматично і не має абсолютного характеру; перевіряючи його виконання, варто звертати увагу на обставини справи» [194, с. 32].

Як ми уже зазначали раніше, війна стала викликом для України, тому для забезпечення доступу до суду влада змушена була приймати нестандартні рішення. Оскільки мета правосуддя полягає у захисті порушених прав і свобод людини та громадянина, поновлення процесуальних строків під час війни є складним завданням для нашої держави [197, с. 299].

Слід зазначити, що часто на практиці держави самі блокують доступ до суду, намагаються певним суб'єктам зробити перепони для судового захисту прав. Так, у рішенні від 9 грудня 1994 р. «Святі монастирі проти Греції» суд зазначив, що влада Греції робила перепони для релігійної організації щодо звернення до суду за захистом своїх прав. Вважалося, що церква не є суб'єктом права і не може звертатися в суд [198].

Інколи держави накладали на своїх громадян «грошовий бар'єр» для звернення до суду. Так, у рішенні від 15 лютого 2000 р. у справі «Гарсія Манібардо проти Іспанії» зазначається, що на практиці необхідність внесення великих грошових сум на депозит суду робить перешкоди заявнику у доступі до правосуддя [199].

Суттєвий вплив на реалізацію права доступу до суду мають саме судові витрати. У. З. Коруц звертає увагу на те, що судові витрати мають значення для функціональної доступності правосуддя, «...оскільки саме розмір судових витрат є найбільшою перешкодою на шляху реалізації громадянами свого права на судовий захист» [200, с. 374].

Проте на нашу думку, з іншої сторони, вимога сплати судового збору є механізмом стримування фізичних та юридичних осіб від подання необґрунтованих позовів, це своєрідний «фільтр» та захист судів від зловживання недобросовісними позивачами своїм правом на звернення до

суду. Судовий захист може обмежуватися, а судовий збір не є перепорою у доступі до судочинства, і законом передбачений механізм розстрочки його сплати.

На думку Е. Л. Трегубова, порушенням ст. 6 Конвенції буде і той випадок, коли право на звернення до суду має інший суб'єкт, а не заінтересована особа. Тобто самостійно звернутися до суду вона не має права, натомість інший суб'єкт може замість неї звернутися. Таким є рішення ЄСПЛ у справі «Філіс проти Греції». Суть спору полягала в тім, що заявник-інженер не мав права сам звернутися до суду з позовом про виплату грошової винагороди за виконані ним проекти. Проте Технічна Палата Греції мала таке право. Тому ЄСПЛ став на бік заявника і визнав, що його право на доступ до суду порушене [147, с. 360].

Окрім цього, як зазначається у «Посібнику з моніторингу адміністративного правосуддя», необхідно звертати увагу на можливі перешкоди щодо доступу до правосуддя для національних меншин. Це можуть бути фінансові, мовні, соціальні. «Наприклад, використання мов меншин при забезпеченні доступу до безкоштовної правової допомоги та розгляду в суді може сприяти дотриманню права на рівне звернення, і навпаки, відсутність таких можливостей негативно позначиться на реалізації рівного доступу до судів або трибуналів для представників меншин» [201]. Доступ до правосуддя – це необхідний аспект реалізації прав людини. Важливим показником доступу до суду є участь людини у відповідних судових процедурах [201].

Своєрідною перешкодою у доступі до правосуддя є оплата послуг захисника (адвоката). На таку перешкоду звертає увагу ЄСПЛ у справі «Airey v. Ireland». Суть проблеми у цій справі полягала в тім, що на початку 1970-х років ірландське законодавство на час розгляду даної справи не передбачало процедури розлучення, проте допускалося укладення договорів за участю представника та згодою іншого з подружжя. Скаржниця хотіла отримати дозвіл на окреме проживання з чоловіком. ЄСПЛ розцінив відсутність

надання безоплатної юридичної допомоги з боку держави як обмеження в доступі до судового захисту. У рішенні зазначається: «1) право на ініціювання і звернення із позовом має бути практичним і ефективним; 2) нереально було б припускати, що заявник може провести справу такого характеру самостійно; 3) заявниця потрапила виключно у невігідне положення у порівнянні зі своїм чоловіком, якщо він може скористатися юридичною допомогою, а вона – ні; 4) враховуючи складність процедури розгляду справ у Вищому суді Ірландії, характер юридичної процедури розлучення і складність об'єктивного підходу до такої емоційної справи, на державу накладається обов'язок надати безоплатну юридичну допомогу сторонам, якщо вони не в стані оплатити її самостійно» [202].

В Україні доступ до правосуддя забезпечує безоплатна вторинна допомога, яка включає такі види правових послуг як: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на таку допомогу в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складання документів процесуального характеру [203].

У відповідності до Закону «Про безоплатну правову допомогу» існує система безоплатної допомоги для соціально вразливих верств населення. Ця система є багаторівневою і включає адвокатів, які внесені до Реєстру адвокатів і надають допомогу за контрактом, та мережу центрів з надання такої допомоги. Тому держава забезпечує безоплатну правничу допомогу особам, які потребують підтримки держави [203].

При розгляді позовної заяви суди мають враховувати те, що порушене право має бути відновлене і з практики ЄСПЛ ми це бачимо. Як уже ми зазначали раніше, на практиці виникають проблеми, пов'язані із недобросовісністю суддів, які безпідставно відмовляють у відкритті провадження у справі, здійснюють поверхневий розгляд справ, використовують «телефонне право» тощо [204, с. 94].

Питання доступу до суду розглядалося і в рішенні КСУ від 22 листопада 2023 р. №10-р(П)/2023, прийнятого за конституційною скаргами

Дорошко О. Є., Євстіфєєва М. І., Кушаби І. П., Якіменка В. П. Для прикладу, одним із заявників був Дорошко О. Є., який звернувся до Верховного Суду із касаційною скаргою, проте йому було відмовлено у відкритті касаційного провадження на тій підставі, що справа є малозначною та не підлягає розгляду Судом. Сума позову не перевищувала 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб станом на 01 січня 2021 року, тому Суд відмовив у відкритті касаційного провадження у зв'язку з тим, що судові рішення по малозначних справах не підлягають касаційному оскарженню. Заявник звернувся до КСУ і свою скаргу мотивує тим, що «Така дискримінація за ціною позову та іншими ознаками, вказаними у частині шостій статті 19 ЦПК України, порушує конституційне право на рівний доступ до правосуддя, яке забезпечується не лише відкриттям провадження у справі, але й судовими процедурами» [205]. Інші конституційні скарги теж стосувалися гарантування права на судовий захист у малозначних справах.

КСУ прийшов до цікавого висновку, що «...установлений у пункті 2 частини третьої статті 389 Кодексу такий «фільтр» для касаційного перегляду судових рішень, ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій, як малозначність справи, не є непереборною перешкодою для доступу особи до суду касаційної інстанції. Тому пункт 2 частини третьої статті 389 Кодексу містить домірні засоби законодавчого вноормування процесуальних відносин щодо відкриття касаційного провадження у малозначних справах». Визнав норму про те, що «...судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб» (крім визначених випадків), конституційною. І визнав неконституційною норму про те, що «...справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб», є малозначними. Тобто фактично КСУ лише змінив критерії визначення малозначної справи та підняв ціну позову до 250 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. З наведеного випливає, що «...судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною

позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб», не підлягають касаційному оскарженню, проте передбачені і винятки, коли може бути касаційне оскарження. Суд має диспозитивні права стосовно віднесення справи до одного з таких винятків. Тому виходить, що справи з ціною позову до 250 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб не підлягають касаційному оскарженню. На наш погляд, так звана «малозначність» справи не має бути якоюсь перешкодою для доступу до суду касаційної інстанції. І якщо через «малозначність» не можна звернутися до Верховного Суду, тоді і до ЄСПЛ нема ніякої можливості, бо не вичерпано усі засоби національного захисту [205].

Слід зазначити, що від ефективності забезпечення доступу до суду залежить рівень довіри до судової гілки влади, а це в умовах сьогодення є надзвичайно актуальним питанням з огляду на війну в Україні та у зв'язку з прагненням нашої держави приєднатися до європейської спільноти.

Якщо проаналізувати дослідження центру Разумкова, то бачимо, що у лютому-березні 2023 року громадяни негативно оцінили роботу судової гілки влади – лише 29% позитивну дали оцінку, а 48% – негативну; боротьбу з корупцією – позитивно оцінили 24% і негативно 66%. Найбільшу довіру населення має до Збройних Сил України – 96%. Недовіра до судової гілки влади – 59% [206].

Щодо динаміки довіри до судової влади, то показники наступні:

- липень-серпень 2021 року – 74,2% не довіряють; 15,5% довіряють;
- грудень 2023 року – 72% не довіряють; 16% довіряють;
- січень 2024 року – 67,8% не довіряють; 17,9% довіряють [207].

Про довіру до судів звертає свою увагу і ЄСПЛ, зокрема, у рішенні «Морріс проти Франції» зазначається наступне: «Як гарант правосуддя, основоположної цінності в державі, яка керується законом, судова влада повинна користуватися довірою суспільства для успішного виконання своїх

обов'язків. Тому може виникнути необхідність захистити таку довіру від нападів, які завдають серйозної шкоди і які по суті є необґрунтованими, особливо зважаючи на той факт, що на суддях, які піддаються критиці, лежить обов'язок проявляти обачність, яка заважає їм відповісти» [208].

Слід зазначити, що в державах ЄС у громадян значно більший рівень довіри до судів, ніж в українців. Так, для прикладу, в «...17 країнах ЄС понад 50% опитаних респондентів схильні вважати суддів незалежними (найвищий результат у Фінляндії – майже 90%) і лише в трьох країнах – менше 30% громадян поділяють таку думку. Аналогічно правосуддя країн-членів ЄС оцінюється представниками бізнесу: в 16 державах понад 50% опитаних впевнені в захищеності своїх інвестицій судами і лише в Польщі менше 30% інвесторів схильні вважати, що їхні інвестиції захищені законодавством та судовою системою» [209].

Для того, щоб підвищити довіру громадян та й взагалі усіх тих, хто звертається до українських судів, необхідно в першу чергу викоринити корупцію як суспільно небезпечне явище, яке підриває авторитет нашої держави на міжнародній арені, знищує патріотизм та породжує правовий нігілізм серед населення. Наступним кроком має стати забезпечення єдності судової практики та прийняття виключно справедливих рішень.

Дуже влучно зазначив голова Вищої ради правосуддя Г. Усик: «Довіра до судової влади формується з дій і рішень конкретних суддів: наскільки виваженими, обґрунтованими і справедливими будуть судові рішення, такою буде і реакція громадян. Коли люди побачать, що судові процеси відкриті, що в суді є рівність і змагальність сторін, тоді з'явиться довіра до суду» [210].

Ми погоджуємося з думкою М. В. Руденко, О. М. Овчаренко стосовно того, що «Довіра громадян до судової гілки влади є одним із важливих складників побудови фундаменту для її інституційної незалежності. Це цінність, яка не з'являється раптово після чергового етапу судової реформи або чергового ухваленого закону, який встановлює додаткові вимоги і обмеження для суддів. Довіра громадян до суду як елемент легітимності

держави вибудовується роками і десятиріччями кропіткої роботи окремих представників Феміди, керівництва судової системи, а також вищих органів суддівського самоврядування. Довіра громадян до суду ґрунтується на впевненості в справедливості й обґрунтованості окремих судових рішень, на оперативності й доступності правосуддя, на повазі до суддів, які є свідомими і добросовісними громадянами своєї країни» [211, с. 91].

Як раніше нами було висвітлено, право на доступ до правосуддя, як конституційна гарантія, – це визначене нормами матеріального та процесуального права окреме право людини, що полягає у можливості безперешкодного використання судових, альтернативних процедур для справедливого та ефективного захисту своїх прав. Обов'язком держави є створення належних умов для реалізації кожної людини права доступу до правосуддя, яке буде справедливим та законним, а об'єктивність та незалежність суду буде основною ознакою верховенства права та справедливості суду [212, с. 718–719].

Отже, право на доступ до суду є необхідною умовою для того, щоб ми взагалі могли говорити про право на справедливий суд. Щодо права на справедливий судовий захист, то він включає право на доступ до суду, до змісту якого входить право подати позов до суду, право на якісний суд, під яким розуміється неупередженість і незалежність суду та право на справедливий суд.

Необхідно враховувати і те, що Конвенція гарантує права, які є практичними та ефективними, а не права, які є теоретичними чи ілюзорними. Відповідно до практики ЄСПЛ право на доступ до суду має бути гарантоване не лише законодавством договірної сторони, а й має бути забезпечена можливість його реальної реалізації у кожному конкретному випадку.

Проте право на доступ до суду не є абсолютним та може обмежуватися на законній підставі самими учасниками спору, національним судом чи законодавством. Це право за своєю природою регулюється державою, яка у свою чергу користується певною свободою розсуду в цьому відношенні.

Проте обмеження доступу до правосуддя, які встановлюються державою, повинні переслідувати законну мету, враховувати баланс публічних та приватних інтересів і не повинні абсолютно позбавляти особу права на судовий захист, завдавати шкоди самій їй суті.

ЄСПЛ не розглядає право на доступ до суду як абсолютне право, бо воно може бути обмежене на користь належного відправлення правосуддя. Наприклад, Закон може передбачити такі обмеження для недієздатних чи обмежено дієздатних.

ЄСПЛ при надходженні заяви щодо ненадання особі доступу до суду перевіряє наступне:

- чи було захищено право на доступ до суду за конкретних обставин відповідної справи належним чином;
- якщо запроваджені обмеження вплинули на доступ до суду в певному обсязі, то чи була порушена сама суть права.

Окрім цього суддя ЄСПЛ, якщо це необхідно, проводить тест на пропорційність і досліджує, чи мало накладене обмеження законну мету; чи було накладене обмеження пропорційне законній меті.

Слід зазначити, що забезпечення державою права на доступ до суду виражається у злагодженій діяльності усіх гілок її влади. Так, законодавча влада закріплює структуру судової системи, яка забезпечує територіальну доступність судів, передбачає спрощені процедури розгляду окремих категорій справ, встановлює порядок розгляду справ.

Ознакою розвиненої демократії та високого рівня верховенства права є захист основних прав людини та повага до них органів державної влади. Тільки така держава, що визнає основні права людини, а також може забезпечити їх належне застосування та захист за допомогою судів має можливість стати повноправним членом європейської спільноти.

4.3 Особливості реалізації судами конституційного принципу справедливості під час війни

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану, наразі актуальним питанням є вивчення проблем, які пов'язані із доступом до правосуддя у нашій державі. Війна російської федерації проти України призвела до окупації майже третини території і близько 20% судів не змогли здійснювати правосуддя. У відповідності до ст. 64 Конституції України кожному гарантується право на судовий захист, і навіть в умовах воєнного стану таке право не обмежується.

Слід зазначити, що війна не припинила здійснення правосуддя, і право на доступ до суду забезпечено там, де не ведуться активні бойові дії, адже в будь-яких умовах конституційне право на звернення до суду має бути реалізоване, а порушене право – відновлене [213, с. 147].

Позиція Венеційської комісії полягає в тому, що при надзвичайних правових режимах «...судова система має продовжувати гарантувати здійснення права на справедливий суд. Функціонування судової системи не повинно обмежуватися, за винятком ситуацій цілковитої необхідності або в тому разі, коли таке функціонування фактично неможливе» [214].

Тому з метою забезпечення доступу до правосуддя 15 березня 2002 р. ухвалено Закон №2128-IX, одним із пунктів якого є відрядження судді до іншого суду того самого рівня та спеціалізації [215], що дало змогу забезпечити роботу судів під час дії воєнного стану, а також протягом тридцяти днів після його припинення. Позитивним моментом є те, що Закон надає можливість відрядження судді до іншого суду з урахуванням таких обставин.

Як раніше нами було проаналізовано, відновлення роботи в окремих судах, зокрема й на деокупованих територіях України, супроводжується великою кількістю організаційно-технічних проблем, адже значна кількість приміщень судів зазнали пошкоджень або повністю зруйновані, а

комп'ютерна техніка та інші матеріальні цінності викрадено. Отже, не дивлячись на те, що суд, який мав розглядати справу, припинив свою діяльність, розгляд справи має здійснюватись іншим судом, найбільш територіально наближеним. Інформацію про зміну територіальної підсудності судових справ можна дізнатися безпосередньо на сайті конкретного суду [216, с. 10].

З метою забезпечення доступу до судів під час війни розпорядженням Голови Верховного Суду від 08.03.2022 р. №2/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану», відповідно до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [217], змінено територіальну підсудність судових справ. Не дивлячись на те, що суд, який мав розглядати справу, припинив свою діяльність, розгляд справи має здійснюватись іншим судом, найбільш територіально наближеним. Інформацію про зміну територіальної підсудності судових справ можна дізнатися безпосередньо на сайті конкретного суду.

Однак проблемою є те, що в Україні є суди, де взагалі відсутні судді, тому виходить, що в даному випадку особа, яка звертається до суду за захистом свого порушеного права, взагалі позбавляється свого конституційного права на судовий захист. Тому необхідним є передача справ до іншого суду, якщо неможливо утворити новий склад суду. У деяких судах залишилося 1-2 судді, і великою проблемою є кадровий голод.

Особливо проблемними є справи, які розглядаються в порядку цивільного судочинства, а саме справи стосовно викрадення дітей, тобто справи, де передбачено стислі строки; поміщення особи до психіатричного закладу тощо. Ось чому існує загроза реалізації права на доступ людини до правосуддя. Проблема по передачі таких справ існує з 2014 року, проте законодавець її ігнорує. Тому у разі відсутності усіх суддів у суді справи передаються до суду, який найбільш наближений територіально до суду, який може розглянути справу. Проте враховується можливість такого суду

утворити відповідний склад суду для розгляду справи. Тобто, поки законодавець розмірковує над даним питанням, суди застосовують аналогію закону та виходять із завдань цивільного судочинства. Адже статтею 2 ЦПК гарантується справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту. Тому суди вживають усі заходи для того, щоб гарантовані Конвенцією права людини не були обмежені і не було з приводу цього заяв до ЄСПЛ [218].

Окрім цього надаються рекомендації у випадку участі працівників суду та суддів у структурах територіальної оборони чи проходження служби у Збройних силах України. У зв'язку з воєнними діями можливе відкладення розгляду справи або її розгляд в режимі відеоконференції. Рекомендовано у разі впливу процесуальних строків продовжувати їх до завершення воєнного стану. Цікавим моментом є те, що у разі якщо учасник провадження не може брати участь в режимі відеоконференції за допомогою технічних засобів, визначених законом, допускається його участь в режимі відеоконференції за допомогою інших технічних засобів, у тому числі і власних.

Також, виходячи зі стану ведення воєнних дій у місцях ведення активних бойових дій та за відсутністю будь-якої інформації щодо обізнаності учасника судового процесу про таке судове засідання, або відсутності клопотання учасника судового провадження, доречно розглядати питання про зупинення провадження у справі або відкладення розгляду справи без визначення наступної дати судового засідання та ухвалювати відповідне судове рішення, у тому числі без участі сторін та інших учасників провадження [219]. Окрім цього, через різні обставини допускається здійснення правосуддя суддею дистанційно, якщо немає можливості судді прибути на робоче місце, однак він має знаходитися на території України [220].

Війна в Україні створює додаткові завдання для судів та підвищує відповідальність на всіх стадіях судового розгляду. Для того, щоб забезпечити право кожного громадянина на доступ до суду, судді та

працівники суду продовжують працювати у надзвичайно складних умовах. Проблеми з електроенергією та відключенням Інтернету ставлять під загрозу функціонування документообігу в судах, унеможливають доступ до електронної пошти суду, системи «Електронний суд» тощо. Це все ставить під сумнів незалежність судової гілки влади [221, с. 255].

Ми приходимо до висновку, що одним із ключових питань сучасної України, на території якої запроваджено воєнний стан, є те, чи здатна сучасна національна судова система в розумні строки забезпечити здійснення правосуддя та право громадян на справедливий суд, що є фундаментальним та пріоритетним обов'язком держави. Також важливими є питання доступності правосуддя та публічного розгляду справ. В умовах особливих правових режимів ці аспекти права на справедливий суд, на жаль, не завжди в повній мірі реалізуються, а держава стикається з низкою проблем, комплексне вирішення яких є одним з пріоритетних напрямків сучасного демократичного суспільства.

Запровадження 24 лютого 2022 року воєнного стану в Україні повністю змінило життя судової гілки влади і стало викликом для неї, оскільки прийшлося вчитися жити по-новому. На думку Т. Огнев'юк, поряд з іншими правовими інституціями судова гілка влади в Україні зазнала впливу війни, що внесло свої корективи в процес здійснення правосуддя, а вітчизняна судова система залишається кадрово недоукомплектованою та морально пригніченою. Основною причиною такого стану речей є, насамперед, незавершеність та контраверсійність реформаційних процесів у сфері відправлення правосуддя. За останніми даними, від початку повномасштабної збройної російської агресії понад 70 судових установ зазнали пошкоджень різного ступеня аж до повного їх руйнування. Збитки, завдані руйнуванням приміщень органів судової влади, обчислюються мільярдами гривень [222].

Проте, незважаючи на війну, суди, які не знаходяться в зоні бойових дій або окупації, захищають права людини повноцінно та вживають усіх

заходів для того, щоб порушене право було відновлене. Як раніше ми уже зазначали, роль суддів під час війни особливо зростає, бо саме судова гілка влади у воєнний час повинна здійснювати контроль за діями інших гілок влади. У протилежному випадку це може призвести до зловживань своїми повноваженнями з боку чиновників [223, с. 52].

У своєму Рішенні від 12 квітня 2012 року №9-рп/2012 КСУ зазначає: «Ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права» [187].

Голова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду М. І. Смокович вважає, що «...надважливим різновидом державного захисту в Україні є судовий. Правовий режим тимчасового обмеження судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні на період дії правового режиму воєнного стану заборонено. Втілення будь-яких обмежень такого змістовного формату у національну правозастосовну практику є неконституційним, а відтак і неможливим. Отже, вимога судового захисту конституційних прав і свобод в умовах дії правового режиму воєнного стану, об'єктивізація якого міститься в частині 2 статті 64 Основного Закону України, має не лише імперативний, а й абсолютний характер» [224, с. 451].

Слід зазначити, що відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану забороняється [225]. Проте забезпечити безперервну роботу суду під час війни вдається не завжди, а окремі суди взагалі не здійснюють судочинства, оскільки за даними Верховного Суду України 20% судів опинилися під окупацією або в зоні бойових дій [226].

У справі «Андренко проти України» (Рішення ЄСПЛ №50138/07) ЄСПЛ дійшов висновку, що основну відповідальність за надмірну тривалість провадження в цій справі несуть державні органи у зв'язку з порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Поведінка сторін не звільняє державу-відповідача від

відповідальності, оскільки організація провадження повинна бути зроблена таким чином, щоб воно було швидким і ефективним, що є завданням саме національних судів (9, п. 43) [227].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів, а відповідно до ст. 12-2 цього Закону в умовах правового режиму воєнного стану суди діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України, а їх повноваження передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені [225].

На рівні Основного Закону України (ст. 124) закріплено, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються [88]. Зазначені приписи зобов'язують суди працювати та відправляти правосуддя навіть в умовах надзвичайного правового режиму. Водночас, нові умови зумовлюють необхідність прийняття державою рішень, спрямованих на забезпечення належного виконання судами покладених на них функцій.

Слід зазначити, що у 2020 році Верховна Рада України прийняла закони, які надали можливість реалізувати право учасникам справи брати участь в судових засіданнях дистанційно, тим самим реалізуючи своє право на справедливий судовий розгляд. Хоча Державна судова адміністрація України розробила порядок проведення відеоконференцзв'язку під час судового засідання за участі сторін поза межами приміщення суду, такий формат проведення судових засідань допоміг нормалізувати здійснення правосуддя в умовах карантину. Проте практика підтверджує, що умови воєнного стану перешкоджають реалізувати права осіб на розгляд їх справи судом навіть у такий спосіб через ризик стати жертвою хаотичних обстрілів та бомбардувань.

Подальші кроки розширення можливостей дистанційного судочинства потребують також технічного та нормативного підґрунтя з метою забезпечення можливості учасникам провадження та суддям брати участь в судових засіданнях дистанційно.

Допоки розширення застосування онлайн-процедур судового розгляду перебуває у стадії очікування, варто активно використовувати ресурси підсистеми «Електронного суду», яка після реєстрації у власному електронному кабінеті дозволяє учасникам справи та їх представникам подавати документи до суду, отримувати документи, знайомитись з матеріалами справи тощо. На сьогодні не всі українські суди, здебільшого з об'єктивних причин, приєднались до підсистеми «Електронний суд», а це, в свою чергу, уповільнює застосування повною мірою можливостей та ресурсів цієї підсистеми та спонукає до використання альтернативних способів участі у змагальному судовому процесі.

Окрім цього, Рада суддів України прийняла низку важливих та актуальних рішень – «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень ВРП та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ» від 24.02.2022 року [228]. Зокрема, опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану, з них такі основні: а) відкладати розгляд справи (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду, оскільки велика кількість учасників судових процесів не завжди має змогу подати заяву про відкладення розгляду справи чи не може прибути в суд у зв'язку з небезпекою для життя; б) справи, які не є невідкладними, розглядати лише за наявності письмової згоди на це усіх учасників судового провадження; в) роз'яснювати громадянам можливість відкладення розгляду справ у зв'язку із воєнними діями та можливість розгляду справ у режимі відеоконференції; для цього учасники справи мають заявити про участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. У разі неможливості участі в судовому засіданні, рекомендується подавати до суду клопотання про: 1)

відкладення розгляду справи та розгляд справи за участі представника; 2) участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції [228]. Відповідні клопотання можливо буде направити до суду засобами поштового зв'язку або через систему «Електронного суду».

Відновлення роботи в окремих судах, зокрема й на деокупованих територіях України, супроводжується великою кількістю організаційно-технічних проблем, адже значна кількість приміщень судів зазнали пошкоджень, або повністю зруйновані, а комп'ютерна техніка та інші матеріальні цінності викрадено. Отже, не дивлячись на те, що суд, який мав розглядати справу, припинив свою діяльність, розгляд справи має здійснюватись іншим судом, найбільш територіально наближеним. Інформацію про зміну територіальної підсудності судових справ можна дізнатися безпосередньо на сайті конкретного суду.

Серед проблем у судовій системі є і брак кадрів, наразі частина суддів взагалі не працює у тих регіонах, де ведуться активні бойові дії, інші вступили до лав ЗСУ. Через низьку заробітну плату звільняються секретарі судових засідань, що призводить до численних проблем у судах.

Однак, не зважаючи на всі проблеми у судовій гілці влади, діючим суддям, кандидатам на посади судді варто прислухатися до ізраїльського судді Аарона Барака, який вважає, що суддя повинен бути неупередженим та мати однакове ставлення до сторін. Він не може мати зацікавленості у розгляді справи. Саме неупередженість має важливе значення для судового процесу, тому і образ Феміди зображають із зав'язаними очима. Неупередженість пов'язана з об'єктивністю. Аарон Барак зазначає, що «...суддя повинен шукати загальноприйняті цінності суспільства, навіть якщо вони є не його цінності. Він або вона повинні висловити те, що вважається моральним і справедливим у суспільстві, у якому він чи вона діє, навіть якщо це не є морально і справедливо у відповідності до його суб'єктивних поглядів» [229, с. 55].

На рахунок помилки судової влади він розмірковує, що вона «...під час війни та тероризму гірша, ніж помилка законодавчої і виконавчої влади в часи війни та тероризму. Причина в тому, що помилки судової влади залишаються з демократією, коли мине загроза тероризму і закріпиться це, як магніт, для розробки нових і проблемних законів. Не так це з помилками інших гілок, які можна стерти із законодавства чи виконавчих дій і, зазвичай, забуваються» [229, с. 149].

Як раніше було нами висвітлено, справедливість судочинства залежить від правової культури судді, його правосвідомості, мудрості, яка передається від одних суддів до інших. Війна ускладнює здійснення суддями своїх повноважень, бо здійснювати захист прав людини на даний час є важчим, ніж у мирний час [230, с. 106].

На нашу думку, судді під час війни повинні втілювати принцип справедливості при здійсненні правосуддя. Якщо росія – диктаторська держава-терорист, де нема ні права, ні закону, то Україна є демократичною державою, майбутнім членом ЄС. Тому завдання судів полягає у ефективному захисті прав людини [231, с. 327].

Завданням судді є захист прав людини, бо без цих прав демократія є пуста та втрачає свій сенс. Вважаємо, що після війни в Україні питання прав людини та міжнародного захисту, безпеки у світі суттєво зміниться. Адже ми стали свідками того, що захист прав людини, гарантування безпеки, діяльність ООН зіткнулися з суттєвими перешкодами на шляху до ефективності виконання своїх завдань. Тому саме війна в Україні вказала на ті прогалини, які є у законодавстві та виникли на практиці і бачимо, а що не працює так, як слід.

На нашу думку, Україна повинна вчитися жити в постійній небезпеці. У зв'язку із збройною агресією РФ проти України, яка розпочалася ще 2014 р., а своєї повномасштабності набула 24 лютого 2022 р., перед світовим співтовариством, зокрема перед ООН та іншими міжнародними організаціями універсального та регіонального характеру, постало питання

реального забезпечення тих цілей та завдань, для яких і були вони створені. За таких об'єктивних умов взаємодія та співробітництво України з МКС є досить актуальним та необхідним для уникнення неприпустимості безкарності за злочини проти людяності, які скоює російська федерація [232, с. 143].

Війна закінчиться, але не виключено, що ситуація може бути як у Ізраїлі, тому на суддів покладається тягар забезпечення ефективного функціонування судової гілки влади під час війни, вони мають стати мірилом справедливості. І, таким чином, уже забезпечуватимуть нам якийсь відсоток безпеки. Аарон Барак справедливо пише: «З моменту свого заснування Ізраїль зіткнувся з загрозою безпеці. Як суддя Верховного суду Ізраїлю, як я маю розглядати свою роль у захисті прав людини у цій ситуації? Я повинен серйозно ставитися до прав людини під час мирного часу і конфлікту. Я не повинен задовольнятися помилковим переконанням, що на кінець конфлікту я можу повернути годинник назад» [229, с. 148].

Щодо війни та її впливу на судову гілку влади, то слід зазначити, що тероризм та війна вражає багато сучасних держав. Згадаймо США, яка зазнала атаки терористів 11 вересня 2001 року, Ізраїль, який знаходиться у режимі постійного конфлікту. Для російської федерації мета виправдовує засоби, і така несправедлива агресія з боку держави-терориста зазнає поразки, оскільки загарбники порушили все – міжнародне гуманітарне право, повагу до прав людини і т.д. Це злочинці, за якими тягнеться довгий шлейф воєнних злочинів, насамперед, це злочини проти людяності.

Аарон Барак справедливо зазначає: «Тероризм створює велику напругу між основними компонентами демократії. Один стовп демократії – правління народу через своїх обраних представників – може заохочувати робити всі кроки ефективними в боротьбі з тероризмом, навіть якщо вони шкідливі для прав людини. Інший стовп демократії – права людини – може заохочувати захист прав кожної людини, включаючи терористів, навіть ціною підриву боротьби з тероризмом. Боротися з цією напругою в першу чергу є завданням

законодавчої та виконавчої влади, які підзвітні людям. Але справжня демократична відповідальність не може бути задоволена лише судженнями людей» [229, с. 148].

Напад у кінці 2023 року ХАМАСу – палестинської терористичної організації на Ізраїль свідчить про те, що боротьба цих двох держав триває. Проте Ізраїль активно вживає всіх заходів для відновлення життєдіяльності держави, підвищує рівень безпеки та ліквідує терористів. Нова війна сколихнула весь світ та свідчить про те, що Ізраїль дійсно знаходиться в постійній небезпеці, а масові атаки, велика кількість жертв дає можливість зробити висновок про неочікуваність Ізраїлем такого жахливого нападу. Проте ЦАХАЛ наразі активно ліквідує терористів, небезпечних для жителів Ізраїлю.

Жодна війна не є справедливою, і з огляду на кількість жертв з обох сторін свідчить про неприпустимість війни у цивілізованому світі. Сучасні держави повинні будь-які конфлікти, у тому числі територіальні, вирішувати мирно, дипломатично з урахуванням принципу справедливості. Розуміємо, що це є складно, бо справедливість у кожного своя, проте «мета не має виправдовувати засоби». Саме людське життя є основною цінністю для будь-якої держави, і жодна територія не може бути в пріоритеті.

Важливим питанням після завершення російсько-української війни є створення Спеціального трибуналу для росії для того, щоб міжнародна спільнота засудила державу-терориста і вона понесла відповідальність за злочини в Україні. Найреальнішим варіантом є створення такого суду на підставі угоди між державами, за участі України, яка буде погоджена ООН. Слід зазначити, що близько 38 держав підтримують створення такого суду. Першими кроками стало підписання угоди про створення спеціального центру для збирання доказів під час російсько-української війни. Ця угода укладена між Україною, Польщею, Словенією, Румунією, та державами Балтії. Адвокатом України має стати Латвія у разі створення спецтрибуналу.

Російська агресія показує нам, що справедливість стосується не тільки фізичних та юридичних осіб, але і держави. Відповідальність за міжнародні злочини росії має понести керівництво, яке видає злочинні накази. Україні щодня доводиться захищати свою територіальну цілісність та верховенство права. Забезпечення справедливості для України є завданням для всього цивілізованого світу, і якщо росія, як держава-терорист, не буде притягнута до відповідальності, то вчинятиме злочини і надалі. Безвідповідальність породжує злочини і забезпечення миру та відновлення справедливості для України має стати завданням для ООН. Проте чи наважиться міжнародна організація на якісь радикальні дії покаже лише час.

Стосовно судового імунітету росії, позиція Верховного Суду зводиться до ігнорування такої недоторканності. Так, для прикладу, у Постанові КЦС ВС від 14 квітня 2022 р. у справі №308/9708/19 зазначається: «Суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни» [233].

У постановах Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.05.2022 р. у справах №428/11673/19 та №760/17232/20-ц позиція суду зводиться до того, що підтримка юрисдикційного імунітету росії взагалі позбавить позивача належного доступу до суду. Зокрема зазначається: «Судовий імунітет Російської Федерації не застосовується з огляду на звичаєве міжнародне право, кодифіковане в Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (2004). Підтримання імунітету Російської Федерації є несумісним із міжнародно-правовими зобов'язаннями України в сфері боротьби з тероризмом. Судовий імунітет Російської Федерації не підлягає застосуванню з огляду на порушення Російською Федерацією державного суверенітету України, а отже, не є здійсненням Російською Федерацією своїх суверенних прав, що охороняються судовим імунітетом. Вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є

реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави – України, що закріплено у Статуті ООН» [233].

На нашу думку, хоча Україна й ігнорує судовий імунітет росії, проте ускладненим стане виконання таких рішень проти держави-терориста. Це можливо лише за допомогою міжнародних партнерів, які, заморозивши активи росії, передадуть їх для компенсації шкоди, яку вона заподіяла під час війни.

Наступним питанням, яке б ми хотіли виділити в рамках досліджуваного питання, є безпека судочинства під час війни. Слід зазначити, що карантин та війна вплинули на розвиток діджиталізації правосуддя, що є позитивним моментом, оскільки забезпечується безпека учасників судового процесу. Як зазначила секретар Великої Палати Верховного Суду, а на даний час Голова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду Лариса Рогач: «Також важливо запровадити можливість дистанційної участі для суддів і секретарів судових засідань... Верховний Суд звертався із запитом до європейських колег, і, зокрема, експерти Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ) підтвердили, що дистанційна форма участі судді в засіданні не суперечить європейським стандартам, бо більше така можливість передбачена в законодавстві деяких європейських країн» [234].

Дистанційне правосуддя надасть можливість складу суду і учасникам справи брати участь у судовому засіданні з будь-якого місця. Це є великим позитивом, оскільки, насамперед, кращою є безпека усіх осіб, а з іншої сторони, є велика економія бюджетних коштів. Програма EasyCon забезпечує онлайн правосуддя і це є прогресом з часів карантину.

А. Ніколенко пише: «...Велика Палата Верховного Суду, розглядаючи касаційну скаргу, зазначила у своїй ухвалі від 07 червня 2022 року у справі №910/10006/19, що з огляду на умови та обстановку, за яких має здійснюватися правосуддя і на необхідність дотримання принципів рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласності

та відкритості судового процесу; змагальності сторін та розумних строків розгляду справи, звернення до суду з клопотанням про розгляд справи в режимі відеоконференції дозволить дослідити й оцінити доводи касаційної скарги без порушення означених засад судочинства та водночас гарантувати та не наражати відвідувачів судового засідання на загрози їхньому життю, здоров'ю та безпеці, що можуть виникнути в умовах воєнної агресії проти України» [235].

Положення щодо здійснення правосуддя у спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань, міститься у кожному процесуальному законі. Це покладає обов'язок на суддів та працівників апаратів судів, які, будучи вірними присязі та діючи відповідно до Конституції, будуть фізично присутніми на робочих місцях, аби правосуддя продовжувало здійснюватись.

За таких умов серед науковців та правозастосовників постає цілком логічне питання: чи є під час воєнного стану, хронічного недофінансування та колосальної кадрової кризи умова, що зобов'язує суддів і працівників суду фізично перебувати в суді, адекватною? Адже якщо кожен учасник справи може сповна реалізувати своє право на участь у режимі відеоконференції, перебуваючи в безпечному місці, навіщо тоді наражати на небезпеку працівників судів і змушувати їх ходити на роботу під ворожим прицілом [222]?

Єдиним адекватним і зваженим розв'язанням наведених проблем є впровадження в Україні дистанційного правосуддя, яке за час пандемії коронавірусу набуло популярності у світі. Звісно, для дистанційного розгляду справ люди повинні мати можливість підтвердити свою особу в разі, якщо вони фізично не присутні в суді. Для цього країни дозволяли використовувати електронні підписи, вносячи зміни, зокрема, до кримінального та цивільного процесуального кодексів [222].

До країн, де відеоконференції використовуються у цивільних та кримінальних провадженнях, зокрема, належать: Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство, Австрія, Швеція, Ірландія, Хорватія, Угорщина,

Казахстан, Португалія, Сербія, Словенія, Франція (слухання також відбуваються по телефону), Північна Македонія (лише на період надзвичайного стану).

Усі розглянуті елементи (територіальна підсудність справ, дистанційне судове провадження) є невід'ємними складовими права на справедливий суд в розумінні ч. 1 ст. 6 Конвенції та слугують гарантіями, що закладаються ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ як найефективнішою наразі регіональною міжнародною системою захисту прав людини [236, с. 11]. Враховуючи труднощі законодавчого, організаційного та економічного характеру, обумовленого воєнним станом на території України, доречним вважаємо надання рекомендаційних роз'яснень вищих судових установ з питань формування підходів до застосування практики ЄСПЛ в умовах надзвичайних правових режимів.

Погоджуємося з думкою О. Горецького стосовно того, що роботу судів значно ускладнюють повітряні тривоги, і необхідним є запровадження однакових правил для розгляду справ, тому що деякі суди продовжують розгляд справ, не зважаючи на повітряні тривоги, а деякі – знімають справи з розгляду. «Здійснення правосуддя судами в умовах воєнного стану є необхідним, адже саме на суди покладено конституційну функцію захисту прав, інтересів громадян та бізнесу. Звісно ж, судова система дещо змінила формат роботи під час війни. Проте найголовніше, що судова гілка влади продовжує працювати, а її працівники докладають максимум зусиль за будь-яких обставин» [237].

Слід зазначити, що в умовах війни проблемним питанням є і забезпечення інформування учасників судового процесу через брак кадрів у судах, велику перевантаженість у роботі, повітряні тривоги тощо. Належна поінформованість учасників судового процесу про судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є необхідною передумовою реалізації права на доступ до правосуддя. Очевидно, що за умов масового переміщення громадян до інших місць перебування та

обмежених можливостей оператора поштового зв'язку здійснювати доставку кореспонденції в умовах воєнного стану, під загрозу поставлено здійснення судами правосуддя загалом і право на доступ до правосуддя конкретних громадян зокрема [238].

Хорошим розвантаженням для судів є зобов'язання адвокатів, нотаріусів, виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, органів державної влади та інших державних органів, органів місцевого самоврядування та інших юридичних осіб мати електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі (далі – ЄСІТС). Це надасть змогу їм отримати доступ до інформації та серверів ЄСІТС, а також можливість обміну документами, у тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними документами тощо. Такий обмін здійснюється як між учасниками судового процесу, так і між судом та учасниками судового процесу [239].

Слід зазначити, що в умовах війни неприпустимим є відсторонене поновлення порушених прав, бо відкладення захисту порушених прав призводить взагалі до забуття поновлення таких прав. Тому ми є прихильниками альтернативних способів вирішення спорів і найкращим, на нашу думку, є медіація. До суду мають потрапляти так звані «складні» справи, коли компромісу між сторонами досягнути не вдається.

Враховуючи війну, громадянам України створюються сприятливі умови для захисту їх прав, зокрема Верховний Суд зазначає, що поважною причиною для поновлення процесуальних строків є запровадження воєнного стану. Проте, якщо проаналізувати судову практику, то ситуація трохи інакша. Так, Верховний Суд наголошує, що питання поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не може бути підставою для поновлення процесуального строку. Такою підставою

можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану та унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних дій протягом установленого законом строку (ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 липня 2022 року у справі №127/2897/13-ц) [235]. Для того, щоб визнати причину пропуску строку поважною, суди будуть перевіряти, чи мала особа фактичну можливість звернутися до суду вчасно.

На підставі вищенаведеного ми приходимо до висновку, що спочатку пандемія, а потім війна в Україні значно ускладнили роботу судів. Проблемою на практиці є і те, що вітчизняна судова система залишається кадрово недоукомплектованою та морально пригніченою. Тому пропонуємо підвищити заробітні плати працівникам судів з метою запобігання звільнення справжніх професіоналів своєї справи, які працюють у судах тривалий час.

Окрім цього, ситуація, яка сьогодні склалася в Україні, потребує швидких та рішучих кроків налагодження доступу учасників до суду, без надмірного формалізму, що шкодитиме авторитету судової влади, яка повинна захищати інтереси громадян за будь-яких умов. Для учасників судового процесу мають бути створені необхідні та водночас комфортні умови для якісного та ефективного вирішення спору. З цією метою слід забезпечити вдале та виважене застосування законодавства, що, звичайно, потребуватиме належного технічного забезпечення судів.

Говорячи про дотримання принципів судочинства, які відповідають практиці ЄСПЛ, особливу увагу необхідно приділити організаційно-технічним питанням зміни територіальної підсудності справ, дотримання розумних строків розслідування, а також дистанційної участі в судовому засіданні.

І не має значення, в якому режимі проводиться судове засідання – чи в режимі онлайн, чи в режимі оффлайн. Головне – це якість правосуддя, а не форма його проведення. Адже основна мета будь-якого судового процесу – відновлення порушеного права.

4.4 Розумний строк розгляду справи судом – показник реалізації конституційного принципу справедливості

Право на справедливий суд є одним із елементів верховенства права та основним правом кожної особи, закріплене в національному законодавстві та в положеннях Конвенції. Проблема забезпечення державою права на справедливий суд є багатогранною і передбачає комплексний підхід до реалізації таких принципів судочинства як гласність процесу, розумність строків, презумпція невинуватості, незалежність та неупередженість суду тощо [240, с. 568].

У зв'язку із прагненням України стати повноправним членом ЄС, важливим завданням є дотримання прав і свобод людини та громадянина, забезпечення права на справедливий суд, важливою складовою якого є своєчасність правосуддя. У ЄКПЛ під правом на справедливий суд розуміють ще і таку його частину як право на розумний строк розгляду справи. Кожна людина у разі наявності спору має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним судом [114]. Україна взяла на себе зобов'язання реалізувати це право, оскільки є учасником ЄКПЛ. Окрім цього, Основний Закон України містить новий принцип – «розумні строки розгляду справи судом» [88].

Оскільки в Україні запроваджено воєнний стан, то питання доступу до суду та своєчасність розгляду справи судом є надзвичайно важливими питаннями сьогодення, оскільки від їх забезпечення залежить ефективність захисту прав людини. Проблемним питанням є те, що велика кількість звернень до ЄСПЛ стосуються саме порушення «розумного» строку розгляду справи. На нашу думку, справді правосуддя є ефективним лише тоді, коли воно є своєчасним, тобто захист порушених прав і свобод людини та громадянина повинно здійснюватися у розумний строк.

Як зазначалося уже в нашому дослідженні, із ст. 6 Конвенції прямо випливає, що невід'ємною частиною права на справедливий суд є право на

розумний строк розгляду справи. На жаль, Конвенція не дає визначення поняття «розумний строк», і лише шляхом тлумачення практики ЄСПЛ ми можемо зрозуміти дане поняття.

Взагалі досліджувати проблематику тривалості судового розгляду ЄСПЛ активно розпочав ще 60-ті р. минулого століття. У рішенні від 10 листопада 1969 року «Стогмюллер проти Австрії» (*Stogmuller v. Austria*) «Судом вперше було» помічено, що призначення правила про розумний термін полягає в тому, щоб ефективно захищати обвинувачених – від тривалого перебування у стані невизначеності під слідством [241]. Тим часом Конвенція не розшифровує категорію «розумний термін», тому цю місію взяв на себе Суд, поставивши два питання. Який період часу, в рамках якого вирішується справа, необхідно брати за основу? Що розуміти під розумністю?

Природно, що відповідь на перше питання взаємопов'язана з судовою інстанційністю конкретної країни, оскільки тривалість терміну можна оцінювати як щодо базової, так і наступних стадій судочинства, включаючи апеляцію, касацію. Судячи з правових позицій, вироблених страсбурзьким правосуддям, ЄСПЛ вважає, що немає особливого сенсу розмірковувати лише про нижчі суди, адже їх правозастосовний акт може бути надалі скасовано або змінено. Так було в рішеннях від 28 червня 1978 р. «Кеніг проти Німеччини» (*Konig v. Germany*) [242] і від 29 травня 1986 р. «Доймеланд проти Німеччини» (*Deumeland v. Germany*) [170] Суд зазначив, що у цивільних справах обчислення терміну починається з порушення провадження або прийняття заяви і обіймає процедури перегляду, наприклад, апеляцію. Втім, в окремих випадках відлік часу можна здійснювати скоріше.

Український вчений Л. Тацій «розумний строк» тлумачить як обумовлений складністю справи, а також поведінкою осіб, які беруть у ній участь, найкоротший строк її розгляду і вирішення, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах [243, с. 39]. На

його думку, результат правосуддя полягає у досягненні справедливості й поновленням у правах, і розумність строку з цим пов'язана. Строк розгляду справи є складовою строку розумного, бо він містить час, упродовж якого справа вирішується судами всіх інстанцій, термін, на який провадження у справі зупиняється, а також строк виконання судового рішення [243, с. 37].

Поняття розумності строку розкривається і у п. 3 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. №11. Суд наголошує: «Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту» [244].

При оцінці правової і фактичної складності справи варто враховувати: «...наявність обставин, що утруднюють розгляд справи; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента та необхідність з'ясування і застосування норм іноземного права» [244].

На нашу думку, законодавець ввів поняття «розумний строк» для запобігання зловживання часом на вчинення тої чи іншої процесуальної дії і поняття «розумності» обмежує посадових осіб часовими рамками з метою пришвидшення їх діяльності. Проте це не означає, що, для прикладу, судді мають неякісно, проте швидко вирішувати спори, навпаки, повно, неупереджено і усебічно вирішувати справу, проте не зволікати з прийняттям справедливого рішення по справі.

Вважаємо, що суть розумного строку зводиться до часу, який необхідний судді для прийняття законного та справедливого рішення по справі. Хоча слід наголосити, що кожна справа специфічна, є різний рівень складності, тому і тривалість розумного строку завжди буде відрізнятися по кожній із справ.

У п. 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. №11 звертається увага на те, що на суддів покладається особиста відповідальність як за своєчасність правосуддя, так і за його якість. Не допускається зволікання, а навпаки, мають вживатися всі заходи для своєчасного здійснення правосуддя. «Строки розгляду справи не можуть вважатися розумними, якщо їх порушено через зайнятість судді в іншому процесі, призначення судових засідань із великими інтервалами, затягування з передачею справи з одного суду до іншого у встановлених законом випадках, безпідставне задоволення необґрунтованих клопотань учасників процесу, що спричинило відкладення розгляду справи на тривалий час, відкладення справи через її неналежну підготовку до судового розгляду, невжиття заходів щодо недопущення недобросовісної поведінки учасників справи тощо, оскільки наведені причини свідчать про низький рівень організації судочинства та безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків» [244].

Слід зазначити, що у коментарі до положення ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вказується на те, що строк розгляду справи судом включає в себе все провадження з моменту звернення до суду або у порядку попереднього розгляду справи до відповідного органу і до моменту виконання рішення [114].

Виконання судового рішення є актуальним питанням сьогодні, оскільки війна ускладнює даний процес, проте без покращення показників Україні достатньо важко буде приєднатися до ЄС. Тому дане питання буде досліджене нами у наступному підрозділі. Варто зазначити, що діяльність судді має зводитися не лише до прийняття рішення, але і до здійснення контролю за його виконанням. Так, КСУ у рішенні від 13 грудня 2012 р. №18-рп/2012 зазначає: «Виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначений у законі комплекс дій, спрямованих на захист і поновлення порушених прав,

свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави» [245].

На думку Е. Л. Трегубова, «ЄСПЛ поширює вимогу щодо розумності строків не тільки на розгляд справи в суді, але і на виконання судового рішення. У справі «Бурдов проти Росії» ЄСПЛ прямо вказує, що право на звернення до суду, закріплене у ст. 6 Конвенції, було б ілюзорним, якби правова система країн-учасниць Конвенції допускала, що судові рішення, яке набрало законної сили та є обов'язковим для виконання, залишилося би не чинним по відношенню до однієї зі сторін всупереч її інтересам. Тлумачення ст. 6 Конвенції у світлі принципу верховенства права вимагає більш широкого підходу, за яким формальності не можуть бути підставами для виправдання несправедливості. Отже, не можна уявити, що ст. 6 Конвенції, захищаючи право на розумний строк розгляду справи, не передбачала би захисту права на виконання судового рішення» [147, с. 361].

Вирішення справи в суді і виконання рішення суду – єдине ціле, і розглядати їх окремо, на нашу думку, не можна. Тому розумність строків поширюється не лише на діяльність судді, але і на державних та приватних виконавців. Потрібним є і ефективний судовий контроль за виконанням рішень суду, бо саме суд і має здійснювати перевірку дотримання розумності строків виконавцями при виконанні рішень судів.

Оскільки Конвенція не дає визначення поняття «розумний строк», то для розуміння даного поняття потрібно опиратися лише на практику ЄСПЛ, тому аналізуючи її, виділено наступні критерії розумних строків у цивільних справах: «...правова та фактична складність справи; поведінка заявника, а також інших осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу; поведінка органів державної влади (насамперед суду); характер процесу та його значення для заявника (справи «Федіна проти України» від 02 вересня 2010 року, «Смірнова проти України» від 08 листопада 2005 року, «Матіка проти Румунії» від 02 листопада 2006 року, «Літоселітіс проти Греції» від 05 лютого 2004 року та інші)» [244].

На підставі аналізу рішень ЄСПЛ, ми прийшли до висновку, що майже половина заяв проти держав-членів ЄС подано у зв'язку з порушенням ними права на справедливий суд, і саме стосовно затягування розгляду справ найчастіше подаються такі заяви.

Слід зазначити, що раніше ми наголошували на тому, що на національному рівні мають бути встановлені часові рамки розгляду справ на національному рівні, а ЄСПЛ потім оцінює таку «розумність».

Для прикладу, в рішенні в справі «Саєнко та інші проти України», ЄСПЛ визначив критерії розумної тривалості судового розгляду: складність справи, поведінка заявників і відповідних органів влади, а також важливість предмета спору для заявників [246].

М. М. Гімон зазначає: «У справі «Гінчо проти Португалії» (ідентифікаційний номер ECH-1984-S-006) ЄСПЛ акцентує на іншій складовій частині права на справедливий суд – ретельності з боку судді, яка вимагається для здійснення права на справедливе судочинство, ЄСПЛ перевіряв *розумний характер тривалості судового розгляду* у цій справі та дійшов висновку, що цей характер у кожному окремому випадку має оцінюватись з урахуванням обставин справи та на основі критеріїв, що були напрацьовані судовою практикою ЄСПЛ. Будь-які обставини, навіть значне збільшення навантаження на суддів через збільшення кількості справ, які розглядаються ними, не виправдовують затягування судового розгляду, недотримання *розумних строків розгляду конкретних справ*» [247, с. 85].

Слід зазначити, що розуміння поняття розумних строків в українському законодавстві відрізняється від розуміння в праві ЄКПЛ. Про це зазначає П. Д. Гуйван: «Українські процесуальні закони кваліфікують строк як проміжок часу, упродовж якого учасник процесу чи суд повинні вчинити ту чи іншу значиму дію. Інакше кажучи, «розумний» строк становить час певних дій, встановлених законом для вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Подібний підхід дає можливість українським правникам характеризувати

«розумний» строк як сукупність процесуальних строків для вчинення необхідних процесуальних діянь без необґрунтованих зволікань» [248, с. 146].

П. Д. Гуйван як практик досить гостро критикує свавілля українських судів щодо дотримання розумних строків розгляду справ. Серед причин такого свавілля він виділяє відсутність процедури притягнення суддів до відповідальності за зволікання під час розгляду справ та непрофесійне виконання своїх обов'язків. Адвокат пропонує створити державну програму зміни концепції своєчасного судочинства, яка буде існувати не лише де-юре, але і де-факто. Наступним кроком має стати прийняття закону про відповідальність за порушення права особи на розумний строк розгляду справи.

Вчений акцентує увагу на своєчасності правосуддя і, на його думку, необхідним є усвідомлення суддями власної відповідальності за дотриманням строків розгляду справ та вживання відповідних заходів для відповідного забезпечення. Строки не будуть вважатися розумними, «...якщо їх порушено через зайнятість судді в іншому процесі, призначення судових засідань із великими інтервалами, затягування з передачею справи з одного суду до іншого у встановлених законом випадках, безпідставне задоволення необґрунтованих клопотань учасників процесу, що спричинило відкладення розгляду справи на тривалий час, відкладення справи через її неналежну підготовку до судового розгляду, невжиття заходів щодо недопущення недобросовісної поведінки учасників справи тощо, оскільки наведені причини свідчать про низький рівень організації судочинства та безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків» [149, с. 407–408].

Як приклад, можна навести рішення ЄСПЛ від 31 березня 1992 р. в справі «Х. проти Франції». Суть справи полягала в тому, що заявник мав невиліковну хворобу і короткий строк для життя у зв'язку з недугою. Тому необхідно було швидко вирішити спір, бо судова тяганина могла б призвести

до того, що позивача уже не буде в живих. Проте національне правосуддя не особливо швидко прискорювало сам процес» [249].

Тому ЄСПЛ має вироблений алгоритм дій стосовно перевірки порушення права на справедливий суд. Так, стосовно рішення ЄСПЛ у справі «Руїз-Матеос проти Іспанії» М.М. Гімон зазначає: «Алгоритм розгляду цієї справи ЄСПЛ полягав у такому: 1) спочатку суд встановлював, чи були позови заявників розглянуті протягом *розумних строків*; 2) після негативної відповіді на це питання з метою з'ясування того, чи було порушено право на справедливий судовий розгляд, суд досліджував порушення: чи було порушено *принцип процесуального рівноправ'я сторін*, який є одним з елементів більш широкої концепції справедливого судового розгляду; 3) встановивши відповідні порушення, ЄСПЛ зробив висновок про порушення *права на справедливий суд загалом*» [247, с. 84].

Право на розумний строк є складовою права на справедливий суд і, на думку О. Ткачука, якщо суддя розглядає справи у розумний строк, то він є справедливим. При цьому повинен проявляти повагу до сторін і вирішувати швидко питання, контролювати справи, щоб не було тяганини. Окрім цього, має виявляти повагу до закону і своєю поведінкою зміцнювати «...довіру людей до чесності й неупередженості судової влади» [250].

Вважаємо, що помилковим є судження О. Ткачука стосовно того, що якщо суддя розглядає справи у розумний строк, то тоді є справедливим [250]. Як ми уже зазначали у своєму дослідженні, обов'язком судді є здійснення правосуддя у розумні строки, проте справедливість судового розгляду від цього не залежить. Вона пов'язана з правовою свідомістю та правовою культурою судді [230, с. 106].

Слід мати на увазі, що ЄСПЛ поведінку влади, насамперед, оцінює і критикує з погляду відповідальності держави, що виникає через дефектну і далеку від якості роботи судових і квазісудових організацій. Тут Суд особливо хвилює реалізація принципу належного відправлення правосуддя, що рельєфно виявилось через прецедент від 12 жовтня 1992 р. «Бодаерт

проти Бельгії» (Boddaert v. Belgium) [251]. Страсбурзькі судді вважають, що країни не можуть виправдовувати затримки судочинства посиланнями на процесуальні чи організаційні недоліки, якщо сама державна влада не створила своїм громадянам сприятливу обстановку в галузі правосуддя.

П. Д. Гуйван справедливо зазначає: «Дійсно, у нас досить популярними є процеси, котрі невинувато довго тривають у справах, роками виконуються (а частіше – не виконуються) рішення судів, і все це наразі є не тільки грубим порушенням численних національних нормативних приписів (власне, з цим вже давно ніхто серйозно не бореться з огляду на безкарність суддів та виконавців), а й прямо суперечить міжнародному правовому акту, який є джерелом українського права. Відтак, питання набуло надзвичайної актуальності. Однак слід врахувати одну суттєву рису, котра має змінити відношення, в першу чергу, держави до коментованого питання. Адже, якщо за незаконне затягування процесу ні судді, ні, як правило, виконавці відповідальності не несуть, то у разі визнання подібного діяння незаконним у Європейському суді з прав людини відповідати доведеться. І ця відповідальність покладається на державу Україну» [149, с. 370–371].

Слід зазначити, що дуже часто затримка судового розгляду спричинена діями несумлінних учасників правосуддя. Як правило, суди загальної юрисдикції змушені виходити за межі відведеного законом часу через нижченаведені обставини: використання сторонами змагальних та диспозитивних повноважень (заява клопотань про витребування та дослідження додаткових доказів, про залучення у справу третіх осіб, позивачів та відповідачів, уточнення позовних вимог); їх забезпечення, заміна неналежного відповідача; неявки суб'єктів судочинства (сторін, прокурора; свідків, експертів, фахівців та інших); поява факторів, що не залежать ні від волі судді, ні від суб'єктивно зацікавлених осіб (смерть, громадянина; або реорганізація, юридичної особи; якщо допускається, правонаступництво, неможливість розгляду даної справи, до вирішення, іншого: в порядку цивільного, кримінального або адміністративного

провадження, призначення установами опіки та піклування обстеження умов, життя у справах, що стосуються прав дітей).

Аналізуючи судову практику національних судів, ми прийшли до висновку, що найчастішими прикладами недотримання належних строків у справах проти України є: неодноразові направлення судами на новий розгляд; непроведення судових засідань протягом тривалого часу; незастосування заходів примусу до осіб, які не з'являються на призначене засідання та багато інших прикладів. З метою вироблення дієвих механізмів для швидкого розгляду судових справ вітчизняній судовій системі варто використовувати прецедентну практику ЄСПЛ, який свого часу спростив окремі процедури, впровадивши використання прискорених процедур розгляду незначних чи неоскаржуваних справ.

На думку Л. Адашиса та Л. Левдика, порушення процесуальних строків є ще більшою проблемою, ніж корупція у судах, оскільки це свідчить про нігілізм судів до громадян та їх права на справедливий суд [252, с. 152]. Вчені вважають, «...що часто саме формальний підхід національних судів під час розгляду справ, у яких особа посилається на практику ЄСПЛ та/або Конвенцію, а також фактичне тлумачення відповідними судовими органами окремих рішень призводить до повторних звернень громадян до ЄСПЛ часто з позитивним результатом розгляду таких скарг. З метою мінімізації подібних ситуацій пропонується подальша розробка на доктринальному рівні рекомендацій та узагальнень із правильного розуміння та застосування відповідно практики ЄСПЛ національними судами» [252, с. 153].

Розумність строку – це, насамперед, його дотримання без зайвих зволікань, і метою такої «розумності» має стати справедливий і неупереджений розгляд судом справи і захист порушених прав людини.

Отже, судам необхідно враховувати запровадження розумних строків розгляду справи і розглядати справи у розумний для кожного індивідуального випадку строк, при цьому орієнтиром не завжди має бути встановлений граничний строк, визначений процесуальними нормами, а

мають урахуватись характер спірних відносин та її значення для сторін, поведінка інших учасників справи. Важливість та необхідність подальшого удосконалення кримінального процесуального, цивільного процесуального та адміністративного законодавства є одним із найголовніших завдань сучасної правової спільноти, оскільки досконалий механізм відновлення справедливості є запорукою гармонійного і стабільного існування та розвитку сучасного суспільства.

Важливим питанням в умовах сьогодення є дотримання процесуальних строків під час воєнного стану. Важливим є те, що у зв'язку з війною застосування процесуальних строків та їх непоновлення може розглядатися як обмеження доступу до суду. Такого висновку, зокрема, дійшов Касаційний адміністративний суд у справі №500/1912/22. Так, у вказаній постанові суди нижчестоящих інстанцій не поновили пропущені строки, причини визнали неповажними та не звернули увагу на те, що позивач з 24.02.2022 р. був мобілізований, є учасником бойових дій. Тому суд звернув увагу, що позивач був мобілізований у першу чергу, має відповідне посвідчення учасника бойових дій та у зв'язку з цим і міг пропустити строк.

Судом звертається увага і на те, «...що при застосуванні процесуальних норм слід уникати як надмірного формалізму, так і надмірної гнучкості, які можуть призвести до нівелювання процесуальних вимог, встановлених законом. Надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визнається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [253].

Слід зазначити, що у зв'язку з війною суди досить лояльно підходять до пропущення процесуальних строків, головне, щоб не було зловживання з боку сторін. Проте, аналізуючи судову практику, ми звертаємо увагу на те, що у заяві про поновлення строку необхідно посилатися не лише на воєнний стан, але і на конкретні обставини, які спричинили пропуск строку та

зробили неможливим вчинення відповідної процесуальної дії у визначений законом строк.

Про це йдеться, для прикладу, в ухвалі Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21.07.2022 р. у справі №127/2897/13-ц. На думку Суду, при поновленні процесуального строку треба підходити індивідуально до кожної справи і враховувати, як причину пропуску, не лише воєнний стан в Україні, але і відповідні доводи у заяві про поновлення такого строку. Суд звертає увагу і на те, що «У кожній справі суди мають перевірити наявність підстав для поновлення строку на оскарження, визнати їх виправданими, а також мотивувати свій висновок про наявність поважних причин для поновлення пропущеного процесуального строку. Сама лише вказівка на наявність поважних причин не є належним мотивуванням висновку про поновлення строку і є порушенням вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [254].

Вважаємо, що судами доцільно зазначено на рахунок обґрунтування поважності пропуску строку. Не лише війна, але й інші поважні причини мають стати підставами поновлення процесуальних строків. В іншому випадку це спричинило б зловживання правом на поновлення строку з боку недобросовісних сторін.

Окрім цього, ЄСПЛ у своєму рішенні «Пономарьов проти України» від 03 квітня 2008 р. №3236/03 зазначає, що до дискреційних повноважень судів належить поновлення строків, проте вони мають зазначати підстави такого поновлення. Тому українські суди повинні перевіряти, чи буде виправдовуватися втручання у принцип *res judicata* внаслідок поновлення строків для оскарження з тих чи інших підстав [255].

Вважаємо, що війна дуже ускладнює дотримання процесуальних строків, оскільки на відповідній території, де знаходяться сторони, можуть розпочатися бойові дії, є постійні повітряні тривоги, можуть бути поранення, руйнування судів тощо.

Свою позицію стосовно процесуальних строків зазначила і Велика Палата Верховного Суду у постанові від 10.11.22 р. у справі №990/115/22: «Введення на території України воєнного стану не зупинило перебіг процесуальних строків звернення до суду з позовами. Питання поновлення процесуального строку у випадку його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується у кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не є підставою для поновлення процесуального строку. Такою підставою можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану та унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних дій протягом установленого законом строку» [256]. З цього випливає, що війна не має перешкоджати здійсненню правосуддя, процесуальні строки не зупиняються.

Окрім цього, у постанові Верховного Суду від 11.01.2023 р. у справі №127/27446/20 Перша судова палата Касаційного цивільного суду зазначає, що необхідно враховувати, коли був пропущений процесуальний строк. Якщо до початку війни, то треба враховувати причини пропуску такого строку та тривалість такого пропуску до запровадження воєнного стану. Війна є перешкодою для реалізації людиною своїх конституційних прав на судовий захист, проте вони не можуть бути обмежені [257].

Проте є ще цікава позиція Київського окружного адміністративного суду від 17.03.2023 р. у справі №320/2570/23. Так, суд поновив строк для подання позовної заяви і у своїй ухвалі зазначає наступне: «...12.03.2022 при проведенні бойових дій військами російської федерації на території Броварського району, внаслідок військової агресії рф проти України відбувся обстріл території складу харчової продукції ТОВ «Техенерготрейд» (контрагент товариства, ПН якого заблоковано, а вимога про скасування рішення про відмову у реєстрації таких ПН є предметом позову по даній справі), що знаходиться в с. Квітневе Броварського району Київської області,

що спричинило виникнення масштабної пожежі об'єкту нерухомого майна, що підтверджується актом про пожежу від 12.03.2022. У результаті пожежі повністю було зруйновано будівлю холодильника з вбудовано-прибудованими адміністративно-побутовими приміщеннями площею понад 65000 кв.м. з усіма приналежностями та продукцією» [258].

Суд визнав «...обґрунтованими доводи позивача щодо причини пропуску строку звернення до суду, а надані позивачем докази поважності причин пропуску строку звернення до суду у своїй сукупності слід визнати достатніми для висновку про необхідність поновлення позивачу строку звернення до суду із цим позовом» [258].

З цього випливає, що суд може поновити процесуальний строк у зв'язку із завданою шкодою внаслідок вторгнення російської федерації до України. Проте прямі негативні наслідки у зв'язку із війною треба довести, і по зазначеній вище справі заявник надав «...копії договору суборенди, акта про пожежу, акта про знищення/знесення майна» [258].

Слід зазначити, що на рівні закону відсутнє законодавче визначення причин пропуску процесуальних строків, тому сторона повинна довести важливість такої причини, обґрунтувати її вплив на реалізацію обов'язку дотримання процесуальних строків та відповідний причинно-наслідковий зв'язок.

На підставі вищенаведеного робимо висновок, що під час війни поновлення процесуальних строків є актуальним питанням сьогодення. Ми приходимо до висновку, якщо є поважні причини такого пропуску, то строки мають бути поновлені. У протилежному випадку це буде розглядатися як перешкода у доступі до правосуддя. На нашу думку, судам необхідно враховувати і специфіку проведення бойових дій, оскільки не на всій території України вони проводяться. Наприклад, Західна Україна не зазнає таких інтенсивних обстрілів, як схід чи південь України. Якщо проаналізувати кількість обстрілів Закарпатської області, так тут взагалі було одне влучання, тому про якісь перешкоди для здійснення процесуальних дій

на цій території немає і поновлювати пропущені строки у зв'язку з війною теж недоречно, хіба є якісь супутні поважні причини.

Як ми уже зазначали раніше, судам необхідно враховувати запровадження розумних строків розгляду справи і розглядати справи у розумний для кожного індивідуального випадку строк, при цьому орієнтиром не завжди має бути встановлений граничний строк, визначений процесуальними нормами, а мають урахуватись характер спірних відносин та їх значення для сторін, поведінка інших учасників справи. Важливість та необхідність подальшого удосконалення кримінального процесуального, цивільного процесуального та адміністративного законодавства є одним із найголовніших завдань сучасної правової спільноти, оскільки досконалий механізм відновлення справедливості є запорукою гармонійного і стабільного існування та розвитку сучасного суспільства [259, с. 407].

4.5 Реалізація конституційного принципу справедливості при ухваленні судових рішень

Справедливість має велике значення у сфері правосуддя, бо це є вимога сучасного суспільства. Судову справедливість ми б поділили на два види: справедливість судового рішення та справедливість власне самого судового процесу. Тільки справедливе рішення відповідає вимогам закону, справедливості судді, розуму, совісті, внутрішньому переконанню судді тощо.

Кожне судове рішення має бути справедливим, оскільки, звертаючись до суду за захистом своїх порушених прав, людина розраховує отримати справедливий результат своєї справи. Якщо це не реалізується на практиці, то зростає кількість звернень до ЄСПЛ, зростає правовий нігілізм та зневіра до судів.

Окрім цього, справедливість кожного судового рішення може бути перевірена вищестоящими судовими інстанціями, які мають право скасувати

це рішення. Слід мати на увазі, що законна сила судового рішення є його правовою дією, що забезпечує за допомогою принципів правової визначеності і верховенства права незаперечний характер судового акту, що набрав чинності, скасування/зміна якого допустима у виняткових випадках для досягнення справедливості правосуддя за дотриманням принципу розумності.

Оскаржуючи судові рішення, сторони часто посиляються саме на порушення принципу справедливості. Перевірка є дуже доцільною, оскільки кожен суддя може і помилитися. Взагалі суддя при визначенні балансу між мірою відповідальності, яка застосовується до відповідача, і оцінкою вчиненого ним діяння повинен керуватися саме принципом справедливості.

Проте проблемою на практиці є відсутність законодавчого визначення поняття «справедливість», і це породжує невизначеність і різне тлумачення даного поняття. Тому більшість юристів орієнтується саме на практику ЄСПЛ, рішення якого стали зразком справедливості.

Для прикладу, відомий український адвокат П. Д. Гуйван зазначає, що ЄСПЛ є органом найвищої справедливості, який діє на засадах гуманності, чесності та демократії. І в нашій державі це визнається і підтримується. Рішення суду вважається незалежним у тому випадку, коли є посилання у ньому на рішення ЄСПЛ, і для простого громадянина, який пройшов усі інстанції в Україні, рішення ЄСПЛ є остаточним, і багато хто вважає ЄСПЛ Меккою справедливості [260, с. 12].

Проте П. Д. Гуйван ставить під сумнів «справедливість» самого ЄСПЛ і вважає, що судовий процес у ЄСПЛ є лише «імітація справедливості» і «...причини небажання Європейського суду з прав людини здійснювати об'єктивне та справедливе правосуддя проти держави Україна пов'язане з неефективністю вердиктів Суду на теренах України та з тим, що вони не мають ніякого впливу на здійснення в українському середовищі загальних заходів правотворчого та правозастосовного характеру». Науковці та адвокати, які досліджують дану проблему та здійснюють представництво

фізичних та юридичних осіб в ЄСПЛ, заявляють «...про відверто корупційні зв'язки між Судом та державою Україна через своїх представників» [260, с. 15]. Проте це питання є доволі складним і потребує додаткового дослідження.

Проблемою на практиці є і те, що судові рішення може бути і законним, проте несправедливим, тому суддям потрібно звертатися до практики ЄСПЛ і вирішувати справи на підставі Конвенції. Для прикладу, рішення про виселення відповідачів з єдиного їх житла без надання їм іншого взамін з юридичної точки зору є законним, проте із соціальної – несправедливим.

При аналізі національної судової практики ми взагалі прийшли до висновку, що посилення на принцип справедливості у судових рішеннях є лише формальний, оскільки відсутнє обґрунтування судді «справедливості» такого рішення. Тому більшість таких скасовуються апеляційними чи касаційною інстанцією.

Слід зазначити, що сторони мають право на отримання мотивованого судового рішення, проте варто зазначити, що ця процесуальна гарантія у Конвенції відсутня, хоча вона постійно звучить у прецедентах ЄСПЛ.

Статті Конвенції дійсно не містять інформації про те, чи мають сторони розраховувати на винесення органами правосуддя мотивованого правозастосовчого акта, де мають бути наведені відповідні причини, з яких суд прийшов до того або іншого висновку. Про це йдеться у рішенні від 19 квітня 1994 р. «Ван де Хурк проти Нідерландів» (*Van de Hurk v. Netherlands*) [261] або ж від 16 грудня 1992 р. «Хаджіанастасіу проти Греції» (*Hadjianastassiou v. Greece*) [262], де наголошується на необхідності присутності у вердиктах доводів суду.

Мотивованість – це вимога, що пред'являється до судового рішення, проте потрібним є і констатація мотивів правового і фактичного характеру. Суддя повинен розтлумачити власне розуміння закону. Це особливо важливо, коли на законодавчому полі існує безліч дискреційних, оціночних елементів,

що дозволяють суду ефективно діяти в рамках поліваріантного функціонування. Суд не може не дати відповідних пояснень у документі, що завершує розгляд у конкретній справі.

Слід мати на увазі, що мотивами прийняття рішення, насамперед, цікавляться сторони та треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору; які рідко задовольняються такими загальними фразами: «суд вважав за доцільне», «позивачем не доведено факту порушення його прав», «докази, подані відповідачем, не підтверджують обставини».

Варто зазначити, що неприпустимою є стислість та неповнота текстів судових рішень. Обставини справи не можуть викладатися у загальному, або взагалі не наводитися. Суддя не вправі легковажно ставитися до фактів, ігнорувати докази сторін тощо. Тому апеляційна інстанція повинна перевіряти мотивованість рішення суду першої інстанції, вивчати наявність підстав для скасування чи зміни відповідного рішення у зв'язку з його незаконністю чи необґрунтованістю.

Для прикладу, Київський районний суд м. Одеси розглянув у відкритому судовому засіданні в місті Одесі питання щодо виправлення описки в рішенні Київського районного суду м. Одеси від 27.03.2013 р. за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа Київський РВ ОМУ ГУМВС України в Одеській області про виселення та зняття з реєстраційного обліку в мотивувальній частині ухвали зазначає: «...Суд, розглянувши справу в межах заявлених позивачем вимог, на основі дотримання принципів диспозитивності, змагальності, справедливості судочинства, всебічного та повного дослідження обставин справи, перевірки їх наданими сторонами доказами, оцінивши їх у сукупності, виконавши вимоги процесуального закону, дійшов висновку, що позов не підлягає задоволенню» [263].

В окремій думці судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ Єлфімова О.В. у справі № 12013060380002285 за касаційними скаргами представника цивільного позивача ОСОБА_2, представника ПАТ «Страхова компанія «АХА

Страхування» та захисника Гошка В.І. на вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 16 травня 2016 року та ухвалу Апеляційного суду Житомирської області від 28 грудня 2016 року щодо ОСОБА_4 зазначається: «Україна є правовою державою (стаття 1 Конституції України). Відповідно до частини першої статті 8 Основного Закону України, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх забезпечення» [264].

Правову позицію щодо дотримання справедливості КСУ висловив у рішенні від 02 листопада 2004 р. №15-рп/2004: «Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину» [88].

На думку ЄСПЛ, складовою права на справедливий суд є і обґрунтованість судового рішення. Про це йдеться, зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Проніна проти України». Суд зобов'язаний мотивувати рішення, яке приймає. У вищенаведеному рішенні ЄСПЛ визнав порушення п. 1 ст. 6 Конвенції саме через недостатнє умотивування судових рішень у справі заявниці, оскільки суди жодним чином не відреагували на її доводи щодо порушення гарантій ст. 46 Конституції України. Заявниця зверталася до національних судів з вимогою вирішити її спір з органами соціального забезпечення. Свої вимоги вона обґрунтовувала тим, що її пенсія не може бути нижчою за прожитковий мінімум та посилалася на положення ст. 46 Конституції України. Суди усіх інстанцій не врахували даний аргумент

заявниці, її посилання на норми Конституції України. Проте ЄСПЛ зазначив, що він не може вирішувати, «...який шлях міг би бути більш адекватним для національних судів при розгляді цього аргументу». ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 § 1 Конвенції [265]. Загалом кожне рішення повинно бути чітким, а всі учасники мають розуміти, чому суд дотримується певної позиції («Серявін та інші проти України» (Seryavin and others v. Ukraine), п. 55-62)» [266].

Судові рішення повинні відповідати суворим критеріям з точки зору не тільки формальних, але особливо змістовних вимог, тобто вони повинні бути належним чином обґрунтовані, а саме на усталеній практиці прийняття рішень у фактично і юридично подібних справах. Мають мати легітимну мету та бути результатом неупередженого прийняття без будь-якого тиску з боку громадськості, політиків, влади тощо. Велике значення необхідно приділяти власне обґрунтуванню судового рішення.

У процесуальних кодексах так само є вимоги щодо обґрунтованості судового рішення. Так, у відповідності до ч. 3 ст. 242 КАС України, обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в адміністративній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників справи [267]. У відповідності до ч. 3, 4 ст. 370 КПК України, обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до статті 94 КПК України. Вмотивованим є рішення, у якому наведені належні і достатні мотиви на підставі його ухвалення [268]. Відповідно до ч. 5 ст. 263 ЦПК України, обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні [269].

Тому для того, щоб забезпечити кожній людині право на справедливий суд, потрібно виносити вмотивоване і обґрунтоване рішення, щоб

максимально дати відповіді особі на питання, які у неї з'являються. Стандарти права на справедливий суд однією із вимог висувають саме вмотивованість судового рішення. Кожен має право на вмотивоване судове рішення. Справедливість тісно пов'язана з вмотивованістю.

Так, на думку Д. Віткаускаса та Г. Дикова, «Право на обґрунтоване рішення виникає з більш загального принципу, закріпленого у Конвенції, який захищає особу від свавілля; національне рішення має зазначати причини, достатні для відповіді на суттєві аспекти фактичної та правової – матеріальної чи процесуальної – аргументації сторони (*«Руїз Торія проти Іспанії» (Ruiz Torija v. Spain), п. 29-30»*) [270, с. 113].

Так, у довіднику із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини зазначається наступне: «Мета права на обґрунтоване рішення – показати сторонам, що їх дійсно почули (*«Фомін проти Молдови» (Fomin v. Moldova), п. 22-34*). Крім того, обґрунтоване рішення надає стороні змогу оскаржувати його, а також створює можливість перегляду такого рішення апеляційним органом. Лише надання обґрунтованого рішення може забезпечити наявність громадського контролю над здійсненням правосуддя (*«Суомінен проти Фінляндії» (Suominen v. Finland), п. 25-38*).

Тому право бути почутим передбачає не лише можливість подавати до суду доводи, а й відповідний обов'язок суду показати у своєму обґрунтуванні причини прийняття чи відхилення таких доводів. Цей обов'язок завжди залежить від положення про те, що суд може не вважати за необхідне відповідати на аргументи, які явно не мають значення для справи, є необґрунтованими, образливими чи з інших причин неприйнятними відповідно до чітких норм законодавства або усталеної судової практики щодо аналогічних видів пояснень (*«Фомін проти Молдови» (Fomin v. Moldova), п. 22-34*).

У судових рішеннях повинні бути відображені мотиви, на яких такі рішення ґрунтуються. Метою мотивування є показати сторонам, що їх почули і, таким чином, це сприятиме тому, щоб вони погодились із

рішенням. Водночас це зобов'язує суддю обґрунтовувати свої міркування об'єктивними аргументами і дотримуватись прав сторони захисту. «Проте обсяг обов'язку мотивування може змінюватись залежно від характеру рішення і має аналізуватись у світлі обставин справи (Ruiz Torija проти Іспанії, § 29).

111. Хоча суд не мусить надавати відповідь на кожне порушене питання (Van de Hurk проти Нідерландів, § 61), проте з рішення має бути ясно зрозуміло, що головні проблеми, порушені у даній справі, були вивчені (Boldea проти Румунії, § 30).

112. Національні суди мають достатньо чітко наводити мотиви, на які вони спираються, аби дозволити підсудному ефективно скористатись належним йому правом на апеляційне оскарження (ibidem; Hadjianastassiou проти Греції)» [158].

У рішеннях ЄСПЛ ми часто можемо зустріти вимоги про мотивованість судового рішення. Проте у Конвенції відсутня така вимога, тобто не зазначається вимога про те, що Суд має обґрунтовувати своє рішення та вказувати причини, чому він прийшов до таких висновків по вирішенню того чи іншого спору.

Так, у Рішенні від 21 січня 1999 р. «Гарсія Руіз проти Іспанії» зазначається наступне: «Суд нагадує, що у відповідності з його постійною практикою, що відображає принцип, пов'язаний з гарним здійсненням правосуддя, судові рішення повинні вказувати достатнім чином мотиви, на яких вони ґрунтуються. Об'єм цих обов'язків може змінитися в залежності від природи рішення і повинен розглядатися у світлі обставин кожної справи. Якщо п. 1 ст. 6 зобов'язує суди мотивувати свої рішення, вона не може тлумачитися як така, що вимагає подібної відповіді на кожний аргумент» [271].

Лише мотивоване судове рішення свідчить про справедливість судового процесу. Якщо судове рішення є мотивованим, то це свідчить, що воно є зрозумілим для суспільства і населення його вважатиме справедливим.

ЄСПЛ розглядає мотивованість судового рішення як неодмінну умову справедливого судового розгляду. У своїх рішеннях ЄСПЛ вказував, що суди повинні вивчати докази, які надаються сторонами без упередженості при оцінці їх застосування до його рішення [272]. Так, у справі «Хаджіанастасіу проти Греції» ЄСПЛ вирішив наступне: 1) внутрішні суди повинні достатньо ясно вказувати мотиви своїх рішень, щоб обвинувачений був у змозі практично здійснювати надані права щодо апеляції; 2) оскільки Х. міг виходити тільки із того, що почув під час розгляду справи у апеляційному суді і не мав можливості детально викласти свою скаргу у касаційний суд, то він не зміг скористатися своїм правом на справедливий судовий розгляд справи і це було порушення п. 3 б ст. 6 у її зв'язку з п. 1 ст. 6 Конвенції. Окрім цього, з рішення ЄСПЛ випливає, що відсутність мотивів у рішенні є достатньою підставою для висновку про те, що розгляд не був справедливим [262].

Мотивованість судового рішення свідчить і про повагу до людини, бо суд вислухав людину, її проблемні питання і зрозумів під час судового процесу. Суд виконав функцію арбітра і посередника між сторонами. Відповідь на проблемні питання надана саме у мотивованому судовому рішенні.

Проте на практиці часто зустрічаються випадки, коли рішення, яке набуло законної сили, не відповідає цим критерієм. У справі «Клепиков та інші проти Російської Федерації» ЄСПЛ визнав порушенням п. 3 ст. 5 Конвенції через довгу тривалість перебування заявників під вартою. Тому рішення національних судів про продовження строку тримання під вартою, які вступили в законну силу, не відповідають вимогам законності та обґрунтованості [273].

Внутрішні властивості будь-якого судового рішення, які відображають його юридичну сутність і зміст, є його правовим характером, обґрунтованістю, справедливістю і мотивованістю. Спочатку вони є вимогами, які ставляться до судових рішень. При їх реалізації в цих рішеннях

правовий характер, обґрунтованість, мотивованість та справедливість стають властивостями судових рішень.

Зв'язок мотивованості судових рішень із можливістю їх оскарження відмічається у рішеннях ЄСПЛ, а саме внутрішні суди, на думку ЄСПЛ, повинні достатньо ясно вказувати мотиви своїх рішень, щоб обвинувачений зміг практично реалізувати надані права на апеляцію [262]; мотивовані рішення надають можливість стороні оскаржити його, а вищестоящому суді – можливість переглянути його; належне мотивування судового рішення дозволяє продемонструвати те, що аргументи сторін були вислухані, забезпечується можливість для суспільства прослідкувати за здійсненнями правосуддя [274].

Мотивованість важлива ще і тим, що сторони процесу та суспільство повинні зрозуміти і оцінити причини винесення даного рішення. Так, у справі «Таске проти Бельгії» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 Конвенції через те, що заявник був позбавлений можливості зрозуміти суть вироку [275].

Наслідком немотивованості чи неналежного мотивування судових рішень є те, що вони стають незрозумілими для суспільства, формують думку про упередженість суддів і це не сприяє транспарентності правосуддя і реалізації його завдань.

У деяких рішеннях ЄСПЛ зазначається, що суд повинен належним чином вивчити зауваження, докази, які надаються сторонами, без упередженості при оцінці їх застосування до його рішення [276]. Процесуальний стандарт справедливості правосуддя передбачає, що сторони будуть вислухані в рівній мірі, докази кожної із сторін будуть об'єктивно розглянуті, суд чітко і логічно пояснить причини прийняття одних доказів і відмову від інших. Значення мотивування рішення суду є важливою характеристикою, яка визначає якість рішення. Мотивування є резолютуючою частиною процесу досягнення цієї якості. Які основні критерії вмотивованості судового рішення? Насамперед, це логічність

судового рішення, його визначеність і повнота, переконливість судового рішення.

Логічність передбачає наявність міцних зв'язків між встановленими обставинами і зробленими висновками, відсутність суперечностей між ними. Визначеність передбачає ясність цього рішення і наявність чіткої, визначеної відповіді по питанню, яке розглядається. Повнота передбачає наявність всіх необхідних аргументів і пояснень про причини прийняття рішення. Переконливість передбачає високу міру доказування і достатність аргументації, що виключає сумніви у правильності прийнятого рішення.

У Висновках Великої Палати Верховного Суду, які сформульовані нею при розгляді справи №9901/386/18, провадження №11-853аі18, зазначається: «Справедливість судового рішення вимагає, аби такі рішення достатньою мірою висвітлювали мотиви, на яких вони ґрунтуються. Межі такого обов'язку можуть різнитися залежно від природи рішення і мають оцінюватись у світлі обставини кожної справи. Національні суди, обираючи аргументи та приймаючи докази, мають обов'язок обґрунтувати свою діяльність шляхом наведення підстав для такого рішення. Таким чином, суди мають дослідити основні доводи (аргументи) сторін та з особливою прискіпливістю й ретельністю – змагальні документи, що стосуються прав та свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» [277].

Отже, якщо рішення суду мотивоване, то воно в якійсь мірі гарантує справедливість, принаймні є зрозумілим для учасників процесу, бо лише якщо рішення є зрозумілим, то це дає можливість на його оскарження. Проте в Україні, на жаль, не всі рішення суду є обґрунтованими та мотивованими і це є проблемою, оскільки на практиці такі рішення виконуються. Більшість українців після отримання такого рішення взагалі його і не оскаржують, оскільки ставки судового збору доволі високі, але і результативність такого перегляду досить низька.

Слід мати на увазі, що правила процедурної справедливості направлені на забезпечення формальної рівності. Для прикладу, принципи справедливого судового розгляду ще не гарантують справедливого результату процедури. Тому рівність перед судом і право на судовий захист не зводиться до формального аспекту процедурної справедливості, а припускає винесення справедливого рішення суду, поновлення в правах, що вимагає індивідуального підходу до обставин справи, а не формального застосування правових норм. Іноді судді використовують термін «справедливість» лише для посилення значення свого рішення, і використання цієї категорії не має ніякого смислового навантаження.

Варто зазначити, що негативним явищем є суддівська помилка, яка призводить до порушення принципу справедливості та завдає шкоду одній із сторін. Це призводить до зниження авторитету судової гілки влади в суспільстві та зростанню правового нігілізму. Ось чому при застосуванні аналогії закону чи права суддя повинен керуватися вимогами юридичної справедливості.

Це є обґрунтована вимога до судді, бо, як справедливо зазначає Є. В. Діденко в сучасному громадянському суспільстві, судові рішення у засобах масової інформації оцінюються журналістами, політиками, юристами. Оцінка проводиться за критерієм справедливості судового рішення та набирає популярності. Перевіряються навіть рішення по дисциплінарних та кримінальних провадженнях і часто негативно оцінюються суспільством. Така оцінка громадськістю справедливості судового рішення є, з однієї сторони, тиском на судову владу. З іншої сторони, такий суспільний тиск дисциплінує розгляд судових справ і таким чином можна уникнути помилок. Іноді є випадки, коли рішення суду набрало законної сили, бо не оскаржувалося з тих чи інших причин, проте при аналізі рішення можна знайти багато допущених процесуальних помилок. Для суспільства таке рішення суду є нелегітимним, проте з правового боку – обов'язкове для виконання. Велике значення має мотивування висновків

судового рішення, тоді воно є зрозумілим. Відсутність мотивації негативно сприймається суспільством. Необхідно, щоб громадяни розуміли, а чому суд приймає таке рішення [148, с. 20].

При винесенні судового рішення, яке свідчить про належну реалізацію функцій судової влади та буде відповідати вимогам суспільства з точки зору справедливості, недостатнім є дотримання лише норм закону і підзаконних актів. Суд повинен керуватися загально визнаними принципами міжнародного права, Основним Законом України, використовувати акти тлумачення права Конституційного Суду України, практику ЄСПЛ та використовувати практику інших судів по даному питанню, яка уже склалася.

Гарантією справедливого розгляду справи є і публічне оголошення судового рішення. У відповідності до п. 1 ст. 6 Конвенції, «Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [114].

Так, у справі «Претто та інші проти Італії» заявник скаржився на те, що рішення Касаційного суду не проголосили публічно та послався на ст. 6 п. 1 Конвенції. Уряд навпаки стверджував, що «...не проголошення судового рішення в публічному засіданні не суперечило Конвенції». Заявник оскаржував і те, що рішення Апеляційного суду йому депонували в канцелярії суду та стверджував про порушення Конвенції, «...але Комісія об'явила скаргу неприйнятною на тій основі, що не були вичерпані внутрішні правові засоби». Суд не розглядав даний випадок, а щодо рішення Касаційного суду, зазначив, що «...депонування цього рішення в канцелярії цього суду задовольняє вимоги статті 6». На рішення Апеляційного суду це

не може поширюватися, оскільки це суди різні. «Касаційний суд прийняв своє рішення, проводячи публічні слухання, і хоча рішення, відхиляюче скаргу, не було публічно проголошено, кожен міг ознайомитися з ним чи отримати його копію, звернувшись в канцелярію суду». Тому Суд не визнав порушення ст. 6 п. 1 Конвенції [278].

Необхідно звернути увагу і на такий важливий принцип справедливого судочинства як принцип *res judicata*. Цей принцип означає незмінність остаточних судових рішень, тобто, якщо рішення суду набрало законної сили, то учасники справи не мають права вимагати перегляду цього рішення лише на тій підставі, що вони хочуть новий розгляд і повторне вирішення їхньої справи. Вищі судові органи мають своїм завданням виправляти помилки суддів, недоліки судочинства. Проте перегляд не підміняє собою апеляцію, а дві точки зору на один предмет не повинні бути підставою нового розгляду. Проте винятком є підстави, які зумовлені обставинами вимушеного та важливого характеру [279].

На справедливість судового рішення впливає і суддівський розсуд. Важливим питанням є визначення меж такого розсуду і чи не порушує суддівський розсуд власне принцип справедливості та не призводить до свавілля?

Ізраїльський суддя А. Барак зазначає, що «...розсуд передбачає швидше зону можливостей, ніж просто одну позицію. Воно ґрунтується на існуванні ряду варіантів, відкритих для судді. Воно будується на існуванні дійсного роздоріжжя на шляху. Суддя стоїть там, змушений вибирати, але від нього не вимагають вибрати саме певну одну або іншу стежку» [280, с. 15].

У процесі застосування норм права суддя діє на основі загального, сформованого у суспільстві, об'єктивного уявлення про справедливість, однак внутрішнє розуміння справедливості, засноване на власних переживаннях особистості та впливає на прийняття справедливого рішення. Оскільки дефініція «справедливості» законодавчо не визначена, вказана категорія має оціночний характер і застосовується судом за розсудом.

Уявлення про справедливість конкретного судді може виступати в якості межі судового розсуду.

Велике значення має така якість судді як добросовісність, яка також може виступати в якості меж суддівського розсуду. У рамках вказаних меж і можливий вибір варіантів вирішення, який відкривається перед судом. Завдання суду вибрати такий варіант, який оптимально відповідає обставинам справи, відображає баланс інтересів сторін і держави, а також є законним, обґрунтованим і справедливим.

При виникненні колізій норм права, прогалин в праві суд вирішує справу також за допомогою розсуду. Суддя у відповідності до правил вибирає одну із встановлених колізійних норм; аналогічне відбувається і у випадках прогалин – використовує правила аналогії. Це дозволяє відійти від правової невизначеності, яка здатна привести до сваволі і беззаконня.

Голова Верховного суду Ізраїлю Аарон Барак зазначає: «Зона законних варіантів може бути вузькою, коли суддя вільний обирати лише між двома законними альтернативами. Або ж спектр законних варіантів може бути (значним) коли перед суддею багато законних альтернатив або їх комбінацій. У цьому сенсі можна розрізняти вузький та широкий розсуд. Цю різницю, зрозуміло, лише відносно» [280, с. 15].

Не є прихильником суддівського розсуду Р. Дворкін [281, с. 31]. У відповідності до такого підходу для кожної правової проблеми є відповідне законне рішення. Право – замкнена система, яка містить рішення для кожної складної проблеми, і тому суддівський розсуд є неможливим.

На нашу думку, суддівський розсуд має бути розумний та справедливий, і не повинно бути зловживання суддею таким правом, оскільки це призведе до свавілля у судовій гілці влади. Дотримання справедливості не може в більшій мірі залежати від розсуду суду, в самому законі мають бути закладені необхідні для цього гарантії.

Вважаємо, що проблемою на практиці при застосуванні суддівського розсуду та реалізації принципу справедливості є досить формальне ставлення

суддів до цього принципу. По-перше, він ніде не закріплений. Ні у Конституції України, ні у процесуальних кодексах не закріплено даний принцип як принцип судочинства. По-друге, суддя розуміє, що рішення по справі має бути справедливе і приймає його з огляду на своє внутрішнє переконання. І у кожного судді своє розуміння і бачення справедливості. Такий неоднозначний підхід до поняття «справедливість» породжує певну невизначеність. Навіть при застосуванні аналогії права чи аналогії закону можливі певні порушення з огляду на справедливість. Прогалина у законодавстві часто призводить до можливості маніпуляції з боку судді. У суддівського розсуду мають бути певні межі і це складне питання – знайти баланс, для прикладу, між публічними та бізнес-інтересами, принципами справедливості, рівності та суддівським розсудом.

Коли у судових рішеннях судді лише формально посиляються на принцип справедливості, це породжує недовіру до судової гілки влади. Тоді громадяни шукають інші шляхи для справедливого вирішення свого питання, оминаючи суд. Тому ми розцінюємо суддівський розсуд як підґрунтя для корупції. Зацікавлений суддя у вирішенні справи завжди знайде шлях обґрунтування свого несправедливого рішення, застосовуючи «потрібні» норми права.

Слід зазначити, що суддям у резолютивній частині судового рішення доцільно посилатися на принцип справедливості. Якщо проаналізувати рішення судів, то в резолютивних частинах ми бачимо наступне: чи задоволений позов, чи відмовлено у задоволенні, розподіл судових витрат, строк оскарження судового рішення, зняття заходів забезпечення позову чи доказів тощо.

Мета правосуддя досягається лише у разі справедливості рішень суду та відповідності їх загальнолюдським цінностям. Проблемою в Україні є і те, що рішення чи закон можуть бути і справедливими, проте часто несправедливою є їх реалізація.

Як уже раніше нами зазначалося, для того, щоб рішення було справедливим, суд має бути незалежним та неупередженим. Корупція, «телефонне право» є негативними явищами, які спричиняють несправедливе судочинство, хоча доступ до суду забезпечується [282, с. 25–26].

Справедливе рішення – це рішення, яке прийняте незалежним та неупередженим суддею, який не є «ручним», не зазнає стороннього впливу та не приймає «потрібні» акти правосуддя. І саме національні суди мають приймати справедливі рішення, бо стосовно ЄСПЛ є певні сумніви.

Проблемою несправедливості судового рішення є те, що воно направляється на виконання, тобто втілюється у життя. Тому реалізація суддями принципу справедливості на практиці залежить від правової свідомості представників Феміди. Важливим питанням є підготовка суддів, належний відбір претендентів [283, с. 31–32]. Необхідно і зменшити рівень корупції та підвищити відповідальність суддів за прийняття «замовних» рішень.

Щодо особистої відповідальності судді за рішення, які оскаржуються до ЄСПЛ, то відповідь на питання надала Венеційська комісія: «Відповідальність без індивідуальної вини, доведеної судовим вироком, перешкоджає професійній свободі суддів інтерпретувати закон, оцінювати факти і зважувати докази в справах, як визнано європейськими стандартами. Відповідно до цих стандартів, помилкові рішення повинні бути оскаржені через апеляційний процес, а не шляхом визнання суддів відповідальними, якщо тільки помилка не відбувається через злий умисел або грубу недбалість з боку судді... Відповідальність суддів, спричинена негативним рішенням Європейського суду з прав людини, повинна ґрунтуватися виключно на висновку національного суду про наявність умислу або грубої недбалості в діях судді. Рішення Європейського суду з прав людини не може використовуватися як єдина підстава для відповідальності судді. Загалом, судді не повинні нести відповідальність за регресним позовом за виконання ними своїх функцій з відправлення правосуддя згідно з професійними

стандартами, встановленими законом (функціональний імунітет). Виявлення Європейським судом з прав людини порушення Конвенції про захист прав та основоположних свобод не обов'язково означає, що судді на національному рівні можуть піддаватися критиці за їх тлумачення та застосування закону (тобто порушення можуть впливати із системних недоліків у державах-членах, наприклад, надмірної тривалості провадження, коли особисту відповідальність неможливо встановити)» [284].

Тобто, як бачимо, Венеційська комісія фактично стала на захист суддів і, на наш погляд, завдання судді зводиться до постановлення справедливого і належно мотивованого рішення з посиланням на практику ЄСПЛ.

Справедливим є те рішення суду, у якому міститься точне з'ясування обставин справи, правильний вибір правової норми та відповідне тлумачення суддею, оцінка правової норми суддею. Застосовуючи аналогію закону чи аналогію права, суддя повинен діяти в рамках закону, діяти добросовісно та не зловживати свободою розсуду. Цікавим є досвід Ізраїлю, бо у разі прогалини у законодавстві суддя застосовує норми права держави, законодавство якої врегулювало дане питання.

Як зазначалося уже нами, будь-яке судове рішення ефективно тоді, коли застосується принцип справедливості юридичної відповідальності. Мета судочинства досягається у тому випадку, коли відновлені права людини. Для того, щоб юридична відповідальність визнавалася справедливою, необхідно, щоб виконувалися такі вимоги, як відсутність зворотної сили закону, який встановлює чи підвищує відповідальність, недопустимість повторної відповідальності за одне і те саме правопорушення, відповідність покарання скоєному злочину, обов'язковість відшкодування шкоди потерпілому [285, с. 151].

Варто зазначити, що справедливість судового рішення залежить від високої правової свідомості відповідного судді. Вважаємо, що при підготовці кандидатів на посади судді необхідно звертати особливу увагу на підготовку якісного судового рішення, бо не може справедливе рішення бути неякісним.

На практиці ми нерідко зустрічаємося із судовими рішеннями, які є незаконними, необґрунтованими і несправедливими. Тому виникає наступне питання: а чи може несправедливе і необґрунтоване рішення бути законним?

Вважаємо, що кандидати у судді повинні володіти прийомами юридичної техніки. Необхідним кроком має стати і удосконалення юридичної техніки судового рішення, бо треба правильно і грамотно виражати судову правову думку та зміст судового рішення. Рішення суду повинні бути зрозумілі, чіткі, переконливі, тобто належним чином обґрунтовані, об'єктивні. Вони мають бути зрозумілі для органів виконання.

Окрім цього, вимогою до судових рішень є об'єктивність, грамотність. Важливим моментом є і те, що суспільство повинне судові рішення сприйняти як справедливе, бо часто на практиці акти правосуддя виглядають як законні та обґрунтовані, але народом не сприймаються. Отже, судові рішення – це акти юридичної культури, які втілюють ідеї справедливості. Проте і судовий процес повинен супроводжуватися культурою та справедливістю процесуальних процедур. Нашою метою є побудова демократичної правової держави, а це немислимо без верховенства закону та ефективного правосуддя.

Однак треба мати на увазі, що розуміти «справедливість» кожен суддя може по-своєму і існує значний суб'єктивізм при оцінці тих чи інших обставин справи через призму справедливості. Часто судді використовують цей термін лише для посилення значення свого рішення, а використання цієї категорії не має ніякого смислового значення.

Тому через невизначеність актуальність розуміння і застосування принципу справедливості свідчить про те, що це не віртуальне абстрактно-наукове поняття. Справедливість дійсно активно входить у судову практику.

Частота використання при збереженій невизначеності поняття «справедливість» в конституційному судочинстві дає змогу зрозуміти, що справедливість є декоративним поняттям, яке виконує функції посилення мотивування рішення і не має чітко визначеного правового змісту. Тобто

поняття «справедливість» часто використовується як політико-правовий лозунг, а не правове поняття.

Розуміння юридичного принципу справедливості не може бути статичним. Розроблення і досягнення єдиного, перш за все конституційно-правового, змісту цього принципу вимагає загального юридичного світогляду. Саме право має бути верховним і загальним мірилом соціальних відносин. Тільки на базі конституційно-правового розуміння може бути сформоване правове поняття принципу справедливості, яке потім може бути перенесено на судову практику.

4.6 Виконання судових рішень як кінцева мета справедливого правосуддя

Виконання судового рішення не можна відділяти від правосуддя, бо це є продовженням правосуддя, оскільки належний судовий захист є неможливим без ефективного виконання рішення. Через ефективне виконання судового рішення принципи справедливості та верховенства права втілюються у життя, тому держава має забезпечувати як доступ до суду кожному, чиє право порушене, так і забезпечувати виконання рішення суду.

Виконавцем судових рішень є органи державної виконавчої служби та приватні виконавці. Будь-яке рішення суду має бути належно обґрунтоване суддею, щоб переконати всіх у його справедливості. Рішення суду – це індикатор реалізації принципу справедливості в життя.

У відповідності до Конституції України, важливою засадою судочинства є обов'язковість судового рішення, яке забезпечує держава. Згідно зі ст. 129¹ Конституції України, судові рішення ухвалюються іменем України і є обов'язковими до виконання [88]. В Україні показник виконання є надзвичайно низьким, і це підриває імідж нашої держави на шляху інтеграції до ЄС.

У своєму дослідженні ми уже зазначали, що принцип справедливості стосується не лише сфери судочинства, але і виконання судових рішень, як заключної стадії судового процесу. Невиконання судових рішень утворює в державі правовий нігілізм, що є доволі небезпечним явищем [286, с. 132].

Реалізація ефективного правового захисту пов'язана із правом на справедливий суд. Так, у рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича «Конституційний Суд України зазначав, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначені у законі дії, спрямовані на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави; невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, право на виконання судового рішення є складовою права на судовий захист, передбаченого статтею 6 Конвенції, для цілей якої виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як невід'ємна частина судового розгляду» [287].

У рішенні «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р. зазначається, що у відповідності до п. 1 ст. 6 Конвенції за кожним закріплюється право на звернення до суду, і однією із складових цього права є право на доступ до суду. Проте таке право було б ілюзорним, якби «...судове рішення, яке вступило в законну силу і є обов'язковим до виконання, залишалося б недіючим по відношенні до однієї сторони на шкоду її інтересам». Тому п. 1 ст. 6 Конвенції описує як процесуальні гарантії сторін – це справедливий, публічний і розумний строк розгляду справи, так і процес виконання судових рішень. Виконання судових рішень повинно розглядатися як складова «судового розгляду» [288].

На думку адвоката Л. Куса, держава має обов'язок щодо забезпечення виконання судового рішення і має створити та забезпечити функціонування таких систем виконання судових рішень, щоб кожна особа, на користь якої

винесено судові рішення, мала доступ до них. У зв'язку із доповнення Конституції статтею 129¹, судові рішення обов'язкове до виконання, але повинен здійснюватися контроль з боку суду за виконанням цього рішення. Крім здійснення правосуддя, суди ще здійснюють функцію контролю за виконанням своїх же рішень, що передбачено в ч. 3 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Однак у законодавстві відсутні чіткі механізми здійснення такого контролю, тому судовий контроль в Україні на практиці не розвинувся [289].

Стан виконання судових рішень в Україні є вкрай низьким і з приводу цього найчастіше подаються заяви до ЄСПЛ. В Україні близько 80% судових рішень не виконуються. Такий стан справ призводить до ускладнення інтеграції України до ЄС.

Як ми уже раніше зазначали, у виконавчому провадженні держава несе відповідальність за порушення ст. 6 Конвенції. Тому поняття «розумний строк» повинно застосовувалися не лише до судового розгляду, але і до виконання рішення суду. Справедливість виконавчого провадження полягає саме у його розумній тривалості та забезпеченні рівності сторін [290, с. 209].

Відомий український вчений П. Д. Гуйван вважає, що загрозою для національної правової системи є невиконання судових рішень, і це грандіозна проблема, яка зростає і суспільство її сприймає як загрозу справедливому судочинству. Реформування процесу виконання, що забезпечить законне та швидке виконання судових рішень, відбувається дуже повільно. Автор наголошує на необхідності скасування мораторіїв на реалізацію майна та пропонує «...чітко встановлене нормативне правило, що виконання судових рішень, які набули чинності до початку процедури банкрутства підприємства, є обов'язковими у загальному порядку і не може бути зупинене» [149, с. 497–498].

Бар'єром на шляху виконання судових рішень є ускладнення, передбачені Законом України «Про виконавче провадження» [291]. Так, своєрідним ускладненням у процесі виконання судового рішення є

відстрочка виконання рішення суду. Проте суд повинен вирішувати питання відстрочки виконання судового рішення з урахуванням принципу справедливості, але така відстрочка не повинна порушувати конституційні права стягувача та боржника. Суддя повинен вивчити всі обставини, які перешкоджають виконанню судового рішення, і прийняти справедливе рішення по даному питанню, тобто відстрочка теж повинна бути справедлива.

У Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.14 р. №11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» зазначається, що «...згідно зі статтею 6 Конвенції виконання судового рішення є складовою частиною судового розгляду, завершальною стадією судового провадження. У зв'язку із цим під час розгляду питань про відстрочку, розстрочку, зміну чи встановлення способу і порядку виконання рішення, а також під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби, судам необхідно дотримуватися вимог Конвенції щодо виконання судового рішення упродовж розумного строку (справи «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 року «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 року, «Дубенко проти України» від 11 січня 2005 року, «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року та інші)» [244].

Часто на практиці суди блокують виконання своїх рішень. Наприклад, в ухвалі Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 22.11.2019 р. у справі №298/1572/19 суд обґрунтовує свою відмову у задоволенні подання державного виконавця про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за кордон тим, що таке обмеження можливе лише тоді, коли боржник ухиляється від виконання зобов'язань за судовим рішенням. У даному випадку державний виконавець вказав у поданні, які заходи вжив, проте не надав докази того, що «...боржник має намір виїхати

за межі України або робить це з метою ухилення від виконання судового рішення. Наявність лише самого зобов'язання не наділяє відділ ДВС правом на звернення до суду з поданням про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за кордон» [292]. На думку суду, державний виконавець не довів ухилення боржника від виконання зобов'язань, бо ним не подано жодних доказів.

У зв'язку з цим виникає парадокс: якщо боржник добровільно не виконує судове рішення, то державний виконавець не має вживати ніякі заходи стосовно нього? При аналізі ухвали розуміємо, що якщо людина має закордонний паспорт, то може і не мати наміру виїжджати за кордон. З цього всього впливає хитромудрість суду, оскільки він сам блокує виконання свого ж рішення.

Слід мати на увазі, що виконавче провадження – завершальна стадія судового процесу. Важливим питанням є дотримання прав людини під час виконання виконавчих документів, реалізація гарантій ст. 6 Конвенції. В Україні доволі низьким є показник реального виконання судових рішень, тому це є причиною подання великої кількості заяв до ЄСПЛ.

На підставі аналізу пропозицій державних виконавців, з метою покращення показників виконання рішень судів та інших органів нами пропонується наступне:

- важливим завданням для України має стати покращення фінансування оплати праці працівників органів ДВС, оскільки така заробітна плата не забезпечує гідний рівень життя державного службовця. Тут важливо згадати про соціальну справедливість, про яку ми вже писали.

Досить ганебно виглядає, коли судді, які приймають рішення, у десятки разів мають більшу заробітну плату, ніж державні виконавці, які втілюють це рішення в життя. Без виконання рішень судів праця судді зводиться нанівець, втрачається сенс правосуддя. Тому потрібно не лише гідно оцінювати працю судді, але і державного виконавця, який і поповнює Державний бюджет України, що в період війни є вкрай важливим. Колосальна різниця між

зарплатою судді і державного виконавця і є порушенням принципу справедливості. Відсутність матеріального стимулу у працівників органів ДВС призводить до швидкоплинності кадрів, через що система виконання рішень поповнюється весь час недосвідченими кадрами.

- Необхідно забезпечити належний рівень безпеки державних виконавців при проведенні виконавчих дій та надати їм право носіння зброї при виконанні своїх посадових обов'язків.

- Великою потребою є і розширення штату органів ДВС, бо виконувати 600-800 виконавчих документів є досить великим навантаженням на державного виконавця при зарплаті у 8000 грн.

- Надати право державним виконавцям обмежувати боржників у праві виїзду за кордон по всіх виконавчих документах, які перебувають у них на виконанні.

- Потрібно зменшити рівень корупції в українських судах, оскільки це негативно впливає і на сам процес виконання судових рішень, бо часто самі суди блокують виконання своїх же рішень.

- Покращити ситуацію із розшуком транспортних засобів [293, с. 20–21].

Хоча є і критики діяльності органів ДВС. Так, на думку П. Д. Гуйвана, система виконання та окремі виконавці мають низький професійний рівень. Проте необхідним кроком є і удосконалення чинного законодавства. Потрібно зробити чіткими функції працівників ДВС, зменшити дискреційність у діяльності виконавців, бо це завдає шкоди справі. Окрім цього, необхідно запровадити відповідальність за невиконання чи неналежне виконання працівником відповідних дій, що призводить до затягування виконання рішень суду [149, с. 498].

Ми не погоджуємося з думкою П. Д. Гуйвана і хочемо наголосити, що коренем проблеми невиконання рішень судів в Україні є те, що багато боржників-фізичних осіб взагалі є неплатоспроможними. Тоді виникає питання: а як виконати рішення суду? Часто на практиці є випадки, коли

людина не отримує жодного офіційного доходу, не має намірів виїжджати за кордон, тому і обмежувати її у праві виїзду за межі України за рішенням суду нема сенсу. От через таких проблемних боржників і виникає катастрофічна ситуація в Україні по виконанню рішень судів. У нашій державі фактично відсутній механізм забезпечення 100% виконання судового рішення. І це призводить до зловживання боржниками своїми правами.

Тепер стосовно «розумності» строків. Так, у відповідності до практики ЄСПЛ, «розумний» строк – це найкоротший строк, тобто ні судді, ні працівники органів виконання судових рішень не повинні зволікати, а, навпаки, максимально швидко та ефективно виконувати свої функції.

Адже ЄСПЛ виділяє таку проблему в Україні, як тривале невиконання рішень національних судів. При розгляді справи «Воскобойник проти України» ЄСПЛ вказав наступне: «Суд зазначає, що тривалість судового провадження у справі становила один місяць і п'ять днів, починаючи з подання позову до суду 2 червня 2000 року і до винесення рішення на її користь 7 липня 2000 року. Тривалість виконавчого провадження на сьогоднішній день становить приблизно вісім років та чотири місяці з дати прийняття остаточного рішення. Суд підкреслив, що у справах щодо тривалості цивільного провадження виконавче провадження є другою стадією провадження по суті і що оспорюване право знаходить свою ефективну реалізацію тільки в момент виконання. Тоді як надмірна тривалість провадження зумовлена тривалістю виконавчого провадження, тому не слід відокремлювати виконавче провадження, а розглядати провадження в цілому. У цій справі загальна тривалість провадження, у тому числі стадії судового провадження та стадії виконавчого провадження, становить вісім років і чотири місяці. Суд вже розглядав справи, що порушують питання, аналогічні питанням у даній справі, і встановлював порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Після розгляду всіх матеріалів, які були йому надані, Суд вважає, що Уряд не навів жодного факту чи

аргументу, які могли б привести до іншого висновку в даній справі. Тому мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції» [294].

З огляду на чинне законодавство, ми пропонуємо скоротити тривалість виконання рішень судів, адже тривале невиконання спричиняє зволікання або невиконання взагалі.

Так, у справі «Півень проти України» ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції та визнав, що тривале невиконанням судового рішення, винесеного на користь заявниці, щодо стягнення заборгованості з виплат за вислугу років педагогічним працівникам є порушенням права на справедливий суд. Цікавим моментом є те, що «...Суд нагадує, що державний орган не може посилатися на відсутність коштів, щоб не виплачувати борг, підтверджений судовим рішенням» [295].

П. Д. Гуйван зазначає: «Фіксуючи систематичні порушення прав українців щодо тривалого невиконання судових рішень, що свідчить про іронічність даного порушення в нашій державі, Велика Палата Європейського Суду з прав людини, розглядаючи справу «Бурмич та інші проти України», зазначила наступне. Попри численні рішення ЄСПЛ проти України, у яких було зафіксовано дані порушення (до прикладу, пілотне рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року), національній правовій системі поки не вдалося здійснити необхідні загальні заходи, здатні вирішити корінні причини системної проблеми, визначеної Судом, і забезпечити ефективний засіб захисту усіх потерпілих на національному рівні. Незважаючи на основні рекомендації, надані протягом багатьох років, зокрема, у п'яти проміжних резолюціях Комітету Міністрів Ради Європи, в яких було закликано Україну в першочерговому порядку прийняти необхідні заходи у своїй внутрішній правовій системі та прийняти рішучі дії без подальшої затримки, включаючи реалізацію наступної триступеневої стратегії, прогресу у даній царині досягти не вдалося. В Україні зазвичай остаточні судові рішення

виконуються роками (іноді десятиліттями), або не виконуються зовсім» [149, с. 482–483].

На практиці проблемним питанням є виконання рішень судів, де боржником по справі виступає держава. Дуже часто причиною невиконання судового рішення є відсутність коштів у державному бюджеті, передбачених на виконання рішень судів. У такому випадку є підстава для звернення до ЄСПЛ, бо порушується ст. 6 Конвенції про захист прав людини. Так, у рішенні у справі «Шмалько проти України» ЄСПЛ зазначив, що причиною невиконання рішення суду про виплату коштів не може бути відсутність коштів у органу державної влади, тому важливим є закладення у відповідному кошторисі витрат на виконання рішень суду [296].

Вважаємо, що українські судді повинні вживати заходи для зменшення кількості заяв до ЄСПЛ, щоб рішення національних судів були справедливими, бо інакше у разі прийняття рішення проти України зазнає великих втрат Державний бюджет України. Необхідним є і удосконалення самої процедури виконання судових рішень для того, щоб справедливість, яку зафіксували в судовому рішенні, можливо було реалізувати. Слід зазначити, що багато заяв до ЄСПЛ подаються саме з приводу невиконання судових рішень та бездіяльності державного виконавця.

Як уже зазначали ми раніше, в Україні не лише рішення національних судів не виконуються, але і рішення ЄСПЛ. У державі відсутній реальний механізм забезпечення виконання судових рішень, а також реальна відповідальність за їх невиконання. Тому необхідно переймати досвід держав-членів Європейського Союзу по вирішенню цієї проблеми. На нашу думку, позитивним кроком по виконанню рішень ЄСПЛ стало створення Урядом України Комісії з питань виконання рішень ЄСПЛ, яка забезпечуватиме їх своєчасне виконання [297, с. 108–109].

Проблемою в Україні є і відсутність належного судового контролю за виконанням судових рішень, що призводить дуже часто до свавілля під час виконання. Діяльність судді повинна зводитися не лише до вирішення справи

і прийняття рішення, але і до логічного кінця – реалізації. В Україні спостерігається ситуація, коли рішення суду залишаються невиконаними упродовж багатьох років і відповідальності за це фактично ніхто не несе. Тому це призводить до правового нігілізму та звернення до ЄСПЛ. Лише у КАС України прописано право судді здійснювати контроль за виконанням судових рішень. Необхідно внести зміни і закріпити «обов'язок судді здійснювати контроль». Окрім цього, дану норму прописати і у всіх інших процесуальних кодексах.

Такий стан справ призведе до того, що, ухвалюючи рішення, суддя буде добре обмірковувати кожен деталь свого вердикту. Діяльність судді не має полягати лише в ухваленні рішення, бо якщо відсоток виконання є низький, то і рішення суду є неефективним. Часто бувають випадки, що рішення суду гарно написано, а от виконати його неможливо і це підриває авторитет судової гілки влади. Вважаємо, що показник роботи судді має оцінюватися не лише за наслідками перегляду його рішень у вищестоящих інстанціях, але і за показником їх виконання.

Іншою проблемою є і те, що судові рішення часто є незрозумілі для органів виконання і завданням суду має стати належне роз'яснення своїх рішень. Хоча на практиці спостерігається ситуація, коли судді неохоче це роблять, що ускладнює і затримує процес виконання.

Як зазначали ми раніше у своєму дослідженні, потрібно переймати досвід Ізраїлю стосовно удосконалення виконавчого провадження, оскільки в даній державі досконала не лише медицина, але і система виконання рішень судів, тому війна з однієї сторони і позитивно впливає на вдосконалення держави [298, с. 654].

Для прикладу, в Ізраїлі кредитор має право вимагати, щоб боржника викликали та здійснили перевірку його «фінансової спроможності». У такому разі можна уже дізнатися, чи зможе боржник виконати рішення суду, бо інакше є можливість у відповідності до законодавства подати клопотання про

арешт активів відповідача до винесення рішення. Це є своєрідним захистом стягувача на майбутнє [299].

Окрім цього, законодавством Ізраїлю про виконавче провадження та Законом про платіжні картки передбачено обмеження боржника у користуванні платіжною картою, яке представляє собою закінчення договору боржника про користування платіжною картою. Для прикладу, до постановлення рішення суду позивач може подати заяву про отримання наказу про тимчасову заборону здійснювати відповідачу будь-які дії, пов'язані з активами та коштами. Арешт застосовується до коштів та активів відповідача, який у майбутньому може стати потенційним боржником за рішенням суду. Арешт діє до моменту винесення судового рішення, а згодом може дозволити суду або органам виконання рішень видавати розпорядження про продаж арештованого майна для забезпечення виконання судового рішення [299].

Як уже зазначалося нами раніше, під час війни ситуація з виконанням рішень судів є доволі складною. Зокрема, це стосується окупації певної частини України, знищення приміщень відділів ДВС та приватних виконавців. Проте складним питанням є і те, що під час війни багато боржників скористалося такою ситуацією і виїхали за кордон, залишивши борги в Україні [300, с. 84–85].

На підставі вищенаведеного ми приходимо до такого висновку, що право на виконання судового рішення є складовою права на справедливий суд. Без виконання судового рішення нема кінцевого наслідку судового розгляду. Важливим питанням сьогодення є не лише забезпечення справедливого судового розгляду, але і справедливого виконання рішень судів, оскільки це є вимогою ЄС до України. Проте не лише органи ДВС та суд мають сприяти ефективному виконанню. На тривалість виконавчого провадження впливає і стягувач, і боржник. Лише активність і добросовісність сторін призводить до належного виконання, до швидкого виконання судового рішення.

Завдання сторін полягає у сприянні виконання судових рішень, недопустимості зловживання процесуальними правами. Стягувач взагалі повинен вживати всіх заходів для допомоги виконавцю виконати виконавчий документ, який виданий в його інтересах.

Головною вимогою до виконавчого провадження повинна стати короткостроковість виконання рішень судів. Розумні строки мають застосовуватися не лише до судового розгляду, а власне і до реалізації судових рішень. Такі строки повинні бути максимально скороченими. Якщо процес виконання затягнутий, тоді про який ефективний захист прав може йти мова. Це лише буде імітація процесу виконання рішень судів. Питання тривалості та справедливості виконавчого провадження є важливим як для стягувача, так і для боржника, адже боржник відшкодовує витрати виконавчого провадження і вони зростають у тому випадку, якщо процес виконання рішень судів затягується. Вважаємо, що ст. 6 Конвенції передбачає не лише право на справедливий суд, але поширюється також і на виконавче провадження. Щоб виконавче провадження було справедливим, то, насамперед, воно повинно мати розумну тривалість, сторони мають бути рівними.

Слід зазначити, що у своїх рішеннях ЄСПЛ не обходить осторонь питання виконання судових рішень, а розглядає судовий розгляд і виконання судових рішень як єдине ціле. В Україні стан виконання рішень є катастрофічним. Про це свідчать рішення ЄСПЛ, що постановлені проти України, тому такий показник є вагомою перешкодою до вступу України в ЄС. Невиконання судових рішень є загрозою справедливому судочинству, бо якщо нема виконання судового рішення – нема справедливості в державі. Тому ми пропонуємо підвищити відповідальність суддів, адже від стану виконання їх рішень залежить ефективність судової влади в Україні. Судді повинні здійснювати ефективний контроль за виконанням своїх рішень, інакше вони дуже часто тривалий час залишаються невиконаними і тоді взагалі втрачається сенс правосуддя.

Вважаємо, що в Україні забезпечити право на справедливий суд без якісного виконання акту правосуддя неможливо. Стан виконання судових рішень в Україні вимагає кращого, тому необхідними є ефективні зміни до чинного законодавства та підвищення рівня правосвідомості українців, бо саме через виконання судових рішень втілюються у життя принципи справедливості і верховенства права.

Висновки до розділу 4

1. Конституційне право на справедливий суд є самодостатнім процесуальним правом-гарантією забезпечення, захисту й відновлення всіх інших прав людини шляхом звернення до суду, який на підставі справедливих процедур ухвалить справедливе рішення. Характерними ознаками конституційного права на справедливий суд у правовій державі визначено: усвідомлену можливість особи реалізувати зазначене право; наявність спеціального суб'єктно-об'єктного складу; відповідні дії у спеціально створених державних судових інституціях, спрямовані на відновлення порушених прав.

Право на справедливий суд – це комплексне суб'єктивне право особи, яке гарантоване міжнародними та внутрішньодержавними нормами, є сукупністю процесуальних прав, реалізація яких залежить лише від судді, який розглядає справу. Принцип справедливості має прикладне значення, що практично застосовується в ході відправлення правосуддя і саме цим відіграє роль у досягненні ідеальної моделі судочинства, яку можна назвати розумною та справедливою.

Терміном «справедливість судового розгляду» охоплюється єдність процедурної та змістової справедливості. Процедурна справедливість полягає у здійсненні судочинства відповідно до встановленої законом процесуальної форми, яка за своєю сутністю відповідає вимогам справедливості. Змістова

справедливість характеризується змістом прийнятого судом рішення під час вирішення конкретного спору, справи.

Право на справедливий суд гарантує справедливий захист інших прав. Його суть полягає в рівноправному та неупередженому підході до сторін спору з боку судів або органів державної влади.

Зважаючи на наявні доктринальні розробки щодо визначення структури права на справедливий суд, вважаємо доцільним безвідносно до сфери судочинства виділяти такі два взаємопов'язані його елементи, як функціональні елементи права на справедливий суд (доступ до правосуддя; незалежність та неупередженість суду; гласність та відкритість судового провадження) та процесуальні елементи права на справедливий суд (змагальність сторін; розумність строків; оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності).

Наша держава має проблеми, пов'язані із справедливістю судочинства, і є одним із лідерів за кількістю звернень до ЄСПЛ. Тому можна робити висновок, що українська правозастосовна практика не повністю відповідає європейським стандартам. Для уникнення судової помилки вважаємо за доцільне впроваджувати «формули Радбруха» у сучасну судову практику. Окрім цього, слід мати на увазі, що однією із умов справедливого судочинства є належне мотивування судового рішення. Важливим є і тривалість провадження та якість рішення, дотримання принципу рівності сторін.

Вважаємо, що справедливість і розумність є взаємопов'язаними ідеями, які в більшості випадків повинні застосовуватися судом у сукупності, адже тільки в такому разі суд може ухвалити рішення, яке відповідає вимогам закону, внутрішнього переконання, розуму, совісті та справедливості судді. Тому в запропонованому переліку принципів судочинства, що підлягають закріпленню в процесуальних кодексах, справедливість при розгляді та вирішенні справ має згадуватися у поєднанні із законністю та розумністю.

Для того, щоб судом було ухвалено справедливе судове рішення, норми закону, що регламентують процес розгляду справ, а також дії судді на кожній стадії судового розгляду, повинні базуватися на основоположних засадах права. Порушення провадження у справі, підготовка ставлення до судового розгляду, як і саме судовий розгляд, будучи самостійними стадіями процесу, націлені на досягнення завдань і навіть породжують комплексні процесуальні правовідносини різного характеру. На початковій стадії, тобто при порушенні провадження у справі, забезпечується реалізація права на звернення до суду (обов'язковою умовою є дотримання заінтересованими особами необхідних формалізованих вимог, встановлених законом). Завданням підготовки до судового розгляду є уточнення фактичних обставин, що мають значення для правильного вирішення справи; визначення закону, яким слід керуватися при його вирішенні, та встановлення правовідносин сторін; вирішення питання про склад осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу; подання необхідних доказів сторонами, іншими особами, які беруть участь у справі, та примирення сторін.

У ході судового розгляду вирішується головне завдання всього судочинства, а саме відбувається розгляд та вирішення справи у встановлені законом строки. Незважаючи на те, що в кожній стадії здійснюються різні процесуальні дії, які спрямовані на досягнення цілей, що мають суттєві відмінності між собою, їх поєднує спільність принципів, у тому числі принципів розумності, справедливості та верховенства права, кожен з яких і разом усі вони в сукупності виявляються та впливають на процес порушення, підготовки, розгляду справи та її вирішення судом.

У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом ЄС, потрібно мати на увазі, що фундаментальною основою будь-якої демократичної держави по праву вважається саме право на справедливий суд. Тема справедливого суду є вічною та існуватиме, допоки буде людство. Захист основних прав людини та повага до них органів державної влади є

ознакою розвиненої демократії та рівня верховенства права. Тільки держава, яка визнає основні права людини і може забезпечити їх належне застосування та захист за допомогою судів, має право на успіх.

2. Право на справедливий суд є одним з елементів верховенства права й основоположним правом кожної людини, закріпленим в національному законодавстві та у положеннях ЄКПЛ, які уточнені та деталізовані у рішеннях ЄСПЛ. Виходячи з положень ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ, держава має забезпечити гарантії для кожної людини щодо доступу до правосуддя, яке буде справедливим та законним, а незалежність та об'єктивність суду є вагомими ознаками верховенства права та справедливості суду. Однак навіть попри це, в умовах судової реформи та запровадженого в Україні воєнного стану на законодавчому рівні не достатньо правових засобів його реалізації, що спонукає до удосконалення національного законодавства в частині вироблення ефективних механізмів реалізації особою основоположного принципу доступу до правосуддя.

Ми проаналізували практику ЄСПЛ та прийшли до висновку, що Суд справедливості звертає особливу увагу держав-членів на забезпечення доступу до суду як важливої складової права на справедливий суд. Такий доступ має бути реальним, а не формальним, і полягає у можливості передати справу в суд з метою вирішення проблеми та прийняття рішення судом. Суд має бути відкритим, і не повинні бути ніякі перешкоди ні юридичного, ні практичного характеру.

Без права на доступ до суду та без права брати участь у судовому засіданні гарантії справедливості судового процесу не матимуть ніякого значення. Тобто справедливість судового процесу безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією права на доступ до суду. Умовами доступності правосуддя є: територіальні (близькість суду), економічні (розмір судових витратків, можливість звільнення від них), процедурні (розмежування підвідомчості, ступінь складності та формалізовані процедури звернення до суду, гарантії юридичної допомоги), кадрові (навантаження судів) та інші.

Наразі залишається законодавчо неврегульованим питання відсутності усіх суддів у суді та забезпечення доступу громадян до суду у випадку, якщо немає кому розглядати справу. Тому пропонуємо передавати такі справи до територіально наближених судів, в яких є достатня кількість суддів для розгляду переданих справ.

3. Війна ускладнила доступ до суду, частина судів зруйновані, частина знаходиться в окупації, проте судова гілка влади та законодавець швидко відреагували на такі обставини та врегулювали дане питання. У відповідності до чинного законодавства, судочинство повинно здійснюватися незважаючи ні на що, оскільки порушене право має бути поновлене за будь-яких умов. Хоча війна і стала викликом для судів і випробовуванням на здатність сучасної національної судової системи в розумні строки забезпечити здійснення правосуддя та право громадян на справедливий суд, це є фундаментальним та пріоритетним обов'язком держави.

На нашу думку, Україні слід переймати досвід Ізраїлю, який знаходиться у стані постійної війни десятиліттями. Суддя Аарон Барак звертає увагу, що помилка суддів під час війни чи тероризму є гіршою, ніж помилка інших гілок влади. І слід зауважити, що остаточну крапку по вирішенню українсько-російської війни все ж таки поставить суд, який і притягне росію та її керівництво до відповідальності. Тому до суддів повинні ставитися підвищені вимоги не лише щодо забезпечення доступу до суду, але і якості прийнятих рішень, ефективності їх виконання.

Важливим питанням у часи війни є і безпека судочинства, тому онлайн-правосуддя наразі є доволі актуальним. Не можна відкладати поновлення порушених прав, оскільки зволікання призводить до невиконання. На нашу думку, не має значення, в якому режим здійснюється правосуддя – чи оффлайн, чи онлайн. Головне, щоб воно здійснювалося та було ефективним і справедливим.

На підставі вищенаведеного, ми приходимо до висновку, що спочатку пандемія, а потім війна в Україні значно ускладнила роботу судів. Ситуація,

яка сьогодні склалася в Україні, потребує швидких та рішучих кроків налагодити доступ учасників до суду, без надмірного формалізму, що шкодитиме авторитету судової влади, яка повинна захищати інтереси громадян за будь-яких умов. Для учасників судового процесу мають бути створені необхідні та водночас комфортні умови для якісного та ефективного вирішення спору. З цією метою слід забезпечити вдале та виважене застосування законодавства, що, звичайно, потребуватиме належного технічного забезпечення судів.

Проблемою на практиці є і те, що вітчизняна судова система залишається кадрово недоукомплектованою та морально пригніченою. Тому пропонуємо підвищити заробітні плати працівникам судів, покращити матеріально-технічне забезпечення судів, вжити всіх заходів для того, щоб підвищити довіру громадян до судової гілки влади. А це є можливим лише при подоланні корупції, реформуванні судів шляхом переймання позитивного досвіду держав-членів ЄС.

Слід мати на увазі, що доступ до суду пов'язаний з рівнем довіри до судової гілки влади, який в умовах війни є досить низьким. Тому необхідним кроком має стати вжиття усіх можливих заходів для того, щоб наблизити суд до людини.

4. Здійснене наукове дослідження дало підстави виокремити різні погляди на правовий зміст конституційного права, на розумний строк розгляду справи, аналіз яких засвідчив, що теоретико-прикладні підходи до розуміння зазначеної категорії ототожнюються з основними властивостями юридичного процесу. Виключно процесуальні строки наділені такими ознаками: забезпечують динамізм процесуальної діяльності; гарантують досягнення юридичного результату; регулюють процесуальні правовідносини; упорядковують процесуальну діяльність.

На підставі аналізу прецедентної практики ЄСПЛ виокремлено такі критерії визначення розумності строків розгляду справи: складність провадження; поведінка учасників провадження; організація та порядок

здійснення судочинства уповноваженими державними інституціями; значення провадження для заявника, підозрюваного, обвинуваченого та ін. Дотримання зазначених критеріїв у національному судочинстві з урахуванням індивідуального підходу до визначення тривалості відповідних процедур призведе до більшої ефективності розгляду кримінальних, цивільних та адміністративних справ.

У відповідності до ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено дисциплінарну відповідальність суддів за недотримання строків, проте ця відповідальність має бути не лише закріплена на папері, але фактично реалізована.

Вважаємо, що термін «розумний строк» введений законодавцем недаремно, оскільки мотивує суддів до швидкого прийняття рішення по конкретній справі в межах реального часу, який необхідний для прийняття справедливого рішення. Слід мати на увазі, що Конвенція не дає визначення поняття «розумний строк», тому тлумачення даного поняття ми знаходимо у практиці ЄСПЛ.

Держава відповідає за дотримання національними судами розумних строків, і недотримання такої «розумності» в майбутньому призводить до відшкодування державою коштів внаслідок порушень з боку судді, а це є додатковим навантаженням на Державний бюджет, який і так під час війни є мізерним.

Тому недопустимим є зволікання судді під час розгляду справи, він має враховувати характер спірних відносин, значення справи для сторін, поведінку інших учасників справи. В умовах війни суди взагалі повинні лояльно ставитися до дотримання процесуальних строків, і якщо є поважні причини, то поновлювати строки, оскільки непоновлення може розглядатися як обмеження доступу до суду.

Отже, війна не є перешкодою для здійснення судочинства, процесуальні строки не зупиняється, а порушені права мають поновлюватися з урахуванням усіх поважних причин. У разі непоновлення це буде

розглядатися як перешкода у доступі до правосуддя. Вважаємо, що необхідно враховувати і той факт, що Західна Україна не обстрілюється інтенсивно росією, тому судам при поновленні пропущеного строку треба враховувати і цей факт.

5. Справедливе судове рішення – це мета правосуддя. Така справедливість виражається у дотриманні суддею норм матеріального та процесуального права, повного та об'єктивного з'ясування всіх обставин справи. Рішення суду повинне бути мотивованим, бо це свідчить про повагу до людини, оскільки суд її вислухав і зрозумів під час процесу. Суд, як посередник у судовому процесі між сторонами, повинен надати відповідь на проблемні питання саме у мотивованому судовому рішенні.

Наслідком невмотивованості чи неналежного мотивування судових рішень є те, що вони стають незрозумілими для суспільства, формують думку про упередженість суддів, і це не сприяє транспарентності правосуддя і реалізації його завдань.

Проблемою є те, що судді досить формально ставляться до принципу справедливості і фактично не несуть за це ніякої відповідальності. Внутрішнє переконання судді призводить дуже часто до невизначеності. Прогалини у законодавстві взагалі призводять до можливості маніпуляції з боку судді. Тому ми розцінюємо суддівський розсуд як підґрунтя для корупції. Зацікавлений у вирішенні справи суддя завжди знайде шлях обґрунтування свого несправедливого рішення, застосовуючи «потрібні» норми права.

В Україні спостерігаються випадки, коли судді взагалі стають «ручними» та приймають «замовні» рішення. Саме справедливе рішення є показником неупередженості та незалежності судді. Тому суддя має належно мотивувати судове рішення з посиланням на практику ЄСПЛ. Якщо є прогалина у законодавстві та неможливо застосувати аналогію закону, пропонуємо перейняти досвід Ізраїлю – у разі відсутності норми, яка регулює суспільні відносини, застосовувати норми права тої держави, де такі правовідносини урегульовані.

Завданням судді є чітко з'ясування обставин справи, правильний вибір та оцінка правової норми. При застосування аналогії закону чи аналогії права суддя повинен діяти в рамках закону добросовісно та не зловживати свободою розсуду. Чим вища правова свідомість у судді, тим справедливіше його рішення. Судове рішення є якісним лише в тому випадку, коли воно є справедливим.

З огляду на важливість справедливості, як однієї з фундаментальних цінностей, яка наповнюється змістом у праві та визначає його ціннісну сутність в цілому, а також значення справедливості для концептуальної ідеї забезпечення правових засад у судовому рішенні, доцільним вважаємо внести відповідні зміни до редакції ст. 129 Конституції України, закріпивши у ній засаду справедливості, як фундаментальної при здійсненні правосуддя. Внесення відповідних змін до Основного Закону України дасть можливість національним судам у найбільш складних випадках застосовувати справедливість або відновити справедливість, порушену при прийнятті відповідного нормативно-правового акту. Також вбачаємо доцільність внесення відповідних змін до усіх процесуальних кодексів України, передбачивши в них засаду справедливості, як одну з загальних засад провадження.

Навіть застосовуючи прецеденту практику ЄСПЛ, суди не завжди чітко й однозначно розуміють правовий зміст застосування відповідних положень. Одним із шляхів вирішення зазначеного питання вбачаємо в підвищенні рівня відповідальності суддів та запровадженні їх системного навчання. Особливої актуальності зазначене питання набуло в умовах воєнного стану в Україні, коли до профільних та інших законів вносяться численні зміни, наслідком яких є зміна правозастосовної практики, зокрема, й у частині організації та здійснення судочинства

Суддя – це арбітр у спірних правовідносинах, і його завданням є прийняття такого рішення, яке б сприймалося суспільством. Судові рішення – це акти юридичної культури, які втілюють ідеї справедливості.

Окрім цього, судові рішення повинні бути зрозумілими для органів виконання, оскільки проблемою на практиці є і несправедлива реалізація судових рішень.

б. Виконання судових рішень – це завершальна стадія будь-якого судового процесу. Без виконання судового рішення судовий процес втрачає своє значення, оскільки рішення суду залишається лише простим аркушем паперу.

Для покращення стану виконання рішень судів в Україні ми пропонуємо:

- підвищити рівень заробітної плати працівникам державної виконавчої служби, бо такий розрив між зарплатою суддів та працівників органів ДВС є явним фактом соціальної несправедливості. Це призводить до відтоку кадрів та неякісного виконання судових рішень;

- для підвищення рівня безпеки державних виконавців надати їм право носіння вогнепальної зброї;

- збільшити штат відділів ДВС;

- необхідно розширити права державних виконавців, а саме надати право обмежувати боржників у виїзді за кордон по виконавчих документах про стягнення боргів постановою виконавця, так як є уже по аліментам;

- подолати корупцію в судах, оскільки інколи судді самі «блокують» виконання своїх же рішень;

- зобов'язати банки надавати повну інформацію по клієнту у разі подання запиту державним виконавцем;

- органам поліції забезпечити якісний розшук транспортних засобів боржників;

- посилити судовий контроль за виконанням судових рішень, який має бути не формальним, а реальним. Необхідно закріпити це на законодавчому рівні як обов'язок судді, а не його право. Показник ефективності роботи судді має оцінюватися не лише за наслідками перегляду

його рішень в апеляційній та касаційній інстанції, але і за показником виконання прийнятих ним рішень.

Отже, на нашу думку, судове рішення має фактично виконуватися, оскільки зволікання призводить до невиконання та зловживання боржниками своїми правами. Ми пропонуємо скоротити строки виконання судових рішень, бо тривале виконання судового рішення призводить до ілюзорності захисту прав людини і може навіть спровокувати імітацію виконання судового рішення.

Стан виконання судових рішень в Україні вимагає кращого, тому необхідними є ефективні зміни до чинного законодавства та підвищення рівня правосвідомості українців, бо саме через виконання судових рішень втілюються у життя принципи справедливості і верховенства права.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-практичне дослідження принципу справедливості в конституційному праві України, його реалізацію в різних сферах суспільного життя; викладається авторське бачення проблем, які виникають на практиці, та шляхи їх розв'язання.

Дослідження, проведене у цьому напрямку, надає змогу зробити такі висновки:

1. Справедливість – це філософська категорія, яку вивчали філософи ще у Стародавній Греції. Геракліт, Платон, Аристотель, Сократ, Епікур, Демокріт зробили великий внесок у розвиток такої категорії права як «справедливість», проте нові умови життя диктують нові проблеми і тема справедливості є вічною, потребує постійного дослідження та існуватиме доти, поки існує людство.

2. Принцип справедливості – це унікальний принцип римського приватного права, який використовувався як римськими юристами, так і преторами при здійсненні правосуддя тоді, коли правова норма була відсутня або її було недостатньо. В основу права стародавні римляни ставили саме принцип справедливості і називали його «*aequitas*». Саме у Древньому Римі категорія справедливості набула філософсько-правове значення. Для римлян постійною метою і головним орієнтиром була «*aequitas*».

3. Великий вклад у розвиток категорії «справедливість» зробили філософи Середньовіччя. Хоч їх погляди і були звернені у бік відновлення античного способу життя, все ж формувалися під впливом середньовічної культури, тому в них одночасно поєднувалися і протиставлялися релігійне мислення і античне бачення буття. Справедливість розглядали, як дещо ідеальне.

4. Для сучасних філософів та юристів справедливість – це рівність та еквівалентність. Ці поняття конкретизуються у правилах, які встановлені законодавством. До них відносяться норми про незалежність і

неупередженість суду, про рівне право на звернення в суд, про обов'язок сторони доказувати ті обставини, на які вона посилається.

Зміст поняття справедливості обумовлено одночасним існуванням загальнолюдських цінностей і систем цінностей всередині суспільства. Вивчення справедливості як етико-юридичного феномену може відкрити загальне і незмінне у поглядах людей, усунути суб'єктивні, тимчасові і випадкові тлумачення і надати цій ідеї більш теоретичну і практичну цінність.

Справедливість пройшла довгий шлях свого розвитку, але стосовно розкриття змісту цієї категорії сучасні філософи до сих пір не можуть прийти до єдиної точки зору. Вивчення справедливості з позицій різних наук є необхідним з огляду на необхідність розуміння категорії «справедливість» як сутності права, його внутрішньої якості, вироблення критеріїв справедливості і їх практичного застосування.

5. Справедливість – це основоположна правова цінність, яка забезпечує функціонування та застосування конституційного права, бо саме вона є конституційною цінністю, яка встановлює певні вимоги до тлумачення, застосування та введення в дію Конституції. Справедливість тісно пов'язана з такими цінностями як права людини, демократія, рівність та людська гідність. Доведено, що в ситуації конфлікту, конкуренції конституційно-правових цінностей найбільш рельєфно проявляється категорія справедливості. Автор, визначаючи роль і місце справедливості в системі конституційних цінностей, приходять до висновку, що справедливість, як цінність, змістовно характеризується актуальною присутністю та існуванням всіх інших цінностей в несуперечливому співвідношенні між собою. У випадку конкуренції різних конституційних цінностей в рамках конкретного правовідношення, мова повинна йти не про визнання пріоритету однієї конституційної цінності перед іншою, що може призводити до повного заперечення останньої, а до пошуку збалансованого співвідношення обох. І такий підхід, пов'язаний з пошуком «справедливого

балансу» конкуруючих конституційних цінностей, має бути характерним для практики КСУ при вирішенні конкретних справ.

Конституційний принцип справедливості – це базовий основоположний принцип права, який доповнює та розвиває інші загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, обґрунтовує функціональну необхідність їх існування, визначає межі дії інших принципів, формує ціннісні морально-правові орієнтири і, в кінцевому результаті, сприяє пануванню принципу справедливості у всіх сферах суспільних відносин. Сутність інших принципів не може бути в повній мірі розкрита без даного принципу, оскільки реалізація будь-якого з них завжди порівнюється з феноменом справедливості.

б. На підставі вищенаведеного, ми пропонуємо наступне:

- справедливість, як конституційна цінність, має бути доступна кожному громадянину. Ідея справедливого та рівноправного суспільства повинна стати однією з головних цінностей Основного Закону України;

- Конституція України показує напрямок розвитку держави і суспільства. Це зрілий і мудрий дороговказ нашого суспільства, який забезпечує державну стабільність і злагоду в суспільстві та захищає кожну людину, а разом з тим і невід’ємні її права та основні свободи. Необхідним кроком з боку законодавця має стати закріплення принципу справедливості в Основному Законі України як загальноправового принципу. Проте для відображення галузевих основ справедливості необхідно зафіксувати даний принцип в різних галузях права, а саме в тих, де треба захищати в більшій мірі інтереси суб’єктів правовідносин;

- необхідним є законодавче визначення поняття «справедливість»;

- справедливість є правовою цінністю та основоположним принципом права, і її реалізація може бути здійснена лише шляхом дотримання закону. В Україні доволі складно реалізувати цей принцип, бо і закони часто є несправедливими, а конституційні права людини порушуються. Усі закони повинні бути справедливими, бо у разі порушення

принципу справедливості при їх створенні це призведе до правового нігілізму, їх невиконання. Ніякі цінності не можуть суперечити справедливості. Не завжди у праві відображаються усі ідеали справедливості. Зазвичай в Україні закон закріплює ідеї справедливості лише тих, хто його створив, а думка населення про справедливість того чи іншого закону не враховується. Тобто виходить, що правотворчість може реалізовувати як справедливість, так і несправедливість. Все залежить, у чиїх руках знаходиться влада;

- необхідним кроком для ефективною реалізації принципу справедливості має стати подолання корупції та підвищення правової культури і правової свідомості українців, виховання підростаючого покоління в дусі поваги до Конституції та законів України;

- важливе значення конституційного принципу справедливості полягає в тому, що він вимагає однакового застосування закону до осіб, які знаходяться в подібних ситуаціях, та диференційованого застосування до тих осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Цінність принципу справедливості розкривається у протистоянні юридичному свавіллю. Тому важливим кроком для України є зміцнення принципу справедливості як основоположного принципу права. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення;

- суди повинні не лише формально посилатися на принцип справедливості у своїх рішеннях та розглядати його як теоретичний трафарет, від якого немає ніякої практичної користі, але реально розкривати суть справедливості, як конституційної цінності та принципу права у своїх рішеннях з врахуванням практики ЄСПЛ;

- в умовах війни конституційний принцип справедливості розкривається у повній мірі, оскільки народ України бореться за відновлення територіальної цілісності своєї держави і її суверенітету, відстоює свою національну ідентичність. Проте важливим кроком для України після війни

має стати ефективною реалізація принципу справедливості у всіх сферах суспільного життя не лише де-юре, але і де-факто.

7. Між принципом справедливості та принципом законності є тісний взаємозв'язок. З однієї сторони, принцип законності створює передумови для забезпечення справедливості, а з іншої – дотримання принципу справедливості сприяє зміцненню законності.

Ми прийшли до висновків, що:

- справедливість знаходиться над правом і є в тісному зв'язку з ним;
- поняття «справедливість» тісно пов'язане з поняттям «законність», проте справедливість є більш ширше поняття;
- справедливість створює передумови для забезпечення справжньої правової законності, у ній містяться вимоги щодо рівності всіх перед законом;
- ідея справедливості адресована не тільки громадянам, але і законодавцю, та сприяє зміцненню законності і правопорядку. Законодавець при здійсненні своєї діяльності повинен керуватися саме принципами справедливості та законності.

Справедливість може допомогти удосконалити закон. По-перше, справедливість дозволяє оцінити цілі правових норм та внести до них корективи. По-друге, за допомогою справедливості можуть бути оцінені самі правові норми, які виступають засобом досягнення цілей права. По-третє, процес і результат застосування норм також може піддаватися аналізу з точки зору ідеї справедливості. Чим вищий науковий рівень, якість законодавчих актів, тим вони справедливіші.

8. Виділяємо наступні вимоги, що закріплені у праві і є загальними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту:

- вимога законного і обґрунтованого застосування норм матеріального і процесуального права;

- вимога обов'язкової відповідності правозастосовного акта нормам моральності і соціальної справедливості.

Проблема найбільш справедливого застосування норм права стоїть поряд з проблемою законності та обґрунтованості правозастосовного акту і невід'ємна від неї. Вважаємо, що необхідно закріпити спеціальний термін для правозастосовних актів – юридична справедливість.

9. Специфічними юридичними критеріями юридичної справедливості правозастосовного акту є:

- справедливість права, що відображається в законі (критерієм справедливості якого є соціальна справедливість). Це є головний критерій юридичної справедливості правозастосовного акту;

- застосування санкції правової норми тільки по відношенню до осіб, які вчинили правопорушення, і не застосування до тих, хто не вчинив;

- відсутність зворотної сили закону щодо діянь, які раніше не заборонялися.

10. Справедливість та рівність – це конституційні категорії, які тісно взаємопов'язані та характеризують соціальне і правове становище людини в суспільстві і державі, є якісними показниками зрілості конституційного ладу, усієї системи суспільних відносин. Справедливість не може існувати без рівності, але полягає не тільки у рівності, але і у асоціально виправданій нерівності. Винятком з принципу рівності усіх перед законом та судом є конституційно-правові імунітети, проте вони є необхідними з огляду на виконувану суб'єктами, що наділені імунітетом, функціями, мають важливе значення для держави. Справедливість та рівність не співпадають повністю, проте і не суперечать одне одному.

11. Перспективами удосконалення реалізації принципів рівності та справедливості має стати:

- формування конституційної концепції соціальної справедливості і рівності, яка включає в себе поєднання теорії і практики та відображає

єдність нормативної моделі регулювання відповідних відносин і практики, у тому числі і судової, їх захисту;

- утвердження справедливості у всіх сферах суспільного життя як правового принципу та морально-етичної категорії. У сукупності зі свободою і вимогами рівності вона має стати дійсним соціальним фактором, що впорядковує соціальне життя в режимі конституційної безпеки;

- удосконалення системи оплати праці в Україні, запобігання катастрофічного майнового розшарування між громадянами в державі.

12. Справедливість – це принцип правозастосовної діяльності. Винесене рішення, правозастосовний акт, що встановлює конкретні права і обов'язки, заходи юридичної відповідальності мають бути справедливими.

У судовому процесі справедливість – це суворе і неухильне дотримання норм процесуального і матеріального права, повне і всебічне дослідження обставин справи, яка розглядається, прийняття морально обґрунтованого і законного рішення. При правозастосуванні до принципу справедливості відносяться доволі формально, розглядають його як теоретичний трафарет, який не має практичної користі, та підміняють його принципом законності.

13. Соціальна справедливість є одним із принципів, що регулює взаємовідносини між людьми з приводу розподілу чи перерозподілу соціальних цінностей, під якими треба розуміти свободу, сприятливі можливості, доходи і багатства.

Соціальна справедливість втілюється у життя лише тоді, коли вона забезпечує кожній людині гідний рівень життя. Зміст поняття «соціальна справедливість» залежить, насамперед, від економіки держави, державного устрою. Тому в умовах сьогодення, а саме в умовах війни, критерії соціальної справедливості будуть змінені.

Для забезпечення соціальної справедливості в Україні необхідним є, насамперед, перебудова психології та мислення людей, подолання корупції та удосконалення нормативно-правової бази. З боку держави повинен забезпечуватися високий рівень соціальної захищеності всіх громадян,

гарантування гідного життєвого рівня, удосконалення нормативно-правової бази щодо утвердження соціальної справедливості у всіх сферах суспільного життя.

14. Війна завдає великої шкоди економіці України, проте необхідним є її поступове відновлення, що є можливим за рахунок іноземних інвестицій. Тому необхідним є створення сприятливих умов для роботи іноземного інвестора та надання йому відповідних гарантій. Однією з таких є право на справедливий суд, бо саме стосовно порушення цього права найбільше заяв надходять до ЄСПЛ. Побудова ефективної судової системи є необхідною для забезпечення і утвердження принципу справедливості в економіці.

Інвестиційна привабливість в Україні не найкраща, проте при зменшенні рівня корупції, ефективній судовій реформі, при використанні заморожених російських активів можливе економічне зростання нашої держави. Необхідно модернізувати виробництво, збільшити продуктивність праці у відповідності до стандартів ЄС. Тому, з іншої сторони, війна сприяє економічному відновленню держави, консолідації допомоги партнерів по її відновленню, модернізації економіки та сучасній відбудові України.

15. Перешкодою на шляху України до ЄС є відсутність Закону, який би визначав правовий статус ЛГБТ-спільнот. Тому дані особи є незахищеними та зазнають дискримінації на соціальному рівні. Окрім цього, війна в Україні ще більше погіршила становище одностатевих пар у зв'язку з неможливістю їх легалізації, тобто вони знаходяться у нерівному становищі у порівнянні з гетеросексуалами. ЛГБТ-військові, так само як і інші військові, захищають Батьківщину і мають право на захист, на рівність з іншими. Тому у сучасній демократичній правовій державі, яка прагне членства у ЄС, недопустимою є дискримінація через сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність.

Кожна людина має право на гідне існування та повагу до себе, і «нетрадиційна сексуальна орієнтація» не має визнаватися якимось відхиленням та сприяти дискримінації таких осіб у суспільстві. Адже кожна

людина повинна повноцінно жити, а держава повинна цьому сприяти. Тому важливим для України є прийняття законів щодо гарантування прав ЛГБТ-спільнот. Необхідним є і підвищення правової культури та правосвідомості з метою толерантного ставлення до таких осіб, тому необхідною є і відповідна робота з населенням.

16. З метою інтеграції України до європейської спільноти, пропонуємо вживати такі заходи щодо забезпечення прав ЛГБТ-спільнот:

1) необхідним є введення інституту омбудсмена по захисту прав ЛГБТ-спільнот;

2) потрібно законодавчо врегулювати можливість легалізації шлюбів вищезазначених осіб, але без права усиновлення ними дітей;

3) внести зміни до чинного законодавства і, як критерій дискримінації, зазначити такі ознаки, як «гендерна ідентичність» та її різновид «сексуальна орієнтація»;

4) у процесуальних кодексах серед ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників судового процесу (ч. 2 ст. 8 КАС України), слід доповнити і «сексуальну орієнтацію» та «гендерну ідентичність»;

5) посилити відповідальність за порушення прав ЛГБТ-спільнот;

6) проводити якісну правоосвітню роботу з населенням щодо легального ставлення до ЛГБТ-спільнот, дотримання їх прав та недопущення дискримінації у всіх сферах суспільного життя;

7) переймати позитивний досвід держав-членів ЄС щодо удосконалення українського законодавства з метою інтеграції України до ЄС;

8) проводити із суддями навчання щодо вивчення практики ЄСПЛ для кращого розуміння гарантування прав ЛГБТ-спільнотам та необхідності їх захисту.

17. Право на справедливий суд – одне із фундаментальних прав кожної людини, завдяки функціонуванню якого можна вести мову про розвиток демократичних, правових основ державотворення, адже воно є

гарантією захисту порушених прав, свобод та законних інтересів особи. Сутність права на справедливий суд полягає в гарантуванні справедливого захисту інших прав.

Справедливість у процесуальному праві слід розглядати у двох аспектах: широке тлумачення містить узагальнену якість всього судочинства (справедливість та його застосування), вузьке – використання його як принципу при відправленні правосуддя у конкретних справах.

До характерних ознак конституційного права на справедливий суд у правовій державі слід віднести: усвідомлену можливість особи реалізувати це право; спеціальний суб'єктно-об'єктний склад; як наслідок, відповідні дії у спеціально створених державних судових інституціях, спрямовані на відновлення порушених прав.

18. Справедливість судового процесу безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією права на доступ до суду. Умовами доступності до правосуддя є: територіальні (близькість суду), економічні (розмір судових витратків, можливість звільнення від них), процедурні (розмежування підвідомчості, ступінь складності та формалізовані процедури звернення до суду, гарантії юридичної допомоги), кадрові (навантаження судів) та інші.

Право на доступ до суду не є абсолютним і може обмежуватися на законній підставі самими учасниками спору, національним судом чи законодавством. Це право за своєю природою регулюється державою, яка у свою чергу користується певною свободою розсуду в цьому відношенні. Однак обмеження доступу до правосуддя, які встановлюються державою, повинні переслідувати законну мету, враховувати баланс публічних і приватних інтересів і не повинні абсолютно позбавляти особу права на судовий захист, завдавати шкоди самій її суті.

Неприпустимим обмеженням доступу до суду є відмова у правосудді, пов'язана з недоліками законодавчого регулювання: відсутністю компетенції у національних судів щодо розгляду певних категорій вимог; нечітким

вирішенням питань підвідомчості тощо. Забезпечення державою права на доступ до суду виражається у злагодженій діяльності усіх гілок її влади.

19. Війна стала викликом для України після пандемії, і завданням нашої держави є створення умов для того, щоб правосуддя здійснювалося без перешкод навіть в умовах воєнного стану. Для цього потрібно переймати саме досвід Ізраїлю, як держави, що постійно перебуває у стані війни.

В умовах війни неприпустимим є відстроковане поновлення порушених прав, бо відкладення захисту порушених прав призводить взагалі до забуття поновлення таких прав. Тому ми є прихильниками альтернативних способів вирішення спорів і найкращим, на нашу думку, є медіація. До суду мають потрапляти так звані «складні» справи, коли компромісу між сторонами досягнути не вдається.

20. Судовий розгляд є справедливим у тому випадку, коли дотримуються усі процесуальні принципи з урахуванням європейських стандартів відправлення правосуддя. Такий підхід відповідає міжнародній практиці, оскільки при вирішенні питання про можливість визнання судового розгляду справедливим ЄСПЛ оцінює його з точки зору дотримання кожного зі стандартів правосуддя, що впливають із положень ст. 6 Конвенції.

21. Право на розумний строк – складова права на справедливий суд. Законодавець ввів поняття «розумний строк» для запобігання зловживання часом на вчинення тої чи іншої процесуальної дії і поняття «розумності» обмежує посадових осіб часовими рамками з метою пришвидшення їх діяльності. Суть розумного строку зводиться до часу, який необхідний судді для прийняття законного та справедливого рішення, а виконавцю – для його виконання.

Розумність строку – це, насамперед, його дотримання без зайвих зволікань, і метою такої «розумності» має стати справедливий і неупереджений розгляд судом справи і захист порушених прав людини. В умовах війни в Україні суди при поновленні пропущених строків повинні враховувати територіальну специфіку проведення бойових дій.

22. Судові рішення – це акти юридичної культури, які втілюють ідеї справедливості. Проте проблемою на практиці є відсутність законодавчого визначення поняття «справедливість» і це породжує невизначеність та різне тлумачення даного поняття. Тому більшість юристів орієнтується саме на практику ЄСПЛ, рішення якого стали зразком справедливості.

Судові рішення повинні відповідати суворим критеріям з точки зору не тільки формальних, але особливо змістовних вимог, тобто вони повинні бути належним чином обґрунтовані та мотивовані саме на усталеній практиці прийняття рішень у фактично і юридично подібних справах. Мають мати легітимну мету та бути результатом неупередженого прийняття без будь-якого тиску з боку громадськості, політиків, влади тощо.

23. Суддівська помилка призводить до порушення принципу справедливості та завдає шкоди одній із сторін. Наслідком є зниження авторитету судової гілки влади у суспільстві та зростання правового нігілізму. Ось чому при застосуванні аналогії закону чи права суддя повинен керуватися вимогами юридичної справедливості. Суддівський розсуд має бути розумний та справедливий, а суддя не має зловживати таким правом. У суддівського розсуду мають бути певні межі, і це складне питання – знайти баланс, для прикладу, між публічними та бізнес-інтересами, принципами справедливості, рівності та суддівським розсудом. Проблемою на практиці при застосуванні суддівського розсуду та реалізації принципу справедливості є досить формальне ставлення суддів до цього принципу. Дотримання справедливості не може в більшій мірі залежати від розсуду суду, у самому законі мають бути закладені необхідні для цього гарантії.

24. Правила процедурної справедливості направлені на забезпечення формальної рівності. Для прикладу, принципи справедливого судового розгляду ще не гарантують справедливого результату процедури. Тому рівність перед судом і право на судовий захист не зводиться до формального аспекту процедурної справедливості, а припускає винесення справедливого рішення суду, поновлення в правах, що вимагає індивідуального підходу до

обставин справи, а не формального застосування правових норм. Іноді судді використовують термін «справедливість» лише для посилення значення свого рішення і використання цієї категорії не має ніякого смислового навантаження.

25. Виконання рішень судів – це один з елементів судового провадження, логічне завершення будь-якого судового процесу. Адже без виконання судового рішення зводиться нанівець весь судовий процес, мета, задля якої, власне, і розпочинався судовий процес. Належний судовий захист є неможливим без ефективного виконання рішення, бо лише тоді принципи справедливості та верховенства права втілюються у життя. Тому держава має забезпечувати як доступ до суду кожному, чиє право порушене, так і забезпечувати виконання рішення суду.

26. З метою покращення показників виконання рішень судів та інших органів пропонується наступне:

- удосконалення фінансування оплати праці працівників органів ДВС;
- забезпечення належного рівня безпеки державних виконавців при проведенні виконавчих дій та надання їм права носіння зброї при виконанні своїх посадових обов'язків;
- розширення штату органів ДВС;
- надання права державним виконавцям обмежувати боржників у праві виїзду за кордон по всіх виконавчих документах, які перебувають у них на виконанні;
- зменшення рівня корупції в українських судах;
- покращення ситуації із розшуком транспортних засобів;
- внесення змін до процесуальних кодексів щодо закріплення за суддями обов'язку здійснювати контроль за виконанням судових рішень, які вони прийняли.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Античные философы: свидетельства, фрагменты, тексты / составитель доц. А. А. Аветисьян. Киев : Издательство киевского университета, 1955. 313 с.
2. Zamarovský V. Bohovia a hrdinovia antických bájí. 1. vyd. Bratislava: Perfekt, 1998. 468 s.
3. Platon. Ústava. 1. vyd. Bratislava : Pravda, 1980. 457 s.
4. Платон. Діалоги. Київ : Основи, 1999. 395 с.
5. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Ампаро*. 2020. № 4. Том 2. С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-05>
6. Платон. Держава: літературно-художнє видання. Львів : Априорі, 2021. 461 с.
7. Платон. Диалоги. Харьков : Фолио, 1999. 382 с.
8. Трубніков В. М., Скакун О. Є. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2015. Випуск 20. С. 13–20.
9. Aristotle. The Athenian constitution. The Eudemian ethics. On virtues and vices. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1938. 505 p.
10. Gordley J. Foundation of Private Law. Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2006. 481 p.
11. Aristotles. Etika Nikomachova. 1.vyd. Bratislava: Kalligram, 2011. 296 s.
12. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту / повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. Ukrainian Bible 63 DC. United Bible Societies, 1992. 50M. 1070+352 с.

13. Філософія права. Мультимедійний підручник. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L6.htm (дата звернення: 02.01.2020).
14. Rebro K. *Latinské právnické výrazy a výroky*. 1. vyd. Bratislava : Iura Edition, 1995. 301 s.
15. Синайский В. И. *История источников римского права*. Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1911. 215 с.
16. Бабич І. Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 25. С. 6–9.
17. Олійник О. С. Особливості реалізації принципів добросовісності, розумності та справедливості в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 48. С. 224–235.
18. Kínci J., Urfus V., Skřejpek M. *Římské právo*. 2. vyd. Praha : C. H. Beck, 1995. 386 s.
19. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в римському праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2020. № 4. С.148–153.
20. Римське приватне право : конспект лекцій. Практикум. Х. : Одісей, 2000. 272 с.
21. Глиняна К. М. Вплив римського права на становлення та розвиток сучасного права Європи. *Від римського приватного права до права Європи* : матер. 15-ої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 12–17.
22. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 22 с.
23. Ренёв Е. Справедливость как базовая конституционная ценность. *Leges și viața*. 2016. № 6/2 (294). С. 91–94.
24. *Justiniánova Digesta*. Nugis Finem Publishing, 2018. 887 s.

25. Цицерон М. Т. Діалоги : Про державу. Про закони. Київ : Наукова думка, 2006. 224 с.
26. Cicero M. T. *The Republic and The Laws*. 1. vyd. Oxford : Oxford Univeristy Press, 2008. 242 s.
27. Селлерз М. Право, розум та емоції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1-2/2014. С. 209-228. DOI: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2014.1-2.182719>
28. Кузнецов К. А. Платон. Введение в анализ «Государства» и «Законов». Одесса, 1916. 78 с.
29. Večeřa M. *Spravedlnost v právu*. 1. vyd. Brno : Masarykova univerzita, 1997. 182 s.
30. Ярош К. Н. История идеи естественного права. Ч. 2. Средние века. Харьков : Тип. В. Безобразова и Ко : Тип. Окр. Штаба, 1885. 225 с.
31. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
32. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат. Харків : Фоліо, 2018. 410 с.
33. Locke J. *An Essay Concerning Human Understanding*. London : Oxford University Press, 2008. 816 p.
34. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
35. Руссо Ж.–Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : PortRoyal, 2001. 349 с.
36. Rousseau G. G. *Oeuvres Completes*. Paris, 1826. 1708 p.
37. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. Харків : Партвидав «Пролетар», 1932. 392 с.
38. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
39. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Харків : Фоліо, 2019. 476 с.
40. Eltzbacher P. *Der anarchismus*. Berlin : J. Guttentag, 1900. 305 p.

41. Barrow R. Happiness. Oxford, 1980. 160 p.
42. Nozick R. Anarchy, State and Utopia. NY : Basic Books, Inc., 1974. 367 p.
43. Rawls J. Theory of Justice. Oxford : Oxford University Press, 1972. 607 p.
44. Frankena W. K. The concept of social justice. *Social Justice*. 1962. № 1. 17 p.
45. Hayek F. A. The Constitution of Liberty. Chicago, 1978. 568 p.
46. Sprenger G. Gegenseitigkeit und praktische Vernunft. In : Praktische Vernunft und Theorien der Gerechtigkeit, 1992. 243 p.
47. Hook S. Naturalism and democracy. *In Naturalism and the human spirit*. 1944. P. 40–64.
48. Stone J. Human law and human justice. London, 1965. 415 p.
49. Hartman N. Ethik. Berlin. Leipzig : W. de Gruyter und Co, Berlin-Leipzig. 1926. 746 p.
50. Gurvitch G. Justice – In: Encyclopedia of the social sciences. Vol. 8. New York, 1959. P. 17–35.
51. Kelsen H. What is justice? Justice, Law, and Politics in the Mirror of Science. Collected Essay. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1957. 397 p.
52. Perelman Ch. Justice et raison. Bruxelles : Presses universitaires de Bruxelles, 1963. 255 p.
53. Llewellyn K. N. Jurisprudence. Realism in Theory and Practice. Chicago : The University of Chicago Press, 1962. 531 p.
54. Lacambra L. Rechtsphilosophie. Berlin : Neuwied, Hermann Luchterhand, 1965. 798 p.
55. Rawls J. Spravodlivosť ako férovosť. 1. vyd. Bratislava : Kalligram, 2007, 336 s.
56. Barišić P. Welche Gerechtigkeit bekommt der Demokratie? *Synthesis Philosophica [online]*. 2006. Vol. 21, No 2. S. 431–459.

57. Ролз Джон. Теорія справедливості. Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. 822 с.
58. Strahlendorf P. Traditional legal concept from an evolutionary perspective / The sense of justice. Biological foundation of law / Ed. By R.D. Masters, M.L. Gruter. NY., 1992. 258 p.
59. Kekes J. Against Liberalism. Ithaca: Cornell University Press, 1997. 256 p.
60. Бігун В. С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. 2004. Том 2. С. 33–48.
61. Godschmidt W. Der Aufbau der juristischen Welt. Theorie der Austeilung, ihrer Gerechtigkeit und ihrer Normeierung. Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1963. 358 p.
62. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.
63. Шелевер Н. В. Місце та значення принципу справедливості у конституційному праві. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін.-т публ. політики і соц. наук. Харків: НДІ ППСН, 2020. С. 42–44.
64. Шелевер Н. Поняття та зміст конституційного принципу справедливості. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Випуск 1. С. 65–72. DOI: <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2021.1.07>
65. Костюк Н. Принцип справедливості в правозастосуванні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 6. С. 5–13.
66. Шелевер Н. В. Забезпечення справедливості в освітньому процесі під час війни в Україні. *Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня-13 червня 2022 р. Одеса, 2022. С. 474–476.

67. Грищук О. В. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.
68. Прийма С. Принцип справедливості тлумачення норм права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1-2/2015. С. 269–280.
69. Шелевер Н. В. Справедливість – конституційна цінність громадянського суспільства. *Закарпатські правові читання. Розвиток правової системи та європейська інтеграція України* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 219–223.
70. Пода Т. А. Теорія «Справедливої війни»: від античності до сучасності. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія Культурологія*. 2016. № 1. С. 66–69 (дата звернення: 15.03.2020).
71. Панафідін І. О. Справедливість і війна: проблема поєднання. *Актуальні проблеми духовності*. 2012. Вип. 13. С. 161–172.
72. Шелевер Н. В. Функції принципу справедливості в конституційному праві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 квітня 2021 року). Запоріжжя, 2021. С. 29–30.
73. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). 31–39.
74. Сунегін С. О. Основоположні принципи права: загальна характеристика та деякі аспекти реалізації. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 275–279.
75. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2013. 23 с.

76. Шелевер Н. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 293–297. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-293-297

77. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3199>

78. Shelever N., Bilash O. Constitutional principle of justice in Ukraine in its genesis and implementation in practice. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*. 2021. Vol. XIV, No. 1. P. 55–65. DOI: <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.1-6>

79. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Svazek 7. 4. vydání. S. 44–48. DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.7

80. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations» : conference proceedings, April 23-24, 2021*. Czestochowa: «Baltija Publishing», 2021. P. 55–57.

81. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України "Про вищу освіту" від 20 грудня 2017 р. № 2-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 10.04.2020).

82. Lloyd D. *The idea of law*. London : Penguin Books. 1964. 363 p.

83. Шелевер Н. В. Співвідношення законності і справедливості. *Тези доповідей 75-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу* (м. Ужгород, 24-28 лютого 2021 р.). Ужгород : УжНУ, 2021. С. 185–187.

84. О ликвидации всех форм расовой дискриминации: Международная конвенция от 21 декабря 1965 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml (дата звернення: 10.04.2020).

85. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов от 20 декабря 1993 г. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disabled.shtml (дата звернення: 10.04.2020).

86. Polyvios G. Polyviou. The equal protection of the laws. London : Duckworth, 1980. 759 p.

87. Паризька хартія для нової Європи. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90011U> (дата звернення: 20.05.2020).

88. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 20.05.2020).

89. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXVI наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Харків: Бровін О. В., 2020. С. 44–46.

90. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV “Прикінцеві положення” Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України “Про статус суддів” (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/519> (дата звернення: 12.07.2020).

91. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/470> (дата звернення: 01.08.2020).

92. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516> (дата звернення: 01.08.2020).

93. Статут Міжнародної організації праці від 28 червня 1919 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU19K01U> (дата звернення: 01.08.2020).

94. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 15.08.2020).

95. Опришко В. Реалії соціальної «справедливості» в контексте моралі. URL: <http://www.golos.com.ua/rus/article/320293> (дата звернення: 05.10.2020).

96. Шелевер Н. В. Соціальна справедливість в Україні: проблеми практики. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : 78 Матеріали XXVII науково-практичної конференції (м. Харків, 30 квітня 2021 року). Харків, 2021. С. 109–111.

97. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2023. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 11.10.2020).

98. Боброва А., Слободян О., Фітисова А., Федорів П., Куделя М., Жерьобкіна Т., Вербицький І., Сирбу О., Філіпчук Л., Ломоносова Н. Соціальна справедливість і коронавірус: аналіз наслідків для добробуту. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/sotsialna-spravedlyvist-i-koronavirus-analiz-naslidkiv-dlia-dobrobutu> (дата звернення: 21.11.2020).

99. Шелевер Н. В. Принцип соціальної справедливості в конституційному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 33–38. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.7> (дата звернення: 15.08.2020).

100. Шелевер Н. В. Проблеми реалізації принципу справедливості під час пандемії COVID-19. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 серпня 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 22–24.

101. Шелевер Н. В. Реалізація принципу соціальної справедливості у відносинах із соціальної підтримки населення в умовах пандемії COVID-19: досвід України та держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 149–152. DOI: <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1316>

102. Шелевер Н. В. Справедливий суд – основа залучення іноземних інвестицій в Україну. *Юридична наука, законодавство і правозастосовча практика: закономірності та тенденції розвитку* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Люблін, Республіка Польща, 30-31 жовтня 2020 р.). Люблін, 2020. С. 133–135.

103. Shelever N. Constitutional principle of justice as a basic for attracting foreign investments in Ukraine. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2021. No. 2. P. 91–99.

104. Shelever N. Problems implementation of constitutional principle of justice in the economy in condition of the Covid-19 pandemic. *Pandemic Economic Crisis: Changes and New Challenges to Society* : scientific monograph / edited by M. Bezpartochnyi. VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, 2020. P. 188–197.

105. Правове забезпечення дотримання принципу справедливості в управлінні економікою: монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2017. 156 с.

106. Відлуння Давосу. Три запитання президенту про справедливість пільг для інвесторів. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2020/01/27/40562151/> (дата звернення: 02.01.2021).

107. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні : Закон України від 17.12.2020 р. № 1116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text> (дата звернення: 02.01.2021).

108. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні : Проект Закону про внесення змін до Закону України від 09.08.2023 р. № 3311-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40695> (дата звернення: 05.02.2021).

109. Хрімлі К. О., Гостева О. Ю. Правове регулювання інвестиційної діяльності в зарубіжних країнах. *Економіка та право*. 2019. № 2 (53). С. 56–63.

110. Bernard V., Nikolova M. Interview with John G. Ruggie. *International Review of the Red Cross*. 2012. Vol. 94, № 887. P. 891–902. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc-887-interview.pdf> (date of application: 25.03.2021).

111. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія/ за ред. М. Савчина. Ужгород : Видавництво «РІК-У», 2020. 224 с.

112. Хрімлі О. Чи бути в Україні спеціалізованому суду із захисту прав інвесторів? *Закон і Бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/155703.html> (дата звернення: 17.04.2021).

113. Джок'якартські принципи. URL: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/08/principles_ru.pdf (дата звернення: 20.05.2021).

114. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.07.2021).

115. Declaration of Montreal. URL: <http://www.declarationofmontreal.org/DeclarationofMontreal.pdf> (date of application: 10.09.2021).

116. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. OJ L 303. 02.12.2000. P. 16–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32000L0078> (date of application: 07.02.2022).

117. Case of Dudgeon v. the United Kingdom, 22 October 1981, application no. 7525/76. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57473> (date of application: 20.02.2022).

118. Рішення ЄСПЛ у справі «Lustig-Preak and Beckett v. The United Kingdom» від 25 липня 2000 р. URL: <https://swarb.co.uk/lustig-prean-and-beckett-v-the-united-kingdom-article-41-echr-25-jul-2000/> (дата звернення: 12.03.2022).

119. Рішення ЄСПЛ у справі «Kerkhoven and Hinke v. Netherlands» від 19 травня 1992 р. № 15666/89. URL: <http://echr.ketse.com/doc/15666.89-en-19920519/view/> (дата звернення: 17.04.2022).

120. Sexual orientation issues. *ECHR Press Unit*. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Sexual_orientation_ENG.pdf (date of application: 07.05.2022).

121. Рішення ЄСПЛ у справі «Alekseyev and Others v. Russia» від 27 листопада 2018 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=002-12222> (дата звернення: 25.07.2022).

122. Case of Identoba and others v. Georgia, 12 May 2015, application no. 73235/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-154400> (date of application: 11.08.2022).

123. Case of Beizaras and Levickas v.Lithuania, 14 January 2020, application no. 41288/15. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-200344> (date of application: 03.09.2022).

124. Гербут В. С., Лазур Я. В., Шелевер Н. В. Забезпечення та захист права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність крізь призму виконання рішень ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 674–678. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/160>

125. Гербут В. С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 267 с.

126. Рішення Деснянського районного суду м. Києва від 29 жовтня 2013 року у справі № 754/7791/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45314771> (дата звернення: 07.09.2022).

127. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 11 серпня 2016 року у справі № 815/3936/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59620618> (дата звернення: 07.09.2022).

128. Ухвала Апеляційного суду міста Києва від 07 жовтня 2015 року у справі № 22-ц/796/12957/2015. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52401688> (дата звернення: 15.10.2022).

129. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 21 січня 2016 року у справі № 6-32748ск15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55382253> (дата звернення: 03.11.2022).

130. Рішення Голосіївського суду м. Києва від 19 серпня 2015 року у справі № 752/8790/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49019900> (дата звернення: 18.11.2022).

131. Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom, 11 July 2002, application no. 28957/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-60596> (date of application: 01.12.2022).

132. Case of Härmäläinen v. Finland, 16 July 2014, application no. 37359/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-9593> (date of application: 12.12.2022).

133. Ухвала Вінницького міського Суду Вінницької області від 17 липня 2015 року у справі № 127/16253/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48165753> (дата звернення: 17.12.2022).

134. ЛГБТ-пара не змогла побратися в Україні: чому ЄСПЛ визнав це порушенням прав? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/lhbt-para-ne-zmohla-pobratysia-v-ukraini-chomu-yespl-vyznav-tse-porushenniam-prav/> (дата звернення: 05.01.2023).

135. Рішення ЄСПЛ у справі «Maumulakhin and Markiv v. Ukraine» від 01 вересня 2023 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-230201%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-230201%22]}) (дата звернення: 19.01.2023).

136. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12.07.2018 р. № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text> (дата звернення: 01.02.2023).

137. Про інститут реєстрованих партнерств: проект Закону від 13.03.2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497> (дата звернення: 07.02.2023).

138. Про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності: Рекомендація CM/Rec(2010)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам від 31.03.2010 р. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraine/rekomendatsiya->

cmrec20105-komitetu-ministriv-radi-evropi-derzhavam-chlenam-pro-zahodi-z-
borotbi-proti-diskriminatsii-za-oznakami-sexualnoi-orientatsii-abo-gendernoi-
identichnosti-134655.html (дата звернення: 17.02.2023).

139. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:
Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 24.02.2023).

140. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні:
Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17/card2#Card> (дата звернення:
02.03.2023).

141. Шелевер Н. В. Захист прав ЛГБТ-спільноти під час війни в
Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2024.
№ 83. Ч. 1. С. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.21>

142. Шелевер Н. В. Реалізація принципу справедливості при захисті
прав ЛГБТ-військових під час війни в Україні. *Матеріали 78-ї підсумкової
наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного
факультету*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2024. С. 173–176.

143. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського
суду з прав людини щодо України. *Право України*. 2006. № 10. С. 129–132.

144. Грень Н. М. Генезис права на справедливий суд. *Науковий вісник
Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №
13 (1). Т. 1. С. 22–24.

145. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий
суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191–196.

146. Велика хартія вольностей (Magna Charta). 1215 (витяг). URL:
<http://pravolib.pp.ua/velikaya-hartiya-volnostey-magna-charta-1215-26191.html>
(дата звернення: 01.04.2023).

147. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд у практиці
Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.

148. Діденко Є. В. Реалізація права на справедливий суд при розгляді справ про адміністративні правопорушення : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 256 с.
149. Гуйван П. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.
150. Case of Delcourt v. Belgium, 17 January 1970, application no. 2689/65. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467> (date of application: 07.04.2023).
151. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 20.05.2023).
152. Американская Конвенция о Правах Человека от 22 ноября 1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення: 20.05.2023).
153. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 20.05.2023).
154. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text> (дата звернення: 20.05.2023).
155. Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
156. Shelever N., Filipaska N., Varunts L., Pylyp V., Voron D. Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 77. P. 256–269. DOI: 10.46398/cuestpol.4177.17
157. Рішення ЄСПЛ у справі «Н. v. Belgium» від 30 листопада 1987 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57501%22%5D%7D> (дата звернення: 01.07.2023).

158. Довідник із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини. URL: https://apladm.dn.court.gov.ua/userfiles/dovidnik_st6.pdf (дата звернення: 07.07.2023).

159. Здоровець С. В. Застосування принципу справедливості у новітньому судочинстві України (матеріально-правовий аспект). URL: [https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_\(materialno_ppravoviy_aspekt\)/](https://protocol.ua/ua/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_(materialno_ppravoviy_aspekt)/) (дата звернення: 07.07.2023).

160. Рішення ЄСПЛ у справі «Артико проти Італії» від 13 травня 1980 р. URL: [file:///D:/Downloads/CASE%20OF%20ARTICO%20v.%20ITALY%20\[Russian%20Translation\].pdf](file:///D:/Downloads/CASE%20OF%20ARTICO%20v.%20ITALY%20[Russian%20Translation].pdf) (дата звернення: 20.08.2023).

161. Правило Міранди або Ви маєте право зберігати мовчання та право на адвоката. URL: https://protocol.ua/ua/pravilo_mirandi_abo_vi_maete_pravo_zberigati_movchannya_a_ta_pravo_na_advokata/ (дата звернення: 21.08.2023).

162. Рішення ЄСПЛ у справі «X vs. United Kingdom» від 5 листопада 1981 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57602%22%5D%7D> (дата звернення: 02.09.2023).

163. Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» від 9 листопада 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text (дата звернення: 03.09.2023).

164. Шелевер Н. В. Конституційний принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 2, No. 3. P. 254–259.

165. Малишев Б. В. Судова правотворчість як засіб досягнення мети правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 1 (5). С. 47–62.

166. Шелевер Н. В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2004>

167. Шелевер Н. В. Застосування принципу справедливості у конституційному правосудді. *Розбудова правової держави в Україні: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 45–48.

168. Рішення Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України „Про судоустрій і статус суддів“ № 1402–VIII від 2 червня 2016 року. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-r2020> (дата звернення: 10.10.2023).

169. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259–263. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2453>

170. Рішення ЄСПЛ у справі «Deumeland v. Germany» від 29 травня 1986р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%5B%22kdate%20Descending%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57468%22%5D%7D> (дата звернення: 25.10.2023).

171. Case of Salabiaku v. France, 7 October 1988, application no. 10519/83. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57570%22%5D%7D> (date of application: 25.10.2023).

172. Case of Monnell and Morris v. the United Kingdom, 2 March 1987, application no. 9562/81; 9818/82. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%5B%22kdate%20Descending%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57541%22%5D%7D> (date of application: 25.10.2023).

173. Case of S. v. Switzerland, 28 November 1991, application no. 12629/87;13965/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57709%22%5D%7D> (date of application: 25.10.2023).

174. Рішення ЄСПЛ у справі Посохов проти Росії від 4 березня 2003 р. URL: [/Downloads/CASE%20OF%20POSOKHOV%20v.%20RUSSIA%20–](https://www.echr.coe.int/Download/Case%20of%20Posokhov%20v.%20Russia%20-%202003)

%20[Russian%20translation]%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf (дата звернення: 27.10.2023).

175. Case of Piersack v. Belgium, 1 October 1982, application no. 8692/79. URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57557%22%5D%7D> (date of application: 27.10.2023).

176. Case of Axen v. Germany, 8 December 1983, application no. 8273/78. URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57426%22%5D%7D> (date of application: 27.10.2023).

177. Case of Milasi v. Italy, 25 June 1987, application no. 10527/83. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57539%22%5D%7D> (date of application: 27.10.2023).

178. Рішення ЄСПЛ у справі «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045#Text (дата звернення: 27.10.2023).

179. Смуток М. В. Застосування формули Радбруха в сучасній судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 66–69.

180. Джеремі Макбрайд. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2010. 576 с.

181. Грень Н. Право на справедливий суд: проблеми незалежності та безсторонності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 247–251.

182. Rogach O., Shelever N., Herevych M., Shulhan I., Muzyka M. Peculiarities of ensuring the constitutional right to a fair trial: international and national aspects. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40, No. 75. P. 615–635. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.37

183. Шелевер Н. В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.24>

184. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. URL: <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af> (дата звернення: 07.11.2023).

185. Агенція Європейського Суду з основних прав і Рада Європи. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Люксембург : Офіс публікацій Європейського Союзу, 2016. 236 с.

186. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text> (дата звернення: 09.11.2023).

187. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/648> (дата звернення: 15.11.2023).

188. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року № 9-зп. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/379> (дата звернення: 16.11.2023).

189. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

190. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.02.2021 р. у справі № 9901/471/19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/95439655> (дата звернення: 20.11.2023).

191. Узагальнення практики застосування Київським окружним адміністративним судом Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, практики Європейського суду з прав людини під час розгляду та вирішення адміністративних справ. URL: https://adm.ko.court.gov.ua/sud1070/pokazniki-diyalnosti/uzagaljnenja_1/Uzagaljnenja_zastosuvanja_Konvencii_praktuku_ESPL_2018 (дата звернення: 20.11.2023).

192. Case of the Golder v. the United Kingdom, 21 February 1975, application no. 4451/70. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496> (date of application: 21.11.2023).

193. Case of the Ashingdane v. the United Kingdom, 28 May 1985, application no. 8225/78. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425> (date of application: 25.11.2023).

194. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2016. Випуск 41 (1). Том. 1. С. 31–36.

195. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 65–68.

196. Case of X and Y v. the Netherlands, 26 March 1985, application no. 8978/80. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57603> (date of application: 28.11.2023).

197. Шелевер Н. В. Особливості дотримання процесуальних строків під час російсько-української війни. *Закарпатські правові читання. Сталий*

розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26-27 квітня 2024 р.). Ужгород, 2024. С. 297–299.

198. Case of the Holy Monasteries v. Greece, 09 December 1994, application no. 13092/87; 13984/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57906> (date of application: 01.01.2024).

199. Рішення ЄСПЛ у справі «Гарсія Манібардо проти Іспанії» від 15 лютого 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2418> (дата звернення: 05.01.2024).

200. Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського Суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 371–375.

201. Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. Руководство по мониторингу административного правосудия. Варшава, 2013. 152 с.

202. Case of the Airey v. Ireland, 9 October 1979, application no. 6289/73. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420> (date of application: 07.01.2024).

203. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 07.01.2024).

204. Шелевер Н. В. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 10-11 грудня 2020 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Ч.1. С. 92–94.

205. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфеева Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних справах) від 22 листопада 2023 року № 10-р(П)/2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text> (дата звернення: 10.01.2024).

206. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення: 10.01.2024).

207. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> (дата звернення: 10.01.2024).

208. Рішення ЄСПЛ у справі «Морріс проти Франції» від 23 квітня 2015 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204512> (дата звернення: 10.01.2024).

209. Смалюк Р. Доступність, діджиталізація, довіра: 3Д українського правосуддя на шляху до ЄС. URL: <https://rpr.org.ua/news/dostupnist-didzhytalizatsiia-dovira-3d-ukrainskoho-pravosuddia-na-shliakhu-do-yes/> (дата звернення: 12.01.2024).

210. Геронтьева О. Ексклюзивне інтерв'ю Голови Вищої ради правосуддя Григорія Усика інформаційному агентству «Інтерфакс-Україна».

URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/891705.html> (дата звернення: 15.01.2024).

211. Руденко М. В., Овчаренко О. М. Відкритість судової гілки влади та її підзвітність суспільству як важливі гарантії забезпечення верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 85–93. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/18>

212. Shelever N., Herevych M., Fenych Y., Sukhan I., Cherevko P. Guarantees for the exercise of the constitutional right of access to justice. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 79. P. 706–722.

213. Шелевер Н. В. Особливості реалізації конституційного права громадян на звернення до суду у воєнний час. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 28-29 квітня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 145–147.

214. Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – міркування: Венеційська комісія за демократію через право, CDL-PI(2020)005rev, 26.05.2020. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLPI\(2020\)005rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLPI(2020)005rev-ukr) (дата звернення: 22.01.2024).

215. Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя: Закон України від 15.03.2022 р. № 2128-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#n5> (дата звернення: 03.03.2024).

216. Shelever N., Rogach O., Antalovtsi O., Voron D., Pylyp V. Justice of judicial procedure conceptual basis and national characteristics. *Revista Brasileira*

de Direito, Passo Fundo. 2024. Vol. 20, No. 1. 15 p. DOI: 10.18256/2238-0604.2024.v20i1.4987

217. Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану: розпорядження Голови Верховного Суду від 08.03.2022 № 2/0/9-22 URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Rozp_08_03_2022.pdf (дата звернення: 01.07.2024).

218. Мамченко Н. У суді немає суддів, і нікому розглянути справу: як забезпечити доступ громадян до правосуддя. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/276260-v-sude-net-sudey-i-nekomu-rassmotret-delo-kak-obespechit-dostup-grazhdan-k-pravosudiyu> (дата звернення: 01.07.2024).

219. РАУ закликала уточнити процедури розгляду справ у цивільній, адміністративній та господарській юрисдикціях під час воєнного стану. Національна асоціація адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/news/7329-rau-zaklikala-utochniti-procedurirozglyadu-sprav-u-civil-nij-administrativnijta-gospodars-kij-yurisdikciyah-pid-chasvoennogo-stanu.html>. (дата звернення: 01.07.2024).

220. Окремі рекомендації організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану: затверджено рішенням Ради суддів України від 14.03.2022 р. № 10. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/150884.html>. (дата звернення: 01.07.2024).

221. Varynskyi V., Shelever N., Yankovyi M., Pylyp V., Antalovtsi O., Halahan O. Use of the «Electronic Court» service as a means of citizens' access to the judiciary. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 249–266.

222. Огнев'юк Т. Чому Україна наполегливо не переходить на дистанційне правосуддя? URL: <https://zn.ua/ukr/internal/chomu-ukrajina-napolehlivo-pererekhodit-na-dstantsijne-pravosuddja.html> (дата звернення: 02.07.2024).

223. Шелевер Н. В. Захист судами конституційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 49–53.

224. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2022. Випуск 70. С. 450–455. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72>

225. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 02.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. (дата звернення: 05.07.2024).

226. Татулич І. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. URL: <https://law.chnu.edu.ua/osoblyvosti-zdiisnennia-sudochynstva-v-umovakhvoiennoho-stanu/> (дата звернення: 05.07.2024).

227. Рішення ЄСПЛ у справі «Андренко проти України» від 20 січня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_763 (дата звернення: 07.07.2024).

228. Робота судів в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robota-sudv-ukrani-vumovakh-voynnogo-stanu (дата звернення: 10.07.2024).

229. Barak A. Foreword: a judge on judging: the role of a Supreme Court in a democracy. *HeinOnline* -- 116 *Harv. L. Rev.* 19 2002-2003. 144 p.

230. Шелевер Н. В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2022. № 71. С. 104–107. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.16>

231. Шелевер Н. В. Особливості реалізації судами принципу справедливості в умовах війни в Україні. *Незалежність України: права*

людини та національна безпека : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 20 травня 2022 р.). Львів, 2022. С. 326–327.

232. Shelever N., Tychyna D., Galagan S., Cherniavska O., Bystrytskyi B. Prospects of justice for crimes against human peace and security. *Archives des Sciences*. 2024. Vol. 74, Issue 3. P. 139–145. DOI: <https://doi.org/10.62227/as/74323>

233. О. Ступак. Судовий імунітет держави. Юридична практика. Судовий форум. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_2_prezent/Prezentatsiia_15_16_09_2022_Stupak.pdf (дата звернення: 15.07.2024).

234. Робота Верховного Суду в умовах воєнного стану: про виклики в діяльності касаційних судів та ВП ВС і шляхи їх вирішення. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1362050/> (дата звернення: 15.07.2024).

235. Ніколенко А. Судочинство під час війни: як воєнний стан вплинув на розгляд судових справ? URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/sudochinstvo-pid-chas-vijni-yak-voynnij-stand-vplinuiv-na-rozglyad-sudovih-sprav/> (дата звернення: 17.07.2024).

236. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2014. 20 с.

237. О. Горецький. Доступ до правосуддя під час війни – успіхи, загрози, рекомендації. *Юридична Газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/dostup-do-pravosuddya-pid-chas-viyni--uspіhi-zagrozi-rekomendaciyi.html> (дата звернення: 20.07.2024).

238. Медведев К. Судочинство під час війни: які зміни передбачено ухваленим Законом (проектом 7315). URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/212847_sudochinstvo-pd-chas-vyni-yakzmniperedbacheno-ukhvalenim-zakonom-proektom-7315 (дата звернення: 27.07.2024).

239. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023 р. №7574-д. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/238345.html> (дата звернення: 01.08.2024).

240. Shelever N., Varynskyi V., Burdonosova M., Rogach O., Pylyp V. Electronic means of ensuring fair justice: contemporary and development prospects. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 557–572.

241. Рішення ЄСПЛ у справі «Стогмюллер проти Австрії» (Stogmuller v. Austria) від 10 листопада 1969 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57582> (дата звернення: 03.08.2024).

242. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 1978 р. «Кеніг проти Німеччини» (Konig v. Germany) від 28 червня 1978 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57512> (дата звернення: 03.08.2024).

243. Тацій Л. 2014. Категорія «розумний строк» в адміністративному судочинстві: поняття та правова природа. *Публічне право*. 2014. № 1 (13). С. 36–41.

244. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text> (дата звернення: 11.08.2024).

245. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю „ДІД Конс“ щодо офіційного тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 37 Закону України „Про виконавче провадження“ у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 41, частини п'ятої статті 124, пункту 9 частини третьої статті 129 Конституції України, статті 115 Господарського

процесуального кодексу України, пунктів 1.3, 1.4 статті 1, частини другої статті 2, абзацу шостого пункту 3.7 статті 3 Закону України „Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу“ (справа про стягнення заборгованості з підприємств паливно-енергетичного комплексу) від 13.12.2012 р. № 18-рп/2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12> (дата звернення: 12.08.2024).

246. Рішення ЄСПЛ у справі «Саєнко та інші проти України» від 10 листопада 1969 р. URL: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/Саєнко%20та%20інші%20проти%20України.pdf>. (дата звернення: 12.08.2024).

247. Гімон М. М. Складові частини права на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини та вітчизняне нормативне врегулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 28. С. 83–87.

248. Гуйван П. Д. Розумний строк розгляду справи. Українські законодавчі та правозастосовні реалії. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 144–149.

249. Рішення ЄСПЛ у справі «Х. проти Франції» від 31 березня 1992 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-105894> (дата звернення: 12.08.2024).

250. Олег Ткачук. Чи справедливі українські судді. Закон і Бізнес. URL: <https://zib.com.ua/ua/120851.html> (дата звернення: 12.08.2024).

251. Рішення ЄСПЛ у справі «Бодаерт проти Бельгії» від 12 жовтня 1992 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57768> (дата звернення: 12.08.2024).

252. Адашис Л., Левдик А. Особливості застосування судами України практики ЄСПЛ в контексті захисту права на справедливий судовий розгляд та права на ефективний засіб юридичного захисту. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 149–154. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.983>

253. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106545406> (дата звернення: 12.08.2024).

254. Ухвала Верховного Суду від 21 липня 2022 року № 127/2897/13-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/105372019> (дата звернення: 12.08.2024).

255. Рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 12.08.2024).

256. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.11.22 р. у справі № 990/115/22. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107354803&red=100003a65502f2d8e1a89dbdb3e2e75aa1939e&d=5> (дата звернення: 12.08.2024).

257. Постанова Верховного Суду від 11.01.2023 р. №127/27446/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/108414696> (дата звернення: 12.08.2024).

258. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 17 березня 2023 р. у справі № 320/2570/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/109630385> (дата звернення: 14.08.2024).

259. Shelever N., Voron D., Antalovtsi O., Boldizhar S., Lohvynenko Ye. The constitutional right to a reasonable period of consideration of the case. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2023. Vol. 16, No. 1. P. 401–409. DOI: 10.2478/bjlp-2023-0000028

260. Гуйван П. Справедливість судового захисту прав українців у Європейському суді з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С.12–19. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.02>

261. Рішення ЄСПЛ у справі «Ван де Хурк проти Нідерландів» від 19 квітня 1994 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57878> (дата звернення: 14.08.2024).

262. Рішення ЄСПЛ у справі «Хаджіанастасіу проти Греції» від 16 грудня 1992 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57779> (дата звернення: 14.08.2024).

263. Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 20.06.2013 р. № 1512/1912/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32124237> (дата звернення: 14.08.2024).

264. Окрема думка судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ Єлфімова О.В. у справі № 12013060380002285. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66246994> (дата звернення: 14.08.2024).

265. Рішення ЄСПЛ у справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_096// (дата звернення: 14.08.2024).

266. Рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» від 10 травня 2011 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_672// (дата звернення: 14.08.2024).

267. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 14.08.2024).

268. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 14.08.2024).

269. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 14.08.2024).

270. Віткаускас Д., Диков Г. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської Конвенції з прав людини : посібник для юристів. Київ : Pronto Print, 2018. 188 с.

271. Рішення ЄСПЛ у справі «Гарсія Руїз проти Іспанії» від 21 січня 1999 р. URL: <http://echr.coe.int/echr>. (дата звернення: 15.08.2024).

272. Рішення ЄСПЛ у справі «Краска проти Швейцарії» від 19 квітня 1993 р. URL: <http://echr.ketse.com/doc/> (дата звернення: 14.08.2024).

273. Рішення ЄСПЛ у справі «Клепиков та інші проти Росії» від 24 листопада 2016 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168848> (дата звернення: 14.08.2024).

274. Рішення ЄСПЛ у справі «Хірвісаарі проти Фінляндії (Hirvisaari vs. Finland)» від 27 вересня 2001 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-59682> (дата звернення: 14.08.2024).

275. Постанова Великої Палати ЄСПЛ у справі «Таске проти Бельгії» (Tahquet vs. Belgium)» від 16 листопада 2010 р., скарга № 926/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-101739> (дата звернення: 15.08.2024).

276. Рішення ЄСПЛ у справі «Ван Кюк проти Німеччини» від 12 червня 2003 р. URL: <http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419> (дата звернення: 15.08.2024).

277. Висновки Великої Палати Верховного Суду у справі №9901/386/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74022208> (дата звернення: 15.08.2024).

278. Рішення ЄСПЛ у справі «Претто та інші проти Італії» від 08 грудня 1983 р. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/pretto-y-drugye-protiv-italyu/> (дата звернення: 15.08.2024).

279. Рішення ЄСПЛ у справі «Рябих проти Росії» від 24 липня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_172/sp:max100#Text (дата звернення: 15.08.2024).

280. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Вид. «Центр учбової літератури», 2022. 320 с.

281. Dworkin R. M. Taking Rights Seriously. Cambridge, 1977. 371 p.

282. Шелевер Н. В. Справедливість – обов'язкова вимога судового рішення. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.3>

283. Шелевер Н. В. Справедливість як обов'язкова вимога судового рішення. *Юридична наука в XXI столітті* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 7-8 травня 2021 року). Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 30–32.

284. ВК висловилаь щодо відповідальності судді за свої рішення. URL: http://zib.com.ua/ua/124250-venecianska_komisiya_vislovilas_schodo_vidpovidalnosti_suddi.html. (дата звернення: 15.08.2024).

285. Шелевер Н. В. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Ужгород, 2023. С. 150–152.

286. Шелевер Н. В. Принцип справедливості як фундаментальний принцип судової влади. *Шляхи реформування юридичних наук у європейський простір: теоретико-практичний аспект* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Херсон, 19 травня 2020 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 130–132.

287. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України від 22 квітня 2014 року № 4-рп/2014. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/673> (дата звернення: 15.08.2024).

288. Рішення ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції» від 19.03.1997 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58020> (дата звернення: 17.08.2024).

289. Kusa L. Ispolnenie sudebnyh reshenij: praktika VS. *Law Firm «Gracers»*. URL: <https://gracers.com/ru/press-centr/vikonannya-sudovih-rishen-praktika-vs/> (дата звернення: 17.08.2024).

290. Шелевер Н. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24>

291. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 17.08.2024).

292. Ухвала Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 22.11.2019 р. у справі № 298/1572/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85820822> (дата звернення: 17.08.2024).

293. Шелевер Н. В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.15421/392193>

294. Рішення ЄСПЛ у справі «Воскобойник проти України» від 12 березня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_468#Text (дата звернення: 17.08.2024).

295. Рішення ЄСПЛ у справі «Півень проти України» від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_222#Text (дата звернення: 17.08.2024).

296. Рішення ЄСПЛ у справі «Шмалько проти України» від 20 липня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 17.08.2024).

297. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у практиці Європейського Суду з прав людини. *International scientific and practical conference «A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union»* (Romania, Arad, December 17-18, 2020). Romania, Arad, 2020. С. 107–110.

298. Шелевер Н. В., Лазур Я. В., Гербут В. С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 652–655. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/156>

299. Ashkenazi J., Machluf H., Preuss A. Law and Practice. URL: <https://practiceguides.chambers.com/practiceguides/enforcement-of-judgments-2022/israel> (date of application: 17.08.2024).

300. Шелевер Н. В. Конституційне право на виконання судового рішення в умовах воєнного стану в Україні. *Матеріали 77-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 83–85.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

Колективна монографія:

1. Shelever N. Problems implementation of constitutional principle of justice in the economy in condition of the Covid-19 pandemic. *Pandemic Economic Crisis: Changes and New Challenges to Society* : scientific monograph / edited by M. Bezpartochnyi. VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, 2020. P. 188–197.

Статті в періодичних фахових наукових виданнях України:

2. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в римському праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2020. № 4. С.148–153.
3. Шелевер Н. В. Принцип соціальної справедливості в конституційному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 33–38. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.7>
4. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Ампаро*. 2020. № 4. Том 2. С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-05>
5. Шелевер Н. В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2004>
6. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259–263. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2453>

7. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3199>
8. Шелевер Н. Поняття та зміст конституційного принципу справедливості. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Вип. 1. С. 65–72. DOI: <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2021.1.07>
9. Шелевер Н. В. Справедливість – обов’язкова вимога судового рішення. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.3>
10. Шелевер Н. В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.15421/392193>
11. Шелевер Н. В. Реалізація принципу соціальної справедливості у відносинах із соціальної підтримки населення в умовах пандемії COVID-19: досвід України та держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 149–152. DOI: <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1316>
12. Шелевер Н. В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.24>
13. Шелевер Н. В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2022. № 71. С. 104–107. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.16>
14. Шелевер Н. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 293–297. DOI: [10.31733/2078-3566-2022-6-293-297](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-293-297)
15. Гербут В. С., Лазур Я. В., Шелевер Н. В. Забезпечення та захист права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність крізь призму

виконання рішень ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 674–678. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/160>

16. Шелевер Н. В., Лазур Я. В., Гербут В. С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 652–655. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/156>

17. Шелевер Н. В. Захист прав ЛГБТ-спільноти під час війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2024. № 83. Ч. 1. С. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.21>

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

18. Шелевер Н. В. Конституційний принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 2, No. 3. P. 254–259.

19. Shelever N., Bilash O. Constitutional principle of justice in Ukraine in its genesis and implementation in practice. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*. 2021. Vol. XIV, No. 1. P. 55–65. DOI: <https://doi.org/10.32084/tekapr.2021.14.1-6>

20. Shelever N. Constitutional principle of justice as a basic for attracting foreign investments in Ukraine. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2021. No. 2. P. 91–99.

21. Шелевер Н. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24>

22. Shelever N., Herevych M., Fenych Y., Sukhan I., Cherevko P. Guarantees for the exercise of the constitutional right of access to justice. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 79. P. 706–722.

23. Shelever N., Voron D., Antalovtsi O., Boldizhar S., Lohvynenko Ye. The constitutional right to a reasonable period of consideration of the case. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2023. Vol. 16, No. 1. P. 401–409. DOI: [10.2478/bjlp-2023-0000028](https://doi.org/10.2478/bjlp-2023-0000028)

24. Shelever N., Varynskyi V., Burdonosova M., Rogach O., Pylyp V. Electronic means of ensuring fair justice: contemporary and development prospects. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 557–572.

25. Shelever N., Tychyna D., Galagan S., Cherniavska O., Bystrytskyi B. Prospects of justice for crimes against human peace and security. *Archives des Sciences*. 2024. Vol. 74, Issue 3. P. 139–145. DOI: <https://doi.org/10.62227/as/74323>

Статті в періодичних наукових виданнях, які індексуються в наукометричних базах Web of Sciences та Scopus:

26. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Svazek 7. 4. vydání. S. 44–48. DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.7 (*Scopus*).

27. Rogach O., Shelever N., Herevych M., Shulhan I., Muzyka M. Peculiarities of ensuring the constitutional right to a fair trial: international and national aspects. *Cuestiones Politicas*. 2022. Vol. 40, No. 75. P. 615–635. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.37 (*Web of Science*).

28. Shelever N., Filipaska N., Varunts L., Pylyp V., Voron D. Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Politicas*. 2023. Vol. 41, No. 77. P. 256–269. DOI: 10.46398/cuestpol.4177.17 (*Web of Science*).

29. Varynskyi V., Shelever N., Yankovy M., Pylyp V., Antalovtsi O., Halahan O. Use of the «Electronic Court» service as a means of citizens' access to the judiciary. *Lex Humana*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 249–266. (*Web of Science*).

30. Shelever N., Rogach O., Antalovtsi O., Voron D., Pylyp V. Justice of judicial procedure conceptual basis and national characteristics. *Revista Brasileira de Direito, Passo Fundo*. 2024. Vol. 20, No. 1. 15 p. DOI: 10.18256/2238-0604.2024.v20i1.4987 (*Web of Science*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

31. Шелевер Н. В. Застосування принципу справедливості у конституційному правосудді. *Розбудова правової держави в Україні: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 45–48.

32. Шелевер Н. В. Принцип справедливості як фундаментальний принцип судової влади. *Шляхи реформування юридичних наук у європейський простір: теоретико-практичний аспект* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Херсон, 19 травня 2020 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 130–132.

33. Шелевер Н. В. Місце та значення принципу справедливості у конституційному праві. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 черв. 2020 р.); Наук.-дослід. ін.-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2020. С. 42–44.

34. Шелевер Н. В. Проблеми реалізації принципу справедливості під час пандемії COVID-19. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 серпня 2020 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 22–24.

35. Шелевер Н. В. Справедливий суд – основа залучення іноземних інвестицій в Україну. *Юридична наука, законодавство і правозастосовча практика: закономірності та тенденції розвитку* : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Люблін, Республіка Польща, 30-31 жовтня 2020 р.). Люблін, 2020. С. 133–135.

36. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXVI наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Харків : Бровін О. В., 2020. С. 44–46.

37. Шелевер Н. В. Доступність правосуддя як складова права на справедливий суд в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні питання розвитку*

юридичної науки в умовах COVID-19 : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 10-11 грудня 2020 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Ч.1. С. 92–94.

38. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у практиці Європейського Суду з прав людини. *International scientific and practical conference «A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union»* (Romania, Arad, December 17-18, 2020). Romania, Arad, 2020. С. 107–110.

39. Шелевер Н. В. Соціальна справедливість в Україні: проблеми практики. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : 78 Матеріали XXVII науково-практичної конференції (м. Харків, 30 квітня 2021 року). Харків, 2021. С. 109–111.

40. Шелевер Н. В. Функції принципу справедливості в конституційному праві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 квітня 2021 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 29–31.

41. Шелевер Н. В. Справедливість – конституційна цінність громадянського суспільства. *Закарпатські правові читання. Розвиток правової системи та європейська інтеграція України* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27-28 травня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 219–223.

42. Шелевер Н. В. Справедливість як обов'язкова вимога судового рішення. *Юридична наука в XXI столітті* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 7-8 травня 2021 року). Запоріжжя : ЗНУ, 2021. С. 30–32.

43. Шелевер Н. В. Співвідношення законності і справедливості. *Тези доповідей 75-ї підсумкової наукової конференції професорсько-*

викладацького складу (м. Ужгород, 24-28 лютого 2021 р.). Ужгород : УжНУ, 2021. С. 185–187.

44. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations» : conference proceedings, April 23-24, 2021. Czestochowa : «Baltija Publishing», 2021. P. 55–57.*

45. Шелевер Н. В. Особливості реалізації конституційного права громадян на звернення до суду у воєнний час. *Закарпатські правові читання. Трансформація національних правових систем країн Центральної та Східної Європи в умовах сучасних викликів : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 28-29 квітня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 145–147.*

46. Шелевер Н. В. Захист судами конституційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 49–53.*

47. Шелевер Н. В. Особливості реалізації судами принципу справедливості в умовах війни в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека : матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 20 травня 2022 р.). Львів, 2022. С. 326–327.*

48. Шелевер Н. В. Забезпечення справедливості в освітньому процесі під час війни в Україні. *Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня-13 червня 2022 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 474–476.*

49. Шелевер Н. В. Справедливість як принцип юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : матеріали*

XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 27 квітня 2023 р.). Ужгород, 2023. С. 150–152.

50. Шелевер Н. В. Конституційне право на виконання судового рішення в умовах воєнного стану в Україні. *Матеріали 77-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. С. 83–85.

51. Шелевер Н. В. Реалізація принципу справедливості при захисті прав ЛГБТ-військових під час війни в Україні. *Матеріали 78-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету*. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2024. С. 173–176.

52. Шелевер Н. В. Особливості дотримання процесуальних строків під час російсько-української війни. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 26-27 квітня 2024 р.). Ужгород, 2024. С. 297–299.

Додаток Б

Ректор ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
 д.м.н., проф. Володимир СМОЛАНКА
 «03» вересня 2024 року

АКТ

впровадження основних положень та результатів
 дисертаційного дослідження

Шелевер Наталії Василівни на тему:

**«Принцип справедливості в конституційному праві України»,
 поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
 зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
 у навчальний процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**

Комісія у складі: *голови* – декана юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет, доктора юридичних наук, професора Лазура Ярослава Володимировича, *членів комісії*: завідувача кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, доктора юридичних наук, професора Бисаги Юрія Михайловича; завідувача кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, доктора юридичних наук, професора Карабін Тетяни Олександрівни

склала цей акт про те, що нею розглянуто основні положення дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Шелевер Наталії Василівни на тему: «Принцип справедливості в конституційному праві України», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Результати дисертаційного дослідження Шелевер Наталії Василівни були успішно впроваджені у діяльність ДВНЗ «Ужгородський національний університет», зокрема в рамках викладання дисциплін «Конституційне право», «Конституційно-процесуальне право України», «Виконавче провадження» та «Адміністративне судочинство». Сформульовані у дисертації висновки і пропозиції використані для підготовки навчально-методичних матеріалів, у науково-дослідній роботі студентів з навчальних курсів «Конституційне право України», «Конституційно-процесуальне право України», «Адміністративне судочинство», «Виконавче провадження».

Завдяки дисертаційному дослідженню Шелевер Н.В. студенти мають змогу ознайомитися з історією розвитку принципу справедливості в конституційній традиції, в тому числі концепцією справедливості XX-XXI століть; з конституційно-правовою характеристикою принципу справедливості (як конституційно-правової цінності та принципу конституційного права; із співвідношенням з конституційними принципами законності, рівності; правозастосуванням); реалізацією конституційного принципу справедливості в соціальній сфері, економіці, а також при реалізації права на свободу сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Вагоме значення для навчального процесу має дослідження в дисертації питання забезпечення права на справедливий суд, доступу до суду, в тому числі під час російсько-української війни, розумного строку розгляду справи судом, реалізації конституційного принципу справедливості при ухваленні судових рішень, а також при виконанні судових рішень.

Завдяки дисертаційному дослідженню підвищено якість викладання навчальних дисциплін, оскільки студенти мають змогу опрацювати досліджену судову практику, актуальні проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення.

Комісія відзначає високий науковий та методичний рівень представлених матеріалів дисертаційного дослідження Шелевер Наталії Василівни на тему «Принцип справедливості в конституційному праві України», їх актуальність, значущість для наукової та освітньої діяльності.

Голова комісії:

д.ю.н., проф. Ярослав ЛАЗУР

Члени комісії:

д.ю.н., проф. Юрій БИСАГА

д.ю.н., проф. Тетяна КАРАБІН

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Дніпровського державного
університету внутрішніх справ
полковник поліції

Олександр ЮНІН

09.2024 року

АКТ № 21 - 2024

05.09.2024

м. Дніпро

Про впровадження в наукову
діяльність Дніпровського
державного університету
внутрішніх справ

Комісія у складі:

Голови:

начальника відділу організації наукової діяльності
кандидата історичних наук, доцента
Дениса ПРОШИНА

членів комісії:

завідувача науково-дослідної лабораторії превентивної
діяльності та соціологічних досліджень Навчально-
наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів
превентивної діяльності, кандидата юридичних наук,
доцента
Ірини ДРОК

завідувача кафедри теорії держави та права Навчально-
наукового інституту права та інноваційної освіти,
кандидата юридичних наук, доцента
Ольги КУЛІНІЧ

склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження на
тему «Принцип справедливості в конституційному праві України»,
підготовленого доцентом кафедри адміністративного, фінансового та
інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Шелевер Наталії Василівни, мають цінність для науково-дослідної діяльності
Дніпровського державного університету внутрішніх справ. Зокрема, в
науковій діяльності кафедр університету використано положення наукових

праць, а саме:

1. Шелевер Н. В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Юридичний вісник. 2020. № 5. С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2004>

2. Шелевер Н. В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. Актуальні проблеми держави і права. 2020. № 86. С. 259–263. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdr.v0i86.2453>

3. Шелевер Н. В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2021. № 5. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.15421/392193>

4. Шелевер Н. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. Baltic Journal of Legal and Social Sciences. 2022. № 1. С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24>

5. Шелевер Н. В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. Актуальні проблеми політики. 2022. Вип. 70. С. 156–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.24>

6. Шелевер Н. В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». 2022. № 71. С. 104–107. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.16>

7. Шелевер Н. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 293–297. DOI: [10.31733/2078-3566-2022-6-293-297](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-293-297)

Комісія дійшла висновку, що положення дисертації використовуються при проведенні досліджень проблематики реалізації принципу справедливості в конституційному праві України.

Голова комісії:

Денис ПРОШИН

Члени комісії:

Ірина ДРОК

Ольга КУЛІНЧ

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Проректорка університету
 Валентина ЯКУБІВ
 «10» березня 2024 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри
 адміністративного, фінансового та інформаційного права
 ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**

Шелевер Наталії Василівни

**на тему: «Принцип справедливості в конституційному праві України» в
 освітній процес Навчально-наукового юридичного інституту**

Комісія Прикарпатського національного університету у складі:

голови - Юрія Івановича Микитина - директора Навчально-наукового юридичного інституту, Заслуженого юриста України, професора;

членів комісії – Оксани Степанівни Олійник – заступника директора Навчально-наукового юридичного інституту, доцента; Віталія Васильовича Книша – професора кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права, доктора юридичних наук; професора склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук доцента кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Шелевер Наталії Василівни на тему «Принцип справедливості в конституційному праві України» впроваджені у освітній процес Навчально-наукового юридичного інституту.

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються при проведенні лекцій та семінарських занять з навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Конституційно-процесуальне право

України». Рекомендується для вивчення такі наукові праці Шелевер Н.В., в яких відображені основні результати дисертаційного дослідження:

1. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 148-153.
2. Шелевер Н.В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Том 2. С. 33-39.
3. Шелевер Н.В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72-78.
4. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259-263.
5. Шелевер Н.В. Конституційний принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Visegrad journal on Human Rights*. 2020. № 3 (volume 2). P. 254-259.
6. Шелевер Н.В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113-118.
7. Шелевер Н.В. Поняття та зміст конституційного принципу справедливості. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Випуск 1. С. 65-72.
8. Шелевер Н.В. Справедливість – обов'язкова вимога судового рішення. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 22-27.
9. Шелевер Н.В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 17-21.
10. Shelever Nataliya. Constitutional principle of justice as a basic for attracting foreign investments in Ukraine. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. № 2. P. 91-99.
11. Наталія Шелевер. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. No. 1. С. 207-214.
12. Шелевер Н.В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156-163.
13. Шелевер Н.В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 104-107.
14. Nataliya Shelever, Diana Voron, Olha Antalovtsi, Sandra Boldizhar, Yevheniia Lohvynenko. The Constitutional right to a reasonable period of

consideration of the case. *Baltic Journal of law & politics*. 2023. Vol. 16, No 1. P. 401-409.

15. Шелевер Н.В. Захист прав ЛГБТ-спільноти під час війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 83 ч. 1. С. 151-155.

Вищезазначені публікації відзначаються високим теоретичним рівнем, практичною цінністю і їх доцільно використовувати в освітньому процесі Навчально-науково юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Голова комісії:

*директор Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
Заслужений юрист України, професор*

 Юрій МИКИТИН

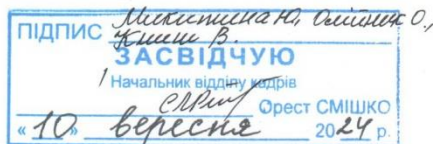
Члени комісії:

*заступниця директора Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
кандидатка юридичних наук, доцентка*

 Оксана ОЛІЙНИК

*професор кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного права
Навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
доктор юридичних наук, професор*

 Віталій КНИШ

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор
ЗВО «Університет Короля Данила»
д.ю.н., професор Мирослав ЛУЦЬКИЙ

АКТ
впровадження результатів дисертації зі спеціальності
у навчальний процес Університету Короля Данила
доктора юридичних наук Шелевер Наталії Василівни на тему:
«Принцип справедливості в конституційному праві України»

Комісія у складі: голови – в.о. завідувачки кафедри права та публічного управління, кандидатки юридичних наук Пташник О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., доктора юридичних наук, професора, Луцького Р.П. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук доцента кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Шелевер Наталії Василівни на тему «Принцип справедливості в конституційному праві України» за спеціальністю 12.00.02 впроваджено у науково-дослідну роботу та навчальний процес університету, зокрема:

1. Результати дисертаційного дослідження, опубліковані у наукових статтях, застосовуються у науково-дослідній роботі професорсько-викладацького складу кафедри права та публічного управління університету.
2. Результати дисертаційного дослідження, опубліковані у наукових статтях, застосовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекційних занять із навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Конституційно-процесуальне право України», «Судові та правоохоронні органи України».

Список публікацій здобувача

1. Шелевер Н.В. Справедливість як основоположний принцип конституційного права України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Svazek 7. 4. vydání. S. 44-48.

2. Шелевер Н.В. Конституційне право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72-78.

3. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259-263.

4. Шелевер Н.В. Конституційний принцип справедливості в механізмі здійснення правосуддя. *Visegrad journal on Human Rights*. 2020. № 3 (volume 2). P. 254-259.

5. N. Shelever, O. Bilash. Constitutional principle of justice in Ukraine in its genesis and implementation in practice. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*. 2021. Vol. XIV, no. 1. P. 55-65.

6. Шелевер Н.В. Справедливість – обов’язкова вимога судового рішення. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 22-27.

7. Шелевер Н.В. Особливості реалізації принципу справедливості під час виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 17-21.

8. Shelever Nataliya. Constitutional principle of justice as a basic for attracting foreign investments in Ukraine. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2021. № 2. P. 91-99.

9. Наталія Шелевер. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 207-214.

10. Шелевер Н.В. Реалізація принципу соціальної справедливості у відносинах із соціальної підтримки населення в умовах пандемії COVID-19: досвід України та держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 149-152.

11. Шелевер Н.В. Конституційне право на доступ до суду в умовах воєнного стану та пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 156-163.

12. Шелевер Н.В. Особливості забезпечення конституційного права на справедливий суд під час війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 71. С. 104-107.

13. Наталія Шелевер. Конституційний принцип справедливості як основа прав людини. *Науковий вісник ДДУВС.* 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 293-297.

14. Гербут В.С., Лазур Я.В., Шелевер Н.В. Забезпечення та захист права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність крізь призму виконання рішень ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 674-678.

15. Шелевер Н.В., Лазур Я.В., Гербут В.С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 652-655.

16. Шелевер Н.В. Захист прав ЛГБТ-спільноти під час війни в Україні. 2024, ч.1. № 83. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* С. 151-155.

17. O. Rogach, N. Shelever, M. Herevych, I. Shulhan, M. Muzyka. Peculiarities of ensuring the constitutional right to a fair trial: international and national aspects. *Cuestiones Politicas.* 2022. Vol. 40. № 75. P. 615-635.

18. N. Shelever, N. Filipaska, L. Varunts, V. Pylyp, D. Voron. Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Politicas.* 2023. Vol. 41. № 77. P. 256-269.

19. N. Shelever, M. Herevych, Y. Fenych, I. Sukhan, P. Cherevko. Guarantees for the exercise of the constitutional right of access to justice. *Cuestiones Politicas.* 2023. Vol. 41. № 79. P. 706-722.

20. V. Varynskyi, N. Shelever, M. Yankovyi, V. Pylyp, O. Antalovtsi, O. Halahan. Use of the «Electronic Court» service as a means of citizens' access to the judiciary. *Lex Humana.* 2024. V. 16. n. 1. P. 249-266.

21. N. Shelever, V. Varynskyi, M. Burdonosova, O. Rogach, V. Pylyp. Electronic means of ensuring fair justice: contemporary and development prospects. *Lex Humana.* 2024. V. 16, n. 1. P. 557-572.

22. N. Shelever, O. Rogach, O. Antalovtsi, D. Voron, V. Pylyp. Justice of judicial procedure conceptual basis and national characteristics. *Revista Brasileira de Direito, Passo Fundo*. 2024. Vol. 20, n.1, e4987, January-April, 15 p.

23. N. Shelever, D. Tychyna, S. Galagan, O. Cherniavska, B. Bystrytskyi. Prospects of justice for crimes against human peace and security. *Archives des Sciences*. 2024. Volume 74, Issue 3. P. 139-145.

Комісія прийшла до висновку, що результати дисертаційного дослідження Шелевер Наталії Василівни є науково обґрунтованими, мають практичне значення та високий теоретичний і методологічний рівень.

Голова комісії:

к.соц.н. Олександра ПТАШНИК

Члени комісії:

д.ю.н., проф. Роман ЗВАРИЧ

д.ю.н., проф. Роман ЛУЦЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної
роботи Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Олександр ГОЛОВКО

2 грудня 2024 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційної роботи Шелевер Наталії
Василівни на тему «Принцип справедливості в конституційному праві
України» у науково-дослідну діяльність кафедри конституційного і
муніципального права юридичного факультету Харківського
національного університету імені В.Н. Каразіна**

Комісія у складі:

Серьогін Віталій Олександрович – доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету Харківського національного університету імені
В.Н. Каразіна;

Воронов Марк Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного і муніципального права юридичного
факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Зубенко Ганна Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження
доцентки кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кандидатки юридичних наук,
доцентки Шелевер Наталії Василівни на тему «Принцип справедливості в
конституційному праві України» впроваджені в науково-дослідну роботу
університету:

1. Матеріали дисертаційного дослідження Шелевер Н.В.
використовуються під час підготовки підручників, монографій, методичних
рекомендацій, навчальних посібників.

2. Матеріали дисертаційного дослідження Шелевер Н.В.
використовуються в освітньому процесі для підготовки лекцій та семінарських
занять з дисциплін «Конституційне право України», «Актуальні проблеми
конституційного права».

Комісія прийшла до висновку, що дисертаційне дослідження

Шелевер Н.В. на тему «Принцип справедливості в конституційному праві України» відзначається високим науковим та методичним рівнем, є актуальним для наукової та освітньої діяльності університету.

Голова комісії:

декан юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор

Віталій СЕРЬОГІН

Члени комісії:

завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук, доцент

Марк ВОРОНОВ

доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук, доцент

Ганна ЗУБЕНКО